

การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2566

การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช 2566

(ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

AN ANALYSIS OF BUDDHIST KNOWLEDGE APPEARING IN THE MILINDAPANHA SCRIPTURE

PHRA PRAMAN VAJIRAYANO (SUTTHIPRAPHA)

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
PROGRAM IN BUDDHISM AND PHILOSOPHY
GRADUATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY
2023

(COPYRIGHT OF MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY)

หัวข้อวิทยานิพนธ์	:	**การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา**
ชื่อนักศึกษา	:	**พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)**
ชื่อปริญญา	:	**ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**
สาขาวิชา	:	**พุทธศาสนาและปรัชญา**
ปีพุทธศักราช	:	**2566**
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	:	**พระมหาสากล สุภรเมธี, ดร.**
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	:	**ดร.สงวน หล้าโพนทัน**

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย .....
(พระสุทธิสารเมธี, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ :

ประธานกรรมการ .....
(พระมหามฆวินทร์ ปุริสุตฺตโม, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.)

กรรมการ (อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก) .....
(พระมหาสากล สุภรเมธี, ดร.)

กรรมการ (อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม) .....
(ดร.สงวน หล้าโพนทัน)

กรรมการ .....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประภาส แก้วเกตุพงษ์)

กรรมการ .....
(รองศาสตราจารย์ ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis Topic	:	An Analysis of Buddhist Knowledge Appearing in the Milindapanha Scripture
Student's Name	:	Phra Praman Vashirayano (Suthtiprapa)
Degree Sought	:	Master of Arts
Program	:	Buddhism and Philosophy
Anno Domini	:	2023
Advisor	:	Phramaha Sakol Subharamedhi, Dr.
Co-Advisor	:	Dr.Sanguan Laphontan

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts (Buddhism and Philosophy)

Dean of Graduate School .....

(Phrasutthisanmethi, Asst.Prof.Dr.)

Thesis Committee :

Chairman .....

(Phramaha Maghavin Purisuttamo, Asst.Prof.Dr.)

Member (Advisor) .....

(Phramaha Sakol Subharamedhi, Dr.)

Member (Co-Advisor) .....

(Dr.Sanguan Laphontan)

Member .....

(Asst.Prof.Dr.Prapas Kaewketpong)

Member .....

(Assoc.Prof.Dr.Sowit Bamrungphak)

Copyright of the Graduate School, Mahamakut Buddhist University

บทคัดย่อ

หัวข้อวิทยานิพนธ์	:	**การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา**
ชื่อนักศึกษา	:	**พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)**
ชื่อปริญญา	:	**ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**
สาขาวิชา	:	**พุทธศาสนาและปรัชญา**
ปีพุทธศักราช	:	**2566**
อาจารย์ที่ปรึกษา	:	**พระมหาสากล สุภรเมธี, ดร.**
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	:	**ดร. สงวน หล้าโพนทัน**

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา 2) เพื่อศึกษาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา และ 3) เพื่อวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากคัมภีร์มิลินทปัญหา พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และอื่นๆ

ผลการศึกษาพบว่า

ประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาทำให้รู้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหามีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ 500 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้วโดยมีโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาประกอบด้วยเนื้อหาแบ่งออกเป็น 6 ส่วน ดังนี้ (1) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (2) มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว (3) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน (4) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน (5) ลักขณปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ และ (6) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาดังที่กล่าวแล้ว

ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นรูปแบบของการแสวงหาทฤษฎีความรู้ตามแนวพุทธปรัชญามี 4 ข้อ คือ 1) ปัญญามองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น 2) ปัญญารู้เท่าทันสังขาร ธรรมดาว่าสังขารมีทั้งที่ประกอบด้วยสังขารที่ถูกปรุงแต่งและไม่ถูกปรุงแต่ง 3) ปัญญารู้เท่าทันสมมติบัญญัติ และ 4) ปัญญาในเรื่องสมมติบัญญัติเป็นปัญญาที่สร้างความสับสนให้การยึดติด

(อุปาทาน) ส่วนความรู้มี 4 ระดับ คือ 1) ความรู้ระดับวิญญาณ 2) ความรู้ระดับสัญญา 3) ความรู้ระดับทิฏฐิหรือมโนภาพ และ 4) ความรู้ระดับอภิญญา

เมื่อได้วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาแล้ว ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นความรู้ที่อาศัยการกระทำเป็นหลัก แต่ในกรณีที่จะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องและถูกทางนั้นต้องอาศัยความเข้าใจที่ถูกต้องเสียก่อนกล่าวคือ เบื้องต้นของสรรพวิทยาการต่าง ๆ ล้วนต้องเริ่มต้นที่ความเชื่อ (ศรัทธา) ที่มีต่อวิทยาการนั้น ๆ แต่พุทธปรัชญามองว่า อาศัยเพียงความเชื่อเพียงอย่างเดียวย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดสูงสุด คือ นิพพานได้ ยังต้องอาศัยความรู้ที่ทางพุทธปรัชญาเรียกว่า ปัญญาจึงจะสามารถเข้าถึงนิพพานได้ดังพระพุทธพจน์ว่า “ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั่นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน” ฉะนั้น พื้นฐานความรู้ทางพระพุทธศาสนา คือ ปัญญาที่ถูกฝึกฝนและอบรมดีแล้ว แต่คำว่า “ปัญญา” เป็นคำกลาง เพราะความรู้มีหลายขั้นหลายระดับ เช่นที่แบ่งเป็นโลกียะปัญญา และโลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ เช่น ญาณ วิชชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญญา อภิญญา ปฏิสัมภิทา เป็นต้น

คำสำคัญ : ความรู้ทางพระพุทธศาสนา, คัมภีร์มิลินทปัญหา

ABSTRACT

Thesis Topic	:	**An Analysis of Buddhist Knowledge Appearing in the Milindapanha Scripture**
Student's Name	:	**Phra Praman Vachirayano (Sutthiprapha)**
Degree Sought	:	**Master of Arts**
Program	:	**Buddhism and Philosophy**
Anno Domini	:	**2023**
Advisor	:	**Phramaha Sakol Subharamedhi, Dr.**
Co-Advisor	:	**Dr.Sanguan Laphontan**

This thesis has objectives as follows: 1) to study the background history, structures and contents of Milindapanha scripture 2) to study of Buddhist knowledge appearing in Milindapanha scripture, and 3) to analyze Buddhist knowledge appearing in the Milindapanha scripture. It is a qualitative research by studying from Milindapanha scripture, Tripitaka, commentaries, books, documents, related researches, etc.

The results of the study found that:

The history of structures and contents of the Milindapanha scripture revealed that the Milindapanha scripture was second in important to Tripitaka. The Milindapanha scripture was older than the Visuddhimagga about 500 years. Phra Buddhagosajarn, the educator of Visuddhimagga, referring to the Milindapanha scripture as the main reason for disciplinary matters. Buddhist sages considered as evidence to judge the Dhamma and Vinaya after the Buddha's Parinirvana. The structure of the Milindapanha scripture consisted of contents divided into 6 parts as follows: (1) Puppayoga, concerning the previous deed and history of Phra Nagasena and King Milinda, (2) Milindapanha, concerning one knot problem, (3) Menthakapanha, concerning two knot problems, (4) Anumanapanha, concerning an inferred inference, (5) Lakkhanapanha, concerning the characteristics of various virtues, and (6) Upamakathapanha, concerning matters to be known by similitude by the nature of asking and answering questions in the Milindapanha scripture, as the mentioned.

The Buddhist knowledge appeared in the Milindapanha scripture was a form of seeking a theory of knowledge based on Buddhist philosophy. There were 4 points : 1) wisdom to see things as they were, 2) wisdom to be as knowledgeable to Sangkhara, it is normal that Sangkhara exists both composed of conditioned and unformed Sangkhara, 3) wisdom knows what to do with assumptions, and 4) wisdom in percepts, a wisdom that created confusion in attachment (Upadana). Whereas, there were 4 levels of knowledge: 1) consciousness level knowledge (Vinnana), 2) perception level knowledge (Sanna), 3) conception level knowledge (Ditthi), and 4) super-knowledge level knowledge (Apinna).

After analyzing the Buddhist knowledge appeared in the Milindapanha scripture was knowledge based on action, but in the case that it could be done correctly and in the right way, it required a correct understanding first, that meant to the basics of all sciences must begin with believes (faith) towards that particular science, but Buddhist philosophy viewed that relying on only faith wouldn't be able to reach the highest point: Nirvana, it still need to rely on the knowledge that in Buddhist philosophy was called wisdom, it will be able to attain Nirvana as the Buddha said, Jhana (meditate), there was no one for those without wisdom, wisdom didn't exist for those who didn't meditate, one who had both Jhana and wisdom, considered to be proximate "Nirvana". Therefore, the basis of Buddhist knowledge was wisdom that has been cultivated and trained well, but the word "wisdom" was the neutral words because knowledge had lots of level such as divided into mundane wisdom and worldly wisdom, etc. There were many words used with specific meanings such as Jhana, Vijja, Vipassana, Sampajanna, Parinna, Apinna, Pratisambhida, etc.

Keywords : Buddhist Knowledge, Milindapanha Scripture

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ เนื่องจากบุคคลหลายฝ่ายที่ได้ช่วยเหลือในครั้งนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันหลักที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางการศึกษาด้านพุทธศาสนาและปรัชญา ในระดับปริญญาโทและระดับอื่นๆด้วย

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสากล สุภรเมธี, ดร. ที่ให้ความอนุเคราะห์รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก และเจริญพรขอบคุณอาจารย์ ดร.สงวน หล้าโพนทัน เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่ได้ให้คำปรึกษาด้านเนื้อหาเชิงวิชาการ ตลอดจนตรวจสอบข้อบกพร่องต่าง ๆ พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จนสำเร็จลุล่วงได้เป็นอย่างดียิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณประธานสาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา และขอบคุณ/เจริญพรขอบคุณคณาจารย์ประจำสาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญาผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชารวมทั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทั้งภายในและภายนอกทุกท่าน รวมถึงคณาจารย์เจ้าหน้าที่มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด ที่เมตตาแนะนำให้ความรู้ ให้กำลังใจ ตลอดจนตรวจแก้ไขรูปแบบวิทยานิพนธ์จนเสร็จลงด้วยดี

ขอกราบขอบคุณ/เจริญพรคณะผู้บริหาร เจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ดทุกท่าน เจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยอื่นๆที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาค้นคว้าและขอขอบพระคุณเพื่อนพระนักศึกษาและนักศึกษาทุกท่าน ตลอดถึงญาติโยมผู้เกื้อกูลอุปถัมภ์ค้ำจุนทุกท่านที่คอยเป็นกำลังใจให้ จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

หากคุณงามความดีและประโยชน์อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้พึงมีแล้วไซร้ ผู้วิจัยขอใช้เป็นเครื่องสักการบูชาคุณพระรัตนตรัย พระคุณของบิดา- มารดา ครู-อาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ที่มีคุณค่ายิ่ง และขอแผ่คุณความดีนี้ให้แก่เพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ทุกรูปทุกนามในโลกนี้ พร้อมทั้งเจ้ากรรมนายเวรในทุกภพทุกชาติด้วยเทอญ

พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)

สารบัญคำย่อ

พระไตรปิฎกที่ผู้วิจัยใช้ในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 และคำเต็มของคัมภีร์เรียงตามลำดับ ดังนี้

การอ้างอิง

ชื่อย่อพระไตรปิฎกมี 3 ตอน คือ พระไตรปิฎกในวิทยานิพนธ์นี้ใช้การอ้างอิงแบบ 3 ตอน ได้แก่ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ม.อุ. 14/63/120 หมายถึง สุตฺตนฺตปิฎก มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก เล่มที่ 14 ข้อที่ 63 หน้าที่ 120 เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.จู.	=	วินยปิฎก จูฬวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	=	สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที.ปา.	=	สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม.ม.	=	สุตฺตนฺตปิฎก มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสก
อง.เอกก.	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
อง.ปญฺจก.	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
อง.ฉกก.	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
ขุ.ธ.	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ขุ.ธ.อ.	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย..... จ

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ..... ช

กิตติกรรมประกาศ..... ฌ

สารบัญคำย่อ..... ญ

สารบัญ..... ฎ

บทที่ 1 บทนำ..... 1

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา..... 1

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย..... 2

1.3 ขอบเขตของการวิจัย..... 2

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย..... 3

1.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง..... 3

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ..... 11

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ..... 11

บทที่ 2 ประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 12

2.1 ประวัติและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 12

2.1.1 ความสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 13

2.1.2 ประวัติพระเจ้ามิลินท์..... 23

2.1.3 ประวัติพระนาคเสน..... 25

2.2 โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 27

2.3 ทรรศนะของนักปราชญ์เกี่ยวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 28

2.4 ลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 30

2.5 สรุป..... 34

บทที่ 3 ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา..... 35

3.1 แนวคิดเรื่องความรู้ทั่วไป..... 35

สารบัญ

หน้า

3.1.1 บ่อเกิดของความรู้ 35
3.1.2 ธรรมชาติของความรู้ 37
3.1.3 ความสมเหตุสมผลของความรู้ 39
3.2 ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา 41
3.2.1 ธรรมชาติของความรู้ 41
3.2.2 ประเภทของความรู้ 44
3.2.3 บ่อเกิดของความรู้ 50
3.2.4 เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้ 55
3.2.5 คำที่ใช้หมายถึงความรู้ในมิลินทปัญหา 57
3.2.6 ระดับความรู้ 59
3.3 สรุป 65

บทที่ 4 วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา 66
4.1 ด้านธรรมชาติของความรู้ 66
4.2 ด้านประเภทของความรู้ 79
4.3 ด้านบ่อเกิดของความรู้ 91
4.4 ด้านเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้ 116
4.5 ด้านระดับความรู้ 127
4.6 ด้านความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5 142
4.7 สรุป 143

บทที่ 5 สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ 147
5.1 สรุปผลการวิจัย 147
5.2 อภิปรายผล 150
5.3 ข้อเสนอแนะ 152
5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 152
5.3.2 ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติการ 153
5.2.3 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป 153
บรรณานุกรม **154**
ประวัติผู้วิจัย **158**

บทที่ 1
บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำว่า ญาณวิทยา มาจากคำภาษาอังกฤษว่า Epistemology ซึ่งมาจากคำในภาษากรีกว่า Episteme (ความรู้) กับ Logos (ศาสตร์) มีความหมายร่วมกันว่าศาสตร์แห่งความรู้หรือทฤษฎีแห่งความรู้ (Theory of Knowledge) ญาณวิทยาจึงศึกษาถึงการกำเนิดธรรมชาติ ขอบเขตและความสมบูรณ์แห่งความรู้ ตลอดถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความรู้จริง และหามาตรฐานว่าอะไรเป็นความรู้จริงอะไรเป็นความรู้จริงอะไรไม่เป็นความรู้จริง[1] ในหนังสือ Introduction to philosophy ได้กล่าวถึงขอบเขตการศึกษาญาณวิทยาไว้ว่า ทฤษฎีความรู้ได้รับมอบหมายให้เป็นสาขาปรัชญา ที่ศึกษาปัญหาเกี่ยวกับบ่อเกิด ลักษณะความถูกต้องขอบเขตจำกัด และเงื่อนไขของความรู้ ฉะนั้น ญาณวิทยาเป็นศาสตร์เป็นปรัชญา สาขาหนึ่งที่ว่าด้วยความรู้ โดยศึกษาใน 4 ประเด็นสำคัญ คือ 1) ธรรมชาติของความรู้ 2) ต้นกำเนิดของความรู้ 3) ขอบเขตของความรู้ และ 4) ความสมเหตุสมผลของความรู้

ญาณวิทยาจึงมีความสำคัญในตัวของมันเอง ในฐานะที่เป็นปรัชญาบริสุทธิ์แล้ว ญาณวิทยายังมีความสำคัญ ในแง่ที่เกี่ยวโยงกับความคิด และทัศนะในเรื่องอื่น อีกมากเช่นเกี่ยวโยงกับความคิดทางอภิปรัชญา จริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ ดังนั้นการมีความเข้าใจ แนวคิดทางญาณวิทยาของแนวคิดนั้นๆ ก็ย่อมช่วยให้เข้าใจแนวคิด ในด้านอื่นๆ เรื่องอื่น ต่อไปได้ดียิ่งขึ้นด้วย

หนังสือพุทธญาณวิทยา ได้กล่าวถึง ญาณวิทยาของพระพุทธศาสนาในเชิงปรัชญา ได้ค้นคว้าศึกษาพุทธปรัชญาในลักษณะของการจับประเด็นเรื่องความรู้และใช้หลักฐานข้อมูลในส่วนต่างๆ ที่พูดถึงความรู้หรือเกี่ยวข้องกับ ความรู้ที่มีอยู่ ในพระไตรปิฎก มาประมวลวิเคราะห์ และสังเคราะห์เพื่อค้นหาคำตอบ หรือข้อสรุป ในประเด็นต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องกับความรู้เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ในเรื่องญาณวิทยาของพระพุทธศาสนาและเสนอความคิด ทางญาณวิทยาในพระพุทธศาสนาอย่างเป็นระบบ ในทุกประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความรู้โดยการใช้ระบบปรัชญา สาขาญาณวิทยาแบบตะวันตก ในการจัดระบบให้กับพุทธญาณวิทยาด้วยการใช้กรอบ วิธีคิด วิธีการ และการนำเสนอแบบญาณวิทยาของทางตะวันตกในการมองแนวคิด ทานยานะวิทยาที่ปรากฏอยู่ ในพระพุทธศาสนา[2]

---

[1]บุญมี แท่นแก้ว, *ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)*, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2543), หน้า 1.

[2]ลักษณวัต ปาละรัตน์, *พุทธญาณวิทยา,* พิมพ์ครั้งที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : หจก. เม็ดทรายพริ้นติ้ง, 2554), หน้า 1-3.

คัมภีร์มิลินทปัญหานับว่า เป็นวิธีการปุจฉาวิสัชชนาอันแสดงถึงความเลอเลิศทางปัญญาครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดหลังพุทธปรินิพพาน (ราว 400-500 ปี) ระหว่างมหาปราชญ์แห่งยุคท่านหนึ่ง เป็นกษัตริย์ผู้รุ่งเรืองในทางโลก นามว่า "พระเจ้ามิลินท์ หรือ พระยามิลินท์" ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชแห่งกรีก ซึ่งถือว่าเป็นชนชาติที่วางรากฐานการศึกษาทางปรัชญาตะวันตกไว้ในโลกอย่างสำคัญ พระเจ้ามิลินท์นั้นเป็นปราชญ์ที่รอบรู้แตกฉานในทางปรัชญา ศาสนายุคนั้น และเป็น นักสงสัยตัวยง " ดังนั้นปัญหาแต่ละเรื่องที่ท่านหยิบยกขึ้นมาถามจึงลึกซึ้ง จนยากที่จะหาศาสดา คณาจารย์ หรือเจ้าลัทธิผู้ใดที่จะโต้ตอบปัญหากับท่านได้ เป็นอันต้องถูกท่านต้อนจนมุมทุกคนไป แต่ต่อมาคู่ต่อกรของท่านเป็นพระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้าผู้รุ่งเรืองในทางธรรมนามว่า " พระนาคเสนเถระ" ผู้ซึ่งได้รับคัดเลือกและเตรียมการอย่างดีให้เป็นตัวแทนของคณะสงฆ์ เพื่อไปเป็นผู้ตอบแก้ปัญหาของพระเจ้ามิลินท์จนสามารถชำระล้างความสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ที่ละเอียดลออของพระเจ้ามิลินท์ได้หมดทุกข้อ ยังความเลื่อมใสให้พระองค์จนถึงกับสละราชสมบัติออกบวชในพระพุทธศาสนา จนได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำวิจัยถึงเรื่อง “การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา” เพื่อเป็นการศึกษาถึงประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์มิลินทปัญหา และความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบ เพราะคัมภีร์มิลินทปัญหาถือว่าเป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท และเพื่อเป็นข้อมูลสารสนเทศในการศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาเชิงวิเคราะห์เรื่องความรู้หรือญาณวิทยาทางพระพุทธศาสนาต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.2.2 เพื่อศึกษาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.2.3 เพื่อวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะทำการวิจัยค้นคว้าเพื่อหาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา โดยได้วางขอบเขตของการวิจัยไว้ดังนี้ ดังนี้

1.3.1 พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525

1.3.2 หนังสือมิลินทปัญหา วิทยานิพนธ์ วารสาร บทความ งานวิจัย และหนังสือทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับมิลินทปัญหา

1.4 วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนการปฏิบัติ ดังนี้

1.4.1 รวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ

1) ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา โครงสร้างเนื้อหาและแนวคิดเรื่องความรู้ (ญาณวิทยา)ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

2) สำรวจเอกสาร งานวิจัยที่มีผู้รู้ได้เขียนและศึกษาไว้เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.4.2 ขั้นรวบรวมข้อมูล

1) รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525 เกี่ยวกับมิลินทปัญหา

2) รวบรวมเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) จากหนังสืออธิบายมิลินท-ปัญหา เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความรู้หรือญาณวิทยาทางพระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่

3) รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องความรู้ทางพระพุทธศาสนากับคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.4.3 ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

1) นำข้อมูลเกี่ยวกับความหมาย ความสำคัญ ลักษณะและประโยชน์ของการค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติและแนวคิดเรื่องญาณวิทยาในมิลินทปัญหามาศึกษาวิเคราะห์ตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้

2) ศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้เกี่ยวกับประโยชน์ของแนวคิดเรื่องญาณวิทยาในมิลินทปัญหา

1.4.4 ขั้นนำเสนอข้อมูล

ผู้วิจัยจะนำเสนอผลการศึกษาวิจัยในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) และสรุปผลการวิจัยพร้อมข้อเสนอแนะ

1.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.5.1 เอกสารทั่วไป

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้กล่าวไว้ในอัมพัฏฐสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 1 สรุปได้ว่า อัมพัฏฐมาณพเห็นมหาปุริสลักษณะ 32 ประการของพระพุทธเจ้าแล้วแต่มีความสงสัยใน 2 ประการ คือคุยหะเร้นอยู่ในฝักกับพระชิวหาใหญ่ จึงไม่เชื่อ

และไม่เลื่อมใสพระพุทธองค์จึงทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้อัมพัฏฐมาณพได้เห็นพระคุยหะอันเร้นอยู่ในฝักและทรงแลบพระชิวหาสอดเข้าช่องพระกรรณทั้ง 2 กลับไปกลับมา สอดเข้าพระนาสิกทั้ง 2 กลับไปกลับมาแผ่ปิดจนมิดมณฑล พระนลาต ส่วนอรรถกถาอัมพัฏฐสูตรได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาดังข้อความว่า “ข้อนี้พระนาคเสนเถระถูกพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทาสิ่งที่ทำได้ยากหรือ ดังนี้ได้กล่าวไว้แล้ว ฯ พระนาคเสนเถระกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตร ทรงทาอะไรหรือ ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่มหาชนเขาถือว่าเป็นความอายแก่อันเตวาสิกของพรหมายุพราหมณ์แก่พราหมณ์ 16 คน ผู้เป็นอันเตวาสิกของพราหมณ์อุตตระและของพราหมณ์พาวรีและแก่มาณพ 300 คนผู้เป็นอันเตวาสิกของเสลพราหมณ์ ฯ พระนาคเสนกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ทรงแสดงพระคุยหะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระฉายา ทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์ แสดงเพียงพระรูปเป็นเงา ๆ ยังทรงนุ่งผ้าสบงอยู่ ยังทรงคาดรัดประคดอยู่และยังทรงห่มผ้าจีวรอยู่ มหาบพิตร ฯ พระเจ้ามิลินท์เมื่อเห็นพระฉายาแล้ว ก็เป็นอันเห็นพระคุยหะด้วยใช่ไหม ขอรับ ฯ พระนาคเสน ข้อนั้นยกไว้เถิดสัตว์ผู้เห็นหทัยรูปแล้วรู้ได้พึงมี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็พึงนำพระหทัยมังสะออกมาแสดง ฯ พระเจ้ามิลินท์ ท่านนาคเสน ขอรับ ท่านพูดถูกต้องแล้ว ฯ[3]

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวไว้ในบทนาหนังสือมิลินทปัญหาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ว่า คัมภีร์มิลินทเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องตามบาลีพระไตรปิฎก และในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogue of Plato) วิธีการที่พระนาคเสนใช้ตอบปรัปปวาทนั้น ทำให้นึกถึงวิธีการที่ โสคราตีสใช้หักล้างวาทะของปรปักษ์ ในขณะคู่สนทนาของโสคราตีสเป็นนักปราชญ์กรีก คู่สนทนาของพระนาคเสนเป็นกษัตริย์กรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์[4]

วศิน อินทสระ กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “อธิบายมิลินทปัญหา” ว่า พระนาคเสนได้ตอบปัญหาพระเจ้ามิลินท์ด้วยความรอบรู้ฉลาดและแหลมคม มีอุปมาอุปไมยที่เหมาะสมหาเปรียบได้ยาก เกียรติคุณท่านระบือไปทั่วโลก ตามประวัติ พระนาคเสนเถระ เป็นพระอรหันต์ ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา คือ แตกฉานในอรรถ ในธรรม ในภาษา และในปฏิภาณ คาตอบของท่านต่อพระเจ้ามิลินท์จึงน่าทึ่งเป็นอันมาก ผู้สนใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงควรได้อ่านหนังสือเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง[5]

---

[3]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปลทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 1*, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 582.

[4]พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) บรรณาธิการ, *มิลินทปัญหา อฏฺฐกถา-ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,* (กรุงเทพมหานคร : วิญญาณ, 2539), หน้า 1.

[5]วศิน อินทสระ, *อธิบายมิลินทปัญหา,* (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2528), หน้า ก-ข.

ศรัณย์ เลิศรักษ์มงคล กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก” สรุปได้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งโดยพระปิฎกจุฬาภัย (ซึ่งบางตำราก็กล่าวว่าพระพุทธโฆษาจารย์พระเถระชาวมคธเป็นผู้แต่ง) ในขณะที่พระพุทธศาสนามีอายุล่วงมาได้ 500 ปีอันอยู่ภายหลังจากยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช จุดมุ่งหมายของการแต่งก็เพื่อให้เป็นคัมภีร์ที่ช่วยสำหรับอธิบายพระธรรมวินัย โดยที่ผู้แต่งได้นำเค้าเรื่องในประวัติศาสตร์ของพระเจ้ามิลินท์ (มินนานเดอร์) กษัตริย์กรีกที่ขยายอิทธิพลของเข้ามาทางตอนเหนือลุ่มแม่น้ำคงคาในปี พ.ศ. 392 มารจนาโดยให้มีลักษณะของการโต้ตอบปัญหาระหว่างกษัตริย์มินนานเดอร์กับพระนาคเสน ทั้งนี้ในการถามตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะ คือ การใช้การอนุมาน (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบเอง (ปฏิปุจฉาพยากรณียปัญหา) เป็นต้น (ซึ่งตามประวัติคัมภีร์แล้วกล่าวว่าที่สุดแล้วพระนาคเสนก็สามารถเอาชนะพระเจ้ามิลินทร์ได้ และชักนำให้พระเจ้ามิลินท์นั้นได้มีศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาและรับเป็นองค์อุปถัมภ์ในการบูรณปฏิสังขรณ์พระสถูปวิหารวัดวาอารามกับทั้งฟื้นฟูความก้าวหน้าให้แก่การคณะสงฆ์ในอินเดียยุคนั้นในเวลาต่อมา[6]

นวพร เรืองสกุล กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “มิลินทปัญหา : กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ” สรุปได้ว่า มิลินทปัญหาเป็นปกรณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะคาตอบไม่ได้ออกนอกกรอบพระธรรมในพระไตรปิฎกเลย เพียงแต่จัดใหม่ โดยดึงเรื่องที่คนทั่วไปที่ไม่ค่อยรู้พระพุทธศาสนามักจะถามออกมาตั้งเป็นคาถาม แล้วท่านก็แต่งคาตอบจากพระไตรปิฎกนั่นเอง เป็นคาตอบที่กระชับและความเปรียบที่คม บางประเทศเทียบมิลินทปัญหาเท่าชั้นพระไตรปิฎกตัวอย่างเช่นพระเจ้ามิลินท์ถาม “จะมีการปฏิสนธิได้หรือ ถ้าไม่มีการเคลื่อนของจิต” พระเถระตอบ “ปฏิสนธิได้แม้จิตไม่เคลื่อน เปรียบเหมือนบุรุษหนึ่งอาจจุดตะเกียงจากตะเกียงผู้อื่น แต่ว่าไม่มีอะไรเคลื่อนจากตะเกียงดวงหนึ่งไปยังตะเกียงอีกดวงหนึ่ง หรือนักเรียนอาจท่องบทกวีที่ครูสอนได้ขึ้นใจ แต่บทกวีนั้นไม่ได้เคลื่อนจากครูไปสู่นักเรียน” พระเจ้ามิลินท์ถาม “ผู้ที่จะไม่เกิดอีกย่อมรู้หรือไม่ว่าตัวเองจะไม่เกิดอีกพระเถระตอบ “ขอถวายพระพร ท่านผู้นั้นย่อมรู้” “รู้ได้อย่างไรหรือ พระคุณเจ้า” “รู้ได้โดยรู้ว่าเหตุและปัจจัยของการเกิดของท่านเองได้ระงับดับสิ้นไปแล้ว เปรียบเหมือนชาวนาที่ไม่ไถ ไม่หว่าน หรือไม่เก็บเกี่ยวพืชผลย่อมรู้ว่าในยุ้งฉางของตนไม่ได้รับการเติมให้เต็ม”[7]

แสง จันทร์งาม (ศ.เกียรติคุณ) กล่าวไว้ในหนังสือธรรมในมิลินทปัญหา สรุปประเด็นถามตอบได้ว่า ปัญหาเรื่องทำบาปโดยรู้ตัวกับทำโดยไม่รู้ตัว พระเจ้ามิลินท์ ตรัสถามมีใจความว่า ท่านเองเคย

---

[6]ศรัณย์ เลิศรักษ์มงคล, *การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก,* (www.vcharkarn.com/vblog/88417)

[7]นวพร เรืองสกุล (ผู้แปล), *มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ,* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ปัญญาพลัส, 2559), หน้า 224.

กล่าวว่า ผู้ใดฆ่าสัตว์โดยไม่รู้บาปมีกำลังกล้า ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ส่วนในพระวินัยบัญญัติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้ไม่รู้ตัวฆ่าสัตว์ไม่ต้องอาบัติ ดังนี้ ข้อความทั้ง 2 ฟังดูขัดแย้งกันอยู่ พระนาคเสนถวายพระพรตอบว่า ประเด็นทั้ง 2 มิได้ขัดแย้งกัน เพราะแต่ละประเด็นมีความหมายพิเศษแตกต่างกัน ประเด็นแรกที่ว่า คนฆ่าสัตว์ โดยไม่รู้ว่าเป็นบาป ย่อมได้บาปมากนั้น หมายความว่า คนที่ไม่รู้ว่า อะไรเป็นบุญ อะไรเป็นบาปนั้น ย่อมไม่มีความละอายหรือความกลัวต่อบาป ย่อมมีความยินดีในบาปอย่างเต็มที่ จึงเผลอตัวทำบาปอย่างเต็มที่ เมื่อทำเต็มที่ก็ย่อมจะได้บาปอย่างเต็มที่ เปรียบเหมือนคนไม่รู้ว่าถ่านมีไฟร้อน จึงจับถ่านร้อนเต็มมือ ย่อมจะถูกไฟไหม้มากกว่า ส่วนคนที่รู้ว่าเป็นถ่านร้อน เขาจะจับถ่านด้วยความระมัดระวัง ให้เป็นอันตรายแก่มือน้อยที่สุด ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับอาบัติของพระนั้น ทรงแบ่งพระวินัยออกเป็น 2 ประเภท คือ สัญญาวิโมกข์ หมายถึง ความผิดที่ภิกษุล่วงละเมิดโดยไม่รู้ตัว (สัญญา = ความรู้สึกตัว วิโมกข์ = พ้น) ที่พระตถาคตเจ้าตรัสว่า ภิกษุกระทำกรรมชั่ว โดยไม่รู้ตัว ไม่ต้องอาบัตินั้น ทรงหมายถึงอาบัติประเภทสัญญาวิโมกข์ อีกประการหนึ่ง คือ โนสัญญาวิโมกข์ ได้แก่ อาบัติที่แม้ไม่รู้ตัวขณะที่กระทำก็ยังต้องอาบัติ เช่น การดื่มสุรา แม้ไม่รู้ว่าเป็นสุรา ดื่มเข้าไปก็ต้องอาบัติ เพราะฉะนั้น กรณีทั้ง 2 จึงมีจุดมุ่งหมายต่างกัน กรณีแรกใช้กับคนทั่วไป กรณีหลังใช้กับพระวินัยของพระภิกษุเท่านั้น พระเจ้ามิลินท์ทรงพอพระทัยในคำตอบของพระนาคเสน[8]

สมัคร บุราวาส ได้กล่าวไว้ในหนังสือปรีชาญาณของสิทธัตถะ สรุปได้ว่า มิลินทปัญหามีลักษณะพิเศษ คือได้ชี้ให้เห็นและสาธยายไว้ปรัชญาพุทธเถรวาทอย่างละเอียดลออยิ่งกว่างานชิ้นใดทางพระพุทธศาสนา ในยุโรปจึงมีนักศึกษาพระพุทธศาสนา เช่น Rhys Davids ถือว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นบทความร้อยแก้วชั้นเยี่ยมของโลก มีในประเทศฝ่ายเถรวาท เช่น ลังกา, พม่า, ไทย แต่ไทยเรามีสมบูรณ์ที่สุด เคยคิดกันว่า จีนซึ่งเป็นฝ่ายมหายานนั้นไม่มีมิลินทปัญหา แต่ภายหลังก็ปรากฏว่า มี เหมือนกัน[9]

เสถียร โพธินันทะ ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา สรุปได้ว่า พระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์ที่ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ไพศาลในอินเดียเหนือไปถึงเอเชียกลางตามประวัติพระองค์มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามาก กล่าวคือพระองค์ทำลายล้างราชวงศ์ยูเครติเดสลงแล้ว ยกกองทัพเข้ามาทางอินเดีย ตีได้เมืองปัญจาปคันธาระ สถาปนาเมืองสาคละขึ้นเป็นราชธานี และได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคง หลักฐานมีปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่าพระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระราชโยบายต่าง ๆ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพท และศาสนาปรัชญา ต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้ประกาศโต้วาทีกับเหล่าสมณพราหมณ์ รวมไปถึงพระภิกษุทางพระพุทธศาสนาขนาดพระภิกษุสงฆ์พากัน

---

[8]แสง จันทร์งาม (ศ.เกียรติคุณ), *ธรรมในมิลินทปัญหา*, (saddhadhamma.org) 20 ธันวาคม 2563.

[9]สมัคร บุราวาส, *ปรีชาญาณของสิทธัตถะ,* (กรุงเทพมหานคร : สานักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 193.

อพยพหนีจากเมืองสาคละจนหมดสิ้น เหตุการณ์นั้นทำให้เมืองสาคละว่างจากพระสงฆ์เป็นเวลา 12 ปี ในช่วงนั้นพระพุทธศาสนาได้เสื่อมรัศมีลงโดยลำดับ[10]

1.5.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาสายเพชร วชิรเวที (หงษ์แพงจิตร) ได้ทำวิจัยเรื่อง "การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ" ผลการวิจัยพบว่า พระนาคเสนผู้เป็นพระเถระที่เชี่ยวชาญในปริยัติและเป็นพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา 4 ได้อธิบายหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มิลินทปัญหาอย่างละเอียดและลึกซึ้งพร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมยประกอบการอธิบายและยังใช้ปฏิภาณโวหารในการโต้ตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินท์จนทำให้พระองค์หมดสิ้นความสงสัยเกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระทำให้ทราบถึงบทบาทหน้าที่ของนักเผยแผ่ที่ดีที่ต้องมีทั้งปัญญาความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้สามารถนำมาใช้ในการเผยแผ่เพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุดและผู้เผยแผ่ต้องมีวัตรปฏิบัติเป็นที่น่าเลื่อมใสจึงจะทำให้ผู้ฟังมีศรัทธาและนำไปปฏิบัติตามความเข้าใจได้เป็นอย่างดีพระนาคเสนมีรูปแบบและวิธีการในการเผยแผ่ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือการใช้ปฏิภาณไหวพริบในการโต้ตอบปัญหาที่หลากหลายกับพระเจ้ามิลินท์ทั้งที่เกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าและปัญหาอื่น ๆ โดยทั่วไปผลสืบเนื่องที่ได้ทราบจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ คืออิทธิพลของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนทำให้เกิดการพัฒนารูปแบบการเผยแผ่ให้มีความน่าสนใจยิ่งขึ้นทั้งในด้านเนื้อหาสาระและวิธีการนำเสนอในการเผยแผ่แต่ละครั้งควรจะให้ผู้ฟังได้รับความแจ่มแจ้งเกิดแรงจูงใจอยากนาไปปฏิบัติและได้รับความเพลิดเพลินด้วยไม่ว่าจะเป็นการเผยแผ่แบบอธิบายรูปเดียวหรือแบบสนทนาโต้ตอบกันล้วนแต่ทำให้ผู้ฟังได้รับประโยชน์มากจึงนับว่าเป็นคุณูปการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนโดยการโต้ตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินท์ทำให้เกิดการรวบรวมประมวลหลักธรรมที่มีการอธิบายมีการสนทนาโต้ตอบกันไว้ในคัมภีร์ที่ชื่อว่ามิลินทปัญหาและคัมภีร์นี้ก็ยังเป็นต้นแบบของการนำไปอธิบายอ้างอิงในคัมภีร์รุ่นหลังอีกหลายคัมภีร์[11]

พระมหาวิสิษฐ์ ปณฺญาวฑฺฒโน (กฤษวี) ได้ทำวิจัยเรื่อง "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมากถา ในมิลินทปัญหา" พบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบเป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทพระอรรถกถาจารย์ในลังกาโดยเฉพาะพระพุทธโฆษาจารย์มักอ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐาน

---

[10]เสถียร โพธินันทะ, *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา,* (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 199.

[11]พระมหาสายเพชร วชิรเวที (หงษ์แพงจิตร), "การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ", *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา,* (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2550, หน้า ก.

ยืนยันการตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่านคัมภีร์มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลีเป็นคัมภีร์พุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต้ (Dialogues of Plato) ลักษณะเด่นของคัมภีร์คือการใช้อุปมาอุปไมยปัญหาที่ไม่ชัดเจนก็ทำให้ชัดเจนสิ่งที่เป็นนามธรรมก็สามารถนำมาเปรียบเทียบให้เป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน[12]

พระมหาสมปอง จนฺทวโส (ยุงรัมย์) ได้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบ ธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล พบว่า แนวคิดของอริสโตเติลมีทั้งประเด็นที่เหมือนกันและแตกต่างกันกับแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้ ทั้งอริสโตเติลและพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นเหมือนกันว่า (1) มนุษย์เป็นสัตว์ที่เกิดมาจาก 2 องค์ประกอบ คือ ส่วนที่เป็นสสารหรือรูป (กาย) และส่วนที่เป็นอสสารหรือนาม (จิตหรือวิญญาณ) (2) กายของมนุษย์ประกอบขึ้นจากหน่วยพื้นฐานที่เรียกว่า ธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม (3) มนุษย์รับรู้โลกภายนอกผ่านประสาทสัมผัส ประสาทสัมผัสแต่ละอย่างจะมีอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นของเฉพาะตน (4) จิตหรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่จริงโดยอาศัยร่างกายเป็นที่อยู่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีรูปร่างเป็นนามธรรมมีความสัมพันธ์กับร่างกายและมีความสำคัญกว่าร่างกาย (5) มนุษย์มีจิตหรือวิญญาณเป็นธรรมชาติพิเศษประจำชีวิต และมีศักยภาพสูงในการฝากฝนพัฒนาตนเอง (6) มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีปัญญาหรือมีเหตุผลในการดำเนินชีวิต (7) ธรรมชาติของร่างกายมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถดำรงอยู่ในภาวะเดิมตลอดไปได้ (อนิจจตา) และถูกบีบคั้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในอยู่ตลอดเวลา (ทุกขตา) (8) มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องเกี่ยวข้องกับสังคมมีสังคมมาแต่กำเนิด เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสัญชาตญาณทั้งฝ่ายสูง และฝ่ายต่ำคอยเป็นแรงผลักดันให้ต้องเกี่ยวของกับสังคม (9) มนุษย์ควรแสดงพฤติกรรมที่ดีต่อผู้อื่นและสังคมควรมีมิตรภาพต่อคนรอบข้างทั้งนี้เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข[13]

ธีรโชติ เกิดแก้ว ได้ทำวิจัยเรื่อง “มิลินทปัญหาฎีกา : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในหมู่ชาวพุทธและผู้สนใจศาสนา ก็คือพระไตรปิฎกนอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิรองลงมา คืออรรถกถาฎีกาอนุฎีกาปกรณ์วิเสสและคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งขึ้นโดยพระมหาเถระผู้มีความรู้แตกฉานในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาคัมภีร์ที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ คือมิลินทปัญหาฎีกาที่พระมหาติปิฎกจูฬาภัย

---

[12]พระมหาวิสิษฐ์ ปญฺญาวฑฺฒโน (กฤษวี), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมากถาในมิลินทปัญหา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา,* (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2545, หน้า ก.

[13]พระมหาสมปอง จนฺทวโส (ยุงรัมย์), “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2554, หน้า ก.

เถระแต่งขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์และข้อความบางตอน ในมิลินทปัญหาที่ยังไม่กระจ่างชัดให้ชัดเจน เรียกชื่อตามภาษาบาลีว่า มธุรตฺถปกาสินีมิลินฺทปญฺหาฏีกา ฉบับตัวเขียนที่หอสมุดแห่งชาติจารด้วยอักษรขอมภาษาบาลีฉบับล่องชาด ไม้ประกับธรรมดาเลขที่ 4118/1-9 ต. 89ช. 6/1 น. (ล. 1) มีทั้งหมด 9 ผูกไม่ปรากฏนามผู้สร้างปีที่สร้างและนามผู้จารโดยการปริวรรตมาเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและทาการตรวจชำระกับต้นฉบับตัวเขียนอีก10 ฉบับแล้วนามาเทียบเคียงกับคัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกาฉบับที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยปริวรรตมาจากฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์อีกครั้งหนึ่ง คัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกามีประเด็นที่น่าศึกษาวิเคราะห์หลายเรื่อง และคัมภีร์นี้ยังไม่มีใครแปลหมดทั้งคัมภีร์จึงน่าจะมีการแปลเป็นภาษาไทยเพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาเรียนรู้และเข้าใจว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกามีประวัติความเป็นมาอย่างไรใครเป็นผู้แต่งแต่งขึ้นในสมัยใดแต่งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใดวิธีการนำเสนอรูปแบบของการประพันธ์เป็นอย่างไรการใช้ภาษาสำนวนโวหารและอลังการทางภาษาเป็นอย่างไรเนื้อหาในคัมภีร์กล่าวถึงเรื่องใดขยายหรือแก้ความส่วนใดในมิลินทปัญหาตลอดจนกระทั่งฎีกามิลินทปัญหามีคุณค่าในด้านไหนอย่างไรเป็นต้น[14]

คีรินทร์ หินคง ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาฉบับล้านนา” ผลการวิจัยพบว่า มิลินทปัญหาฉบับล้านนาพบต้นฉบับแพร่กระจายตามจังหวัดต่าง ๆ ในเขตภาคเหนือ ต้นฉบับที่พบมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21จนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ต้นฉบับที่พบสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่ ฉบับภาษาบาลี ฉบับนิสสัย และฉบับโวหาร ซึ่งมีจำนวนมากที่สุด จากการศึกษามิลินทปัญหา ฉบับวัดไหล่หิน จังหวัดลำปาง และฉบับวัดพระนอนขอนม่วง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าเนื้อหาตอนต้นและตอนท้าย ตรงกับฉบับภาษาบาลี แต่ส่วนที่ต่าง คือ จำนวนและเนื้อหาของปัญหาฉบับล้านนาพบปัญหาเพียง 38ข้อ โดยชื่อปัญหาของล้านนานั้น พบว่า นิยมสร้างศัพท์โดยนาสิ่งที่นามาอุปมาและเนื้อเรื่องในเรื่องมาตั้งเป็นชื่อปัญหา และนิยมตัดชื่อปัญหาที่ยาวให้สั้นลง เนื้อหาที่พบในมิลินทปัญหาฉบับล้านนา เป็นเรื่องและหลักธรรมพื้นฐานในพระพุทธศาสนา ได้แก่ เรื่องพระพุทธเจ้า เรื่องบุญบาป เรื่องโลก สังสารวัฏ ผู้เรียบเรียงมิลินทปัญหาฉบับล้านนามีการขยายความเพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นเพื่อให้เหมาะสมกับการใช้แสดงธรรมเทศนา[15]

ธนิดา ปัทมพรพงศ์ ได้ทำวิจัยเรื่อง “วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหา” ผลการวิจัยพบว่า การ์ตูนแอนิเมชันเรื่องมิลินทปัญหามีการเรียงลำดับเนื้อหาสาระตามตัวเล่มฉบับหอสมุดแห่งชาติแล้วเพิ่มเหตุการณ์แทรกระหว่าง การปุจฉาวิสัชนาของตัวละคร ซึ่งถือเป็นเหตุการณ์หลัก โดยเหตุการณ์ที่เพิ่มเติมลงไปในการ์ตูนส่วนใหญ่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับเนื้อหาการปุจฉาวิสัชนา

---

[14]ธีรโชติ เกิดแก้ว, “มิลินทปัญหาฎีกา: การตรวจชาระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 2557, หน้า 127.

[15]คีรินทร์ หินคง, “การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาฉบับล้านนา”, วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 2551, หน้า 181.

นอกจากนี้มีการเพิ่มตัวละคร ฉาก และเหตุการณ์ที่เกิดในยุคสมัยเดียวกับพระเจ้ามิลินท์ ซึ่งเหล่านี้ใช้ความสัมพันธ์เชิงเวลา และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ มาประกอบกันสร้างเป็นเหตุการณ์รองซึ่งเพิ่มเติมเข้ามาในเนื้อเรื่องฉบับการ์ตูน กลุ่มผู้รับสารในการวิจัยครั้งนี้ กลุ่มบุคคลทั่วไปผู้รับการ์ตูนมิลินทปัญหา มีความเข้าใจเนื้อเรื่องของการ์ตูน แต่กลุ่มตัวอย่างบางส่วนยังไม่สามารถเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง บุคคลที่สามารถเข้าใจได้ เป็นผู้ที่เคยอ่านหนังสือมิลินทปัญหามาก่อน กลุ่มที่สองจากการสัมภาษณ์กลุ่ม Focus group interview ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดสามารถจดจำเนื้อเรื่องการ์ตูน และตัวละครต่าง ๆ ได้ และสามารถนำข้อคิดหรือแนวปฏิบัติตนของตัวละครในเรื่องไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม แต่ในด้านความเข้าใจกลับพบว่า ไม่ได้มีความเข้าใจที่ลึกซึ้ง สำหรับด้านเทคนิคแอนิเมชัน กลุ่มตัวอย่างทั้งสองกลุ่ม มีความชอบและประทับใจด้านเทคนิค การออกแบบแอนิเมชันทำได้สวยงาม เหมาะสมลงตัว แต่บทเรื่องมิลินทปัญหาพบว่า ผู้เขียนบทยึดตัวบทต้นฉบับเอาไว้ ทำให้ยากแก่การเข้าใจของกลุ่มตัวอย่างผู้รับสารที่ไม่เคยศึกษาเรื่องมิลินทปัญหา หรือมีความรู้เรื่องธรรมะมากก่อน[16]

พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปรัชญา” พบว่า แนวคิดด้านอภิปรัชญาในวรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล เป็นแบบทวินิยม ในลักษณะของพุทธปรัชญา คือ ยอมรับการมีอยู่จริง และคุณค่าของสสาร และอสสาร แต่เห็นว่า อสสารเป็นความจริงแท้ที่ดำรงอยู่ในมิติที่สูงกว่า ซึ่งสามารถเข้าถึงด้วยจิตที่สงบนิ่งเห็นความจริงแท้ของสรรพสิ่งที่เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือไป จากองค์รวมของเอกภพ คุณค่าที่แท้จริงของมนุษย์ คือการเข้าถึงความจริงแท้ด้วยจิตที่สงบนิ่งเป็นอิสระจากความยึดมั่นในอัตตา ดำเนินชีวิตบนหนทางที่ถูกต้องสอดคล้องกับวิถีธรรมชาติ อันจะนำสันติสุขที่แท้จริงมาสู่ตนเองและสังคม วรรณกรรมของเสกสรรค์ทำให้เห็นถึงปัจจัย และพัฒนาการของแนวคิดทางอภิปรัชญาที่ หล่อหลอมจากวิถีชีวิต การใคร่ครวญประสบการณ์ชีวิต และการพินิจธรรมชาติ เพื่อเข้าถึงจิตวิญญาณที่ยิ่งใหญ่ผสานเป็นหนึ่งเดียวกับวิถีธรรมชาติ และใช้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาสังคมเพื่อนำไปสู่วิถีชีวิตและวิถีสังคมที่มีความสงบสุขอย่างแท้จริง[17]

---

[16]ธนิดา ปัทมพรพงศ์, “วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหา”, วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2522, หน้า ก.

[17]พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์, “วรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ), 2551, หน้า ก.

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.6.1 ได้ทราบถึงประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.6.2 ได้ทราบถึงแนวคิดเรื่องความรู้ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.6.3 ได้ทราบถึงผลของแนวคิดเรื่องความรู้ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.7 นิยามศัพท์เฉพาะ

ความรู้ทางพระพุทธศาสนา หมายถึง แนวคิดเรื่องความรู้ในทางพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ได้แก่ ธรรมชาติของความรู้ ประเภทของความรู้ บ่อเกิดของความรู้ เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้ คำที่ใช้หมายถึงความรู้ (ไวพจน์ของความรู้) และระดับความรู้

คัมภีร์มิลินทปัญหา หมายถึง คัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งในเนื้อเรื่องได้กล่าวถึงการสนทนาระหว่างบุคคล 2 คนได้แก่ พระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์

พระนาคเสน หมายถึง พระอรหันตเถระผู้โต้วาทะชนะพระเจ้ามิลินท์กษัตริย์แห่งสาคละประเทศท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ 400 ปีที่หมู่บ้านกชังคละในหิมวันตประเทศเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อโสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวทและต่อมาได้อุปสมบทโดยมีพระโรหณะเป็นพระอุปัชฌาย์

พระเจ้ามิลินท์ หมายถึง พระมหากษัตริย์เชื้อชาติกรีกแห่งสาคลประเทศในชมพูทวีปผู้เป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่โต้วาทะชนะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้นจนในที่สุดได้โต้กับพระนาคเสนยอมเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนาและเป็นองค์อุปถัมภกสำคัญพระนามภาษากรีกว่าพระเจ้าเมนันเดอร์ครองราชย์

บทที่ 2
ประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์ทฤษฎีความรู้ในมิลินทปัญหา ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งถึงประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา ความสำคัญของมิลินทปัญหา ประวัติพระเจ้ามิลินท์ ประวัติพระนาคเสน โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์มิลินทปัญหา ทรรศนะของนักปราชญ์เกี่ยวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา ตลอดถึงลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งมีประเด็นเพื่อการวิจัยตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

เมื่อพุทธศตวรรษที่ 3 พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชกรีฑาทัพจากประเทศกรีกเข้ารุกรานอินเดียจนได้ชัยชนะและเลิกทัพกลับไปนั้น แคว้นที่ทรงตีได้แล้วก็โปรดให้แม่ทัพนายกองของพระองค์ปกครองดูแล ทิ้งกองทหารกรีกไว้บางส่วน ฝรั่งชาติกรีกเหล่านี้ได้ตั้งเป็นอาณาจักรอิสระขึ้นเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์สวรรคตแล้ว อาณาจักรที่มีกาลังมาก คืออาณาจักรซีเรียและอาณาจักรบากเตรีย ปัจจุบัน คือเตอรกีสถานและอัฟกานิสถาน ซีเรียในอดีตเป็นอาณาจักรมหาอำนาจ เป็นสื่อเชื่อมอารยธรรมกรีกกับอินเดียเป็นเวลานานถึง 247 ปี จึงถูกโรมันตีแตก ส่วนบากเตรียเดิมทีก็อยู่ในอำนาจของซีเรีย พระราชาเชื้อสายกรีกพระองค์หนึ่ง พระนามว่า เมนันเดอร์ หรือที่เรียกในคัมภีร์บาลีว่า พระเจ้ามิลินท์ ได้ยกกองทัพตีเมืองต่าง ๆ แผ่พระราชอำนาจลงมาถึงตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคาเดิม ที่กษัตริย์องค์นี้มิได้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงเป็นปรปักษ์ขัดขวางการขยายตัวของพระพุทธศาสนาด้วยซ้ำไป แต่ทรงแตกฉานวิชาไตรเพทและศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพุทธปรัชญาด้วย จึงประกาศโต้วาทีกับนักบวชในลัทธิศาสนาต่าง ๆ ในเรื่องศาสนาและปรัชญา ปรากฏว่า ไม่มีใครสู้พระองค์ได้ เวลานั้นพระเจ้ามิลินท์ทรงประทับอยู่ที่นครสาคละ

พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาต่างครั่นคร้ามหวั่นเกรงในวาทะของพระเจ้ามิลินท์ ต่างอยู่ไม่เป็นสุขในเมืองสาคละพากันอพยพไปอยู่ที่อื่นหมดสิ้น เมื่อสาคละว่างพระสงฆ์สามเณรอยู่ถึง 12 ปี จนกระทั่งคณะสงฆ์สมัยนั้นได้เลือกนิมนต์พระเถระผู้สามารถรูปหนึ่งมายังเมืองสาคละเพื่อโต้วาทะเรื่องศาสนาและปรัชญากับพระเจ้ามิลินท์ ท่านผู้นั้น คือพระนาคเสน พระเจ้ามิลินท์ทรงทราบข่าวนั้นเสด็จไปสนทนาเป็นเชิงปุจฉาวิสัชนา อภิปรายปัญหาทั้งทางโลกและทางธรรมกันขึ้น เป็นเวลาหลายวัน ผลปรากฏว่า พระเจ้ามิลินท์ยอมแพ้พระนาคเสน ข้อสนทนาระหว่างนักปรัชญาทั้ง 2 ท่านนี้ได้รวบรวมไว้เป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า “มิลินทปัญหา” ดังนั้นมิลินทปัญหาจึงเป็นปกรณ์มี

มาเก่าแก่และสำคัญปกรณ์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดเป็นผู้รจนา เชื่อกันว่ารจนาขึ้นในราวพุทธศักราช 500 ปรากฏตามมธุรัตถปกาสินีฎีกาแห่งมิลินทปัญหา ซึ่งรจนาโดยพระมหาติปิฎกจุฬาภัยว่า พระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาประกอบเข้าเมื่อพุทธศตวรรษที่ 10[1]

คัมภีร์มิลินทปัญหาตามประวัติเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์จัดเป็นคัมภีร์ปกรณ์วิเสส คือคัมภีร์ที่อธิบายข้อธรรมบางข้อซึ่งเป็นผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยที่ได้เรียบเรียงขึ้นตามโครงเรื่องที่ท่านจัดวางเองหรือเกิดจากเหตุการณ์พิเศษเช่นการตอบคำถามชี้แจงข้อสงสัยของผู้อื่น เป็นต้น[2]

คัมภีร์มิลินทปัญหาเมื่อแบ่งตามยุคสมัยแล้วจัดเป็นคัมภีร์ปกรณพิเศษก่อนสมัยอรรถกถาซึ่งอยู่ในสมัยเดียวกันกับเปฏโกปเทสคัมภีร์และเนตติคัมภีร์เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความธรรมะตามแนวการเขียนของผู้แต่งเอง[3] แต่มิลินทปัญหามีลักษณะพิเศษ คือได้ชี้ให้เห็นและสาธยายไว้ปรัชญาพุทธเถรวาทอย่างละเอียดละออยิ่งกว่างานชิ้นใดทางพระพุทธศาสนาในยุโรปจึงมีนักศึกษาพระพุทธศาสนาเช่น Rhys Davids ถือว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นบทความร้อยแก้วชั้นเยี่ยมของโลกมีในประเทศฝ่ายเถรวาทเช่นลังกา, พม่า, ไทย แต่ไทยเรามีสมบูรณ์ที่สุดเคยคิดกันว่าจีนซึ่งเป็นฝ่ายมหายานนั้นไม่มีมิลินทปัญหาแต่ภายหลังก็ปรากฏว่ามีเหมือนกัน และมิลินทปัญหา อาจศึกษาได้ในเชิงปรัชญาตะวันตกโดยแบ่งออกเป็น 3 หมวด คือ

1. หมวดอภิปรัชญา (Metaphysics) ว่าด้วยจิต เจตสิก รูป นิพพาน และจักรวาลวิทยา

2. หมวดญาณวิทยา (Epistemology) ว่าด้วยพุทธญาณ และความรู้ระดับต่าง ๆ มีความรู้ระดับวิญญาณ เป็นต้น และความรู้โพธิญาณ เป็นที่สุด

3. หมวดคุณวิทยา (Axiology) ว่าด้วยตรรกศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ และจริยศาสตร์ เป็นต้น[4]

2.1.1 ความสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหา

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ปฐมเหตุแห่งการแต่งวรรณคดีพระพุทธศาสนาเล่มแรกในยุคหลังพุทธปรินิพพานที่มีหลักฐานปรากฏจนตราบเท่าทุกวันนี้ซึ่งกล่าวถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของ

---

[1]สมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร), *มิลินทปัญหา,* (กรุงเทพมหานคร : ฉบับโรงพิมพ์ไท, 2470), หน้า พระนิพนธ์คำนำ.

[2]พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้,* พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, 2543), หน้า 96.

[3]สุภาพรรณณบางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา,* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 213.

[4]สมัครบุราวาส, *ปรีชาญาณของสิทธัตถะ,* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 193.

พระพุทธเจ้าที่มีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลีเป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของ พลาโต้ (Dialogues of Plato) วิธีการที่พระนาคเสนใช้ตอบโต้ปรัปวาททำให้นึกถึงวิธีการที่โสเครตีสใช้หักล้างวาทะของนักปรปักษ์ในขณะที่คู่สนทนาของโสเครตีสเป็นนักปราชญ์กรีกคู่สนทนาของพระนาคเสนก็เป็นกษัตริย์กรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์[5] เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วคัมภีร์มิลินทปัญหามีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาที่มั่นคงยาวนานออกไปจากห้าร้อยพระวัสสาเป็นห้าพันพระวัสสาตามคำขอของพระนาคเสนเพราะนาคเสนสามารถแก้ไขปริศนาธรรมของสมเด็จพระเจ้ามิลินท์ได้จึงทำให้ชาวชมพูทวีปมีความสนใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามากขึ้นมีความต้องการที่จะศึกษาไตรปิฎกและมีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกให้ปรากฏขึ้นอย่างมั่นคง

2. มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่ทำให้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นที่เคารพยำเกรงด้วยพระนาคเสนเป็นผู้เรียนจบพระไตรปิฎกและสามารถพิจารณาจนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งการเรียนและการปฏิบัติตามหลักสัทธรรม 3 สามารถแก้ไขปัญหาของสมเด็จพระเจ้ามิลินท์ผู้เป็นที่เคารพยำเกรงแก่ชาวประชาทั่วชมพูทวีปพระสงฆ์จึงได้ศึกษาให้เข้าใจนำไปปฏิบัติให้ถูกต้องมีผลตามมาจึงนำไปเผยแผ่รักษาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้มั่งคงแล้วพระภิกษุสงฆ์จึงเป็นบุคคลที่ควรแก่การกราบไว้และการอุปถัมภ์ปัจจัยเพื่อต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาว

3. มิลินทปัญหาเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎกซึ่งคัมภีร์รุ่นหลังอาจเทียบได้ก็เห็นมีแต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคแต่คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ 500 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัยซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้ว

4. มิลินทปัญหาใช้วาทวิทยายอดเยี่ยมระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระซึ่งมีความรู้ลุ่มลึกในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งเป็นผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะอย่างยิ่งความสำคัญพิเศษที่เป็นวิธีการ (Methodology) ในความพยายามที่แสดงความคิดเหตุผลอารมณ์ความรู้สึกให้ผู้อื่นเข้าใจได้ดีสมเจตนารมณ์มีความฉลาดเฉียบแหลมในทางวินิจฉัยและในกระบวนวิสัชนาพระธรรมวินัยให้เข้าใจได้ง่ายยกอุปมามาเปรียบเทียบได้อย่างแยบยลซึ่งเป็นเสน่ห์แรงจูงใจให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

---

[5]พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *บรรณาธิการ มิลินฺทปญฺหาอฏฺฐกถาฎีกา,* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาณ, 2530), หน้าบทนำ.

5. มิลินทปัญหามีเนื้อหาครอบคลุมพุทธธรรมทั้งเรื่องพระธรรมวินัยในส่วนของพระรัตนตรัย ว่าด้วยเรื่องของพระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและปัจจุบัน พระธรรมประกอบด้วย 84,000 พระธรรมขันธ์และพระสงฆ์ ว่าด้วยคุณสมบัติลักษณะและข้อปฏิบัติของพระสงฆ์และพระอริยบุคคล เรื่องการปฏิบัติตน เรื่องศีล สมาธิ และปัญญา เรื่องเกี่ยวกับโลกจักรวาลและมนุษย์ เรื่องกิเลสกรรมวิบากแห่งกรรมสังสารวัฏ เรื่องปรมัตถธรรม ว่าด้วยเรื่องจิตเจตสิกรูปและนิพพาน เรื่องไตรลักษณ์อริยสัจ 4 มรรค 8 เรื่องธรรมทั้งปวงทั้งที่เป็นระดับโลกิยธรรมและโลกุตรธรรมคัมภีร์มิลินทปัญหาได้แสดงธรรมย่นย่อพระไตรปิฎกลงไว้ด้วยวิธีเสวนาอย่างครบถ้วน

6. มิลินทปัญหาได้รับการแปลถ่ายทอดสู่ภาษาอื่นเป็นอันมากคือได้รับการแปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลีและภาษาจีนเป็นเบื้องต้นแล้วนั้นภาษาบาลีเองก็ได้รับการถ่ายทอดแปลไปสู่ภาษาอื่น ๆ อีกทั้งในเอเชียและในทางยุโรปเฉพาะประเทศไทยได้มีการแปลคัมภีร์มิลินทปัญหาจากภาษาบาลีออกสู่พากษ์ไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีมาตามลำดับจึงมีทั้งฉบับหลวงฉบับราษฎร์ฉบับพิสดารและฉบับย่อ

7. มิลินทปัญหามีเนื้อหาการรจนาตรงกันอย่างชัดเจนในการโต้วาทะของบุคคลทั้งสองมาผูกเป็นเรื่องตามเค้ามูลในประวัติศาสตร์ชาวโยนกแล้วอธิบายธรรมวินัยตามแนวพระไตรปิฎกหรือพระพุทธศาสนาดั้งเดิมแล้วต่อมาแปลเป็นภาษาสิงหลและภาษาจีนตามลำดับซึ่งได้สืบทอดมาจนตราบเท่าทุกวันนี้นักปราชญ์ทั้งตะวันออกและตะวันตกยอมรับว่า เป็นคัมภีร์เก่าแก่และดีเด่นเป็นยอดเนื้อหาครอบคลุมพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง[6]

8. มิลินทปัญหาเป็นหนังสืออ้างอิงของคัมภีร์รุ่นหลังพระนาคเสนได้อธิบายหลักธรรมไว้ในมิลินทปัญหาเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นแบบอย่างในการอธิบายธรรมของพระอรรถกถาจารย์ในยุคหลังผลงานของพระนาคเสนมีทั้งที่ปรากฏชื่อไว้เป็นหลักฐานและมิได้ปรากฏชื่อไว้เป็นหลักฐานเมื่อพิจารณาจากลักษณะเนื้อหาการอธิบายธรรมที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันจึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า เป็นรูปแบบของพระนาคเสนการอธิบายธรรมและการโต้ตอบปัญหาของพระนาคเสนมิลินท-ปัญหาได้นำไปใช้อ้างอิงคัมภีร์รุ่นหลังดังที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาทั้ง 3 ปิฎก เช่น

1) ในอรรถกถาพระวินัย พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับวินัย 4 อย่าง คือ สูตรสุตตานุโลมอาจริยวาทและอัตโนมติ ตามที่พระนาคเสนกล่าวหมายเอาเนื้อความอันกุลบุตรพึงถือรับรองด้วยบทดั้งเดิมด้วยรสด้วยความเป็นวงศ์ ซึ่งพระนาคเสนเถระหมายเอากล่าวไว้ในมิลินทปัญหาว่า

---

[6]แสง จันทร์งาม, *วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทยฉบับที่ 4 ปีที่ 2 ธันวาคม 2551 – พฤษภาคม 2552,* หน้า 70-74.

“มหาบพิตรเนื้อความอันกุลบุตรพึงรับรองด้วยบทดั้งเดิมแลด้วยรสด้วยความเป็นวงศ์แห่งอาจารย์ด้วยความอธิบาย”[7]

ในอรรถกถามหาวิภังค์สังฆาทิเสสสิกขาบทที่ 1 คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยได้กล่าวเรื่องเหตุให้เกิดความฝันอ้างข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่าถามว่าก็บุคคลเมื่อฝันนั้นหลับฝันหรือตื่นฝันหรือว่าไม่หลับไม่ตื่นฝัน ฯ แก้ว่า ในเรื่องความฝันนี้ท่านควรกล่าวเพิ่มอีกสักเล็กน้อย ฯ ชั้นแรกถ้าคนหลับฝันก็จะต้องขัดแย้งกับพระอภิธรรม ฯ เพราะว่า คนหลับด้วยภวังคจิต ฯ ภวังคจิตนั้นหามีรูปนิมิตเป็นต้นเป็นอารมณ์หรือสัมปยุตด้วยราคะเป็นต้นไม่ ฯ ก็เมื่อบุคคลฝันจิตทั้งหลายเช่นนี้ย่อมเกิดขึ้นได้ถ้าบุคคลตื่นฝันก็จะต้องขัดแย้งกับพระวินัย เพราะว่าคนตื่นฝันเห็นสิ่งใดเขาเห็นสิ่งนั้นด้วยสัพโพหาริกจิต (ด้วยจิตตามปกติ) ก็ชื่อว่าอนาบัติย่อมไม่มีในเพราะความล่วงละเมิดที่ภิกษุทำด้วยสัพโพหาริกจิต แต่เมื่อผู้กำลังฝันทำการล่วงละเมิดเป็นอนาบัติโดยส่วนเดียวแท้ ถ้าบุคคลไม่หลับไม่ตื่นฝัน ชื่อว่า ใคร ๆ จะฝันไม่ได้ และเมื่อเป็นอย่างนั้น ความฝันก็จะต้องไม่มีแน่ จะไม่มีได้เพราะเหตุไรเพราะคนผู้ถูกความหลับดุจลิงครอบงำจึงฝันสมจริงดังคำที่พระนาคเสนเถระกล่าวไว้ว่า มหาบพิตรคนถูกความหลับดุจลิงหลับครอบงำจึงฝันแล[8]

2) ในอรรถกถาพระสูตร อัมพัฏฐสูตรกล่าวถึงอัมพัฏฐมาณพเห็นมหาปุริสลักษณะ 32 ประการ ของพระพุทธเจ้าแล้วแต่มีความสงสัยใน 2 ประการ คือคุยหะเร้นอยู่ในฝักกับพระชิวหาใหญ่จึงไม่เชื่อและไม่เลื่อมใสพระพุทธองค์จึงทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้อัมพัฏฐมาณพได้เห็นพระคุยหะอันเร้นอยู่ในฝักและทรงแลบพระชิวหาสอดเข้าช่องพระกรรณทั้ง 2 กลับไปกลับมาสอดเข้าพระนาสิกทั้ง 2 กลับไปกลับมาแผ่ปิดจนมิดมณฑลพระนลาตส่วนอรรถกถาอัมพัฏฐสูตรได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาดังข้อความว่า “ข้อนี้พระนาคเสนเถระถูกพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำสิ่งที่ทำได้ยากหรือ ดังนี้ ได้กล่าวไว้แล้ว ฯ พระนาคเสนเถระกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตรทรงทำอะไรหรือ ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่มหาชนเขาถือว่า เป็นความอายแก่อันเตวาสิกของพรหมายุพราหมณ์แก่พราหมณ์ 16 คน ผู้เป็นอันเตวาสิกของพราหมณ์อุตตระ และของพราหมณ์พาวรี และแก่มาณพ 300 คน ผู้เป็นอันเตวาสิกของเสลพราหมณ์ ฯ

พระนาคเสนกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระคุยหะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระฉายาทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์แสดงเพียงพระรูปเป็นเงา ๆ ยังทรงนุ่งผ้าสบงอยู่ยังทรงคาดรัดประคดอยู่และยังทรงห่มผ้าจีวรอยู่มหาบพิตรฯพระเจ้ามิลินท์เมื่อ

---

[7]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยและอรรถกถาแปลมหาวิภังค์เล่ม 1 ภาค 1,* พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 751.

[8]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยและอรรถกถาแปล มหาวิภังค์ เล่ม1 ภาค 3*, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 104.

เห็นพระฉายาแล้วก็เป็นอันเห็นพระคุยหะด้วยใช่ไหม ขอรับ ฯ พระนาคเสนข้อนั้นยกไว้เถิด สัตว์ผู้เห็นหทัยรูปแล้ว รู้ได้พึงมี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็พึงนำพระหทัยมังสะออกมาแสดงพระเจ้า มิลินท์ ท่านนาคเสน ขอรับท่านพูดถูกต้องแล้วฯ[9]

อรรถกถาพรหมายุสูตรได้กล่าวอ้างการบันดาลอิทธาภิสังขารเห็นปานนั้นแก่พวกพราหมณ์ศิษย์ของพาวรีแก่มาณพและศิษย์ของเสลพราหมณ์ได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาดังข้อความว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลมีรูปเป็นอย่างไร ฯ ในเรื่องนี้มีถ้อยคำที่บุคคลอื่นพึงกล่าวได้อย่างไร ฯ คำนั้นพระนาคเสนเถระอันพระเจ้ามิลินท์ถามแล้ววิสัชนาไว้แล้ว ฯ

ราชา. พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงกระทำขนาดถึงสิ่งที่ทำได้ยาก ฯ

พระนาคเสน. ทรงทำอะไรมหาบพิตร ฯ

ราชา. พระคุณเจ้าพระองค์ทรงแสดงโอกาสที่ทาให้คนส่วนใหญ่อับอายแก่นายอุตตระศิษย์พรหมายุพราหมณ์แก่พวกพราหมณ์ 16 คนศิษย์ของพาวรีและแก่มาณพ 300 คนศิษย์ของเสลพราหมณ์อีกเล่า ฯ

พระนาคเสน. มหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระองคชาตหรอก ทรงแสดงแต่เงา คือพระองค์ทรงสร้างขึ้นด้วยพระฤทธิ์แล้วทรงแสดงเพียงรูปเป็นเงาที่อยู่ในผ้านุ่งรัดสายประคตไว้แล้วห่มจีวรทับ ฯ

ราชา. เมื่อเห็นเงาก็ชื่อว่าเห็นพระองคชาตมิใช่หรือ ฯ

พระนาคเสน. ข้อนั้นยกไว้ก่อนเถิดมหาบพิตรคนเราต้องดูหัวใจให้เห็นแล้วจึงจะตรัสรู้ได้แล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จะต้องทรงเอาเนื้อหัวใจออกมาแสดงด้วยกระนั้นหรือ ฯ

ราชา. พระนาคเสนท่านเก่งฯ[10]

อรรถกถาเสลสูตรได้กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้เสลพราหมณ์เห็นพระองคชาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าเร้นอยู่ในฝักเหมือนของช้างดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

จริงอยู่พระองคชาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าเร้นอยู่ในฝักเหมือนของช้างมีสีเหมือนทองคำเหมือนเม็ดในปทุมฯเสลพราหมณ์ไม่เห็นองคชาตนั้นเพราะปกปิดอยู่ในผ้าและไม่สังเกตเห็นว่าพระชิวหาใหญ่เพราะอยู่ภายในพระโอษฐ์จึงสงสัยเคลือบแคลงในพระลักษณะทั้งสองเหล่านั้น ฯ

---

[9]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ลีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 1*, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 582.

[10]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปลมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่ม 2* ภาค 2, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 256.

ท่านอธิบายว่า พระนาคเสนเถระถูก พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ทุกฺกรํ ภนฺเต นาคเสน ภควตา กตํ. ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำสิ่งที่ทำได้ยาก ฯ พระนาคเสนถามว่า ทำยากอย่างไร มหาบพิตร ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ท่านพระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่จะทำความละอายด้วยมหาชนแก่พรหมายุพราหมณ์ แก่อันเตวาสิกอุตตระพราหมณ์ แก่พราหมณ์ 16 คนผู้เป็นอันเตวาสิกของพาวรีพราหมณ์ และแก่มาณพ 300 คนผู้เป็นอันเตวาสิก ของเสลพราหมณ์ ฯ พระนาคเสนถวายพระพรว่า มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระคุยหะพระองค์ทรงแสดงพระฉายา มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์ทรงแสดงผ้านุ่งผ้ารัดกายผ้าห่มเพียงรูปเงา ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า เมื่อเห็นพระฉายาก็เป็นอันเห็นแล้ว มิใช่หรือ ท่านผู้เจริญ ฯ พระนาคเสนถวายพระพรว่า มหาบพิตร ข้อนั้นยกไว้สัตว์ผู้จะตรัสรู้เพราะเห็นหทัยรูปพึงดำรงอยู่ได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จะทรงนำเนื้อพระหทัยออกแสดง ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ พระคุณเจ้าฉลาดมาก ฯ[11]

มหาเวทัลลสูตรกล่าวถึงพระมหาโกฏฐิกะได้เข้าไปหาพระสารีบุตร ได้สนทนากันเรื่องธรรมคือปัญญาความรู้ชัดและวิญญาณความรู้แจ้งเหล่านี้มันคละกัน หรือมันแยกกันและก็เราจะแยกธรรมเหล่านี้แล้ว บัญญัติให้แตกต่างกันได้ไหมอรรถกถามหาเวทัลลสูตรได้กล่าวเรื่องสิ่งที่ทำได้ยากอะไรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำแล้วดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

“เพราะเหตุนั้น ท่านพระนาคเสนจึงกล่าวว่า มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากแล้ว ฯ

พระเจ้ามิลินท์. ท่านนาคเสนผู้เจริญ สิ่งที่ทำได้ยากอะไรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำแล้ว ฯ

พระนาคเสน. มหาบพิตร สิ่งที่ทำได้ยากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำแล้ว คือข้อที่ทรงบอกการกำหนดสิ่งที่เป็นจิตและสิ่งที่เกิดกับจิต ซึ่งไม่มีรูปร่างเป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันว่า "นี้คือ สิ่งที่ทำหน้าที่กระทบ นี้คือสิ่งที่ทำหน้าที่รู้สึก นี้คือสิ่งที่ทำหน้าที่รู้จำ นี้คือสิ่งที่ทำหน้าที่จงใจ นี้คือสิ่งที่ทำหน้าที่คิด" ฯ ขนาดคนที่เอาน้ำมัน 5 ชนิดนี้คือ น้ำมันงา น้ำมันผักกาด น้ำมันมะซาง น้ำมันละหุ่ง น้ำมันเหลวมาใส่รวมในภาชนะเดียวกันแล้วเอาไม้คนคู่มาคนทั้งวันแล้วก็ตักแยกจากกันแต่ละอย่าง ๆ ว่า นี้น้ำมันงา นี้น้ำมันผักกาด นี้ก็นับว่า ทำได้ยากอยู่แล้ว นี้ยิ่งทำให้ยากยิ่งกว่านั้นเสียอีกเพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชาพระธรรเมศวร เพราะความที่ทรงแทงทะลุพระสัพพัญญุตญาณอย่างดีแล้ว ตรัสบอกการกำหนดสิ่งหารูปร่างไม่ได้ที่กำลังเป็นไปในอารมณ์อย่าง

---

[11] มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย สุตตนิบาตเล่ม 1 ภาค 6,* พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 546.

เดียวกันเหล่านี้ ฯ พึงทราบความข้อนี้ว่า เหมือนกับการตักน้ำมาแยกเป็นส่วน ๆ อย่างนี้ว่า นี้เป็นน้ำของแม่น้ำคงคา นี้ของแม่น้ำยมุนา ในที่ที่แม่น้ำใหญ่ทั้ง 5 สายไหลเข้าสู่ทะเลแล้ว ฉะนั้น ฯ[12]

อัสสุตวตาสูตรได้กล่าวถึงตอนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา ตรัสเรื่องกายเป็นที่ประชุมภูตทั้ง 4 นี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปในเวลากลางคืนและกลางวัน ส่วนในอรรถกถาอัสสุตวตาสูตรว่า ก็จิตดวงเดียวเท่านั้น ชื่อว่าสามารถเพื่อตั้งอยู่สิ้นคืนหนึ่งหรือวันหนึ่งย่อมไม่มี ฯ จริงอยู่ ในขณะดีดนิ้วครั้งเดียว จิตเกิดขึ้นหลายโกฏิแสนดวงดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า “สมจริงดังคาที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า มหาบพิตร ข้าวเปลือก 100 เล่มเกวียน 1 บั้น 7 สัตตะ กับ 2 ทะนานไม่ถึงการนับ คือไม่ถึงเสี้ยวไม่ถึงส่วนของเสี้ยวแห่งจิตที่เป็นไปในขณะดีดนิ้วครั้งเดียว”[13]

ในปณิหิตอัจฉวรรคที่ 5 ว่าด้วยผลแห่งจิตที่ตั้งไว้ผิดเป็นต้นการวินิจฉัยเรื่องจิตในอรรถกถาสูตรที่ 8 ได้กล่าวอ้างเรื่องจิตสังขารดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า จิตดวงใดดวงหนึ่งโดยที่สุดแม้จักขุวิญญาณแต่ท่านปฏิเสธคานั้นแล้วกล่าวว่าจิตดวงใดดวงหนึ่งโดยที่สุดแม้จักขุวิญญาณก็ประสงค์เอาว่า จิตในที่นี้ ฯ แต่ในที่นี้พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสนเถระผู้เป็นพระธรรมกถึกว่าท่านพระนาคเสน จิตตสังขารที่เป็นไปชั่วขณะลัดนิ้วมือเดียว ถ้าเป็นรูปร่างจะเป็นกองใหญ่เท่าไร ? พระนาคเสนตอบว่า มหาบพิตร ข้าวเปลือกร้อยวาหะหย่อนครึ่งวาหะ 7 อัมพนะ และ 2 ตุมพะ ย่อมไม่ถึงแม้การนับ ย่อมไม่ถึงแม้การคำนวณ ย่อมไม่ถึงแม้ส่วนของการคำนวณแห่งจิตที่เป็นไปชั่วขณะลัดนิ้วมือเดียว ฯ ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสว่าแม้ข้ออุปมาก็ทาได้มิใช่ง่าย ฯ แก้ว่า ก็แม้ท่านปฏิเสธอุปมาด้วยข้าวเปลือก ก็ได้กระทำอุปมาความยาวของกัปโดยเปรียบเทียบกับภูเขาโยชน์หนึ่งกับพระนครเต็มไปด้วยเมล็ดพันธ์ผักกาดยาวโยชน์หนึ่งเปรียบทุกข์ของสัตว์นรกโดยเปรียบด้วยการถูกแทงด้วยหอก 100 เล่ม เปรียบความสุขในสวรรค์โดยเปรียบเทียบกับสมบัติพระเจ้าจักรพรรดิ ฉันใด แม้ในที่นี้ก็พึงกระทำอุปมาฉันนั้น ฯ ในคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นท่านกระทำอุปมาด้วยอำนาจคำถามอย่างนี้ว่า ท่านเจ้าข้าทำอุปมาได้ไหม ? ในสูตรนี้ท่านไม่กระทำอุปมาไว้ เพราะไม่มีการถาม ฯ จริงอยู่ พระสูตรนี้ท่านกล่าวไว้ในตอนจบพระธรรมเทศนา ฯ ในพระสูตรนี้ท่านเรียกชื่อว่าจิตตราสี (กองจิต) ด้วยประการฉะนี้ ฯ[14]

ในอัฏฐานบาลีวรรคที่ 1 ว่าด้วยฐานะและอฐานะ เรื่องข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์จะพึงเสด็จอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุเดียวกันนั้นมิใช่โอกาสที่จะมีได้ส่วนอรรถ

---

[12] มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม 1 ภาค 3,* พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 306.

[13] มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปลสังยุตตนิกายนิทานวรรค เล่ม 2,* พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 298.

[14] มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปลอังคุตรนิกายเอกนิบาตเล่ม 1 ภาค 1,* หน้า 103.

กถาอัฏฐานบาลีอรรถกถาวรรคที่ 1 ได้กล่าวถึงข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะพึงอุบัติไม่ก่อนไม่หลัง ดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

เหตุข้อนี้พระนาคเสนถูกพระเจ้ามิลินท์ถามก็ได้กล่าวไว้พิสดารแล้ว ฯ จริงอยู่ในมิลินทปัญหานั้นท่านกล่าวไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ท่านพระนาคเสนเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ภาษิตข้อนี้ไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะพึงอุบัติไม่ก่อนไม่หลังพร้อมกัน 2 พระองค์ ในโลกธาตุเดียวกันนั้น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส ข้อที่ว่านั้น มิใช่ฐานะที่จะมีได้ ฯ ท่านพระ นาคเสนเจ้าข้า ก็พระตถาคตแม้ทุกพระองค์เมื่อจะทรงแสดงก็ทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม 37 ประการเมื่อจะตรัสอริยสัจ 4 เมื่อจะทรงให้ศึกษาก็ทรงให้ศึกษาสิกขา 3 และเมื่อจะทรงพร่ำสอนก็ทรงพร่ำสอนข้อปฏิบัติ คือความไม่ประมาท ฯ ท่านพระนาคเสนเจ้าข้า ถ้าว่าพระตถาคตแม้ทุกพระองค์มีอุเทศเดียวกัน มีกถาเดียวกัน มีการพร่ำสอนอย่างเดียวกันไซร้ เพราะเหตุไร พระตถาคต 2 พระองค์จึงไม่อุบัติในสมัยเดียวกัน ฯ ด้วยการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว โลกนี้ยังเกิดแสงสว่างถึงเพียงนั้นแล้ว ถ้าจะพึงมี พระพุทธเจ้าแม้องค์ที่ 2 โลกนี้ ก็จะพึงเกิดแสงสว่างมีประมาณอย่างยิ่ง ด้วยพระรัศมีของพระพุทธเจ้า 2 พระองค์ ฯ อนึ่ง พระพุทธเจ้า 2 พระองค์เมื่อจะทรงสั่งสอนก็ทรงสั่งสอนสะดวก และเมื่อจะทรงพร่ำสอน ก็ทรงพร่ำสอนสะดวก ฯ ในเรื่องที่พระพุทธเจ้า 2 พระองค์ ไม่อุบัติพร้อมกันนั้น ท่านโปรดแสดงเหตุให้ข้าพเจ้าหมดสงสัยทีเถิด ฯ

พระนาคเสนตอบว่า มหาบพิตร หมื่นโลกธาตุนี้ทรงพระพุทธเจ้าไว้ได้เพียงพระองค์เดียว ทรงพระคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าพระพุทธเจ้าจะพึงเสด็จอุบัติเป็นองค์ที่ 2 หมื่นโลกธาตุนี้ก็จะทรงไว้ไม่ได้ พึงสั่นสะเทือนทรุดเซซวนเรี่ยรายกระจัดกระจายทำลายไป ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ฯ มหาบพิตร เรือรับคนได้คนเดียว เมื่อคน ๆ เดียว ขึ้นเรือจะเพียบเสมอน้ำ ครั้นคนที่สอง ซึ่งเป็นคนมีอายุผิวพรรณวัย[15]

3) ในอรรถกถาพระอภิธรรม ในอรรถกถาทสกนิเทศได้กล่าวอ้างถึงการไม่บังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า 2 พระองค์ (ทฺวินฺนพุทฺธานโลเกนุปฺปชฺชนปญฺหา) ดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มิลินท-ปัญหาว่า

พระยามิลินท์ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทราบภาษิตแล้วว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์พึงบังเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังพร้อมกันในโลกธาตุอันเดียว ด้วยเหตุใด เหตุนั้นไม่ใช่ฐานะที่มีได้ เพราะเหตุไร

พระนาคเสนเถระทูลว่า ขอถวายพระมหาบพิตร พระตถาคตแม้ทั้งปวง เมื่อทรงแสดงย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ 37 ประการเท่านั้น

---

[15]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระสูตรและอรรถกถาแปล เอกนิบาต-ทุกนิบาตเล่ม 1 ภาค 2,* พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 159.

(โพธิปักขิยธรรม 37) ก็เมื่อจะตรัสย่อมตรัสอริยสัจทั้ง 4 ก็เมื่อจะให้ศึกษาย่อมให้ศึกษาในสิกขาทั้ง 3 ก็เมื่อพร่ำสอนสอนย่อมพร่ำสอนในการปฏิบัติเพื่อความไม่ประมาท ฯ

พระราชาตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านนาคเสน ถ้าว่าเทศนาของพระตถาคตแม้ทั้งปวงเป็นอย่างเดียวกัน กถาก็อย่างเดียวกัน สิกขาก็อย่างเดียวกัน การพร่ำสอนก็อย่างเดียวกัน เพราะเหตุไร พระตถาคต 2 พระองค์จึงไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกันเล่า อนึ่งโลกนี้มีแสงสว่างเกิดขึ้นด้วยความบังเกิดขึ้น แห่งพระพุทธเจ้าแม้องค์เดียวก่อน ถ้าว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่ 2 พึงบังเกิดขึ้นไซร้ โลกนี้พึงมีแสงสว่างเกิดแล้วเกินประมาณ ด้วยแสงสว่างแห่งพระพุทธเจ้าทั้ง 2 พระองค์มิใช่หรือ ก็พระตถาคตทั้งสองเมื่อจะกล่าวสอนก็พึงกล่าวสอนง่าย (สะดวก) เมื่อจะพร่ำสอนพึงพร่ำสอนง่ายมิใช่หรือ ขอพระผู้เป็นเจ้า จงแสดงเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะพึงสิ้นความสงสัยอย่างไร ฯ

พระนาคเสนทูลว่า ขอถวาย พระพรมหาบพิตร หมื่นโลกธาตุนี้ทรงพระพุทธเจ้าได้เพียงพระองค์เดียว ย่อมทรงคุณของพระตถาคตได้พระองค์เดียวเท่านั้น ถ้าว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่ 2 พึงบังเกิดขึ้นไซร้ หมื่นโลกธาตุนี้จะพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงน้อมไป พึงทรุดลง พึงกวัดแกว่ง พึงเรี่ยราย พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฯ ขอถวายพระพรมหาบพิตร เปรียบเหมือนเรือที่พาข้ามฝั่งไปได้คนเดียว ครั้นเมื่อบุรุษคนเดียวขึ้นแล้ว เรือนั้นก็พึงให้ถึงฝั่ง ถ้าว่าบุรุษคนที่ 2 พึงมาไซร้ และเขาก็เป็นผู้เช่นเดียวกันโดยอายุ โดยวรรณะ โดยวัยเป็นประมาณ และโดยอวัยวะใหญ่น้อยผอมหรืออ้วน (ขนาดเดียวกัน) บุรุษคนที่สองนั้นพึงขึ้นสู่เรือนั้น ดูก่อนมหาบพิตรเรือนั้นพึงทรงแม้บุรุษทั้งสองไว้ได้หรือ

พระราชาตรัสว่า หามิได้พระคุณเจ้า ผู้เจริญเรือนั้นพึงขยับเขยื้อนพึงหวั่นไหว พึงเอียงไป พึงเพียบลง พึงกวัดแกว่ง พึงส่ายไป พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความทรงอยู่ไม่ได้ พึงจมลงในน้ำ พระนาคเสนทูลว่า ขอถวายพระพร เรือนั้นพึงทรงบุรุษสองคนไม่ได้ ย่อมจมลงในน้ำ ฉันใด หมื่นโลกธาตุนี้ ทรงไว้ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เพียงพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์เดียวถ้าว่า พระพุทธเจ้าองค์ที่สองพึงบังเกิดขึ้น หมื่นโลกธาตุพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงขยับเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอนลงทรุดลงกวัดแกว่งเรี่ยรายกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉันนั้น ฯ ดูก่อนมหาบพิตร อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนบุรุษพึงบริโภคอาหารตามต้องการ เขายังอาหารที่ชอบใจให้เต็ม ถึงคออิ่มแล้วบริบูรณ์แล้ว ไม่มีช่องว่าง ถึงซึ่งความเป็นผู้เฉื่อยชา เป็นดังท่อนไม้โน้มไม่ลงแล้ว พึงบริโภคอาหารอีกเท่านั้นนั่นแหละ ข้าแต่มหาบพิตร บุรุษนั้นพึงมีความสุขบ้างหรือ ฯ พระราชาตรัสว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า หามิได้ บุรุษนั้นพึงบริโภคคราวเดียวนั่นแหละแล้ว ก็จะตาย ฯ

พระนาคเสน. ขอถวายพระพร ข้อนี้ฉันใด หมื่นโลกธาตุนี้ ก็ฉันนั้นนั่นแหละ ทรงพระพุทธเจ้าได้แต่เพียงพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่สองพึงบังเกิดขึ้นไซร้ หมื่นโลกธาตุนี้พึงทรงไว้ไม่ได้ พึงขยับเขยื้อนหวั่นไหว เอนลงทรุดลงกวัดแกว่งเรี่ยรายกระจัดกระจาย และพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฯ

พระราชา. พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แผ่นดินย่อมเขยื้อนหวั่นไหวด้วย หนักธรรมเกินไปด้วยหรือ ฯ

พระนาคเสน. ขอถวายพระพร ในข้อนี้เกวียนสองเล่มเต็มด้วยรัตนะจนเสมอขอบ บุคคลพึงขนเอารัตนะแต่เกวียนเล่มหนึ่งใส่ในเกวียนอีกเล่มหนึ่ง ดูก่อนมหาบพิตร เกวียนเล่มนั้นพึงทรงรัตนะแห่งเกวียนแม้ทั้งสองได้หรือ ฯ

พระราชา. หามิได้ พระคุณเจ้า แม้ดุมของเกวียนนั้นพึงแยกออกไปแม้กำของเกวียนนั้น ก็พึงแตกออกไป แม้กงของเกวียนนั้นก็พึงฉีกออกไป แม้เพลาของเกวียนนั้นก็พึงทำลายไป ฯ

พระนาคเสน. ขอถวายพระพร เกวียนย่อมถูกทำลายไปด้วยหนักรัตนะเกินไปหรือ ฯ พระราชา. อย่างนั้นแหละ พระคุณเจ้าฯ

พระนาคเสน. ขอถวายพระพร เกวียนถูกทำลายไปด้วยการหนักรัตนะเกินฉันใด แผ่นดินก็ฉันนั้นนั่นแหละ ย่อมเขยื้อนหวั่นไหวด้วยการหนักธรรมเกินไป อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร อาตมาจะชี้แจงซึ่งเหตุแม้อื่นอันเป็นการเหมาะสมในข้อนั้นอีก ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธะทั้งสองพระองค์ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตร จงสดับเหตุนั้นดังนี้ ฯ ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซร้ ความวิวาทพึงเกิดแก่บริษัท และพึงแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย เพราะคำว่า พระพุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของพวกเราดังนี้ ดูก่อนมหาบพิตร เปรียบเหมือนความวิวาทย่อมเกิดแก่บริษัทของอำมาตย์ผู้มีกำลังทั้งสองคนย่อมเกิดการแตกแยกว่า นี้อำมาตย์ของพวกท่าน นี้อำมาตย์ของพวกเราฉันใด ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ ถ้าว่าพึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันก็ฉันนั้นนั่นแหละ ความวิวาททั้งหลายพึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ว่า พระพุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของพวกเรา ดังนี้ บริษัทพึงเกิดแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย นี้เป็นเหตุที่หนึ่ง ฯ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอบรมบพิตรจงสดับซึ่งเหตุนั้นแม้อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป ฯ

ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซร้ คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้เลิศดังนี้นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าประเสริฐสุด ดังนี้ นั้น ก็พึงเป็นคำผิดคาที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้วิเศษดังนี้ นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าสูงสุด ดังนี้ นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้บวร ดังนี้ นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอดังนี้ นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้เสมอด้วยบุคคลผู้ไม่มีใครเสมอ ดังนี้ นั้น ก็ผิด คำที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่มีใครเปรียบ ดังนี้นั้น ก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบ ดังนี้นั้น ก็พึงเป็นคำผิด ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์จงรับเหตุแม้นี้แลโดยความเป็นจริง ฯ

อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร พระพุทธเจ้าสองพระองค์ไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตร จงทราบเหตุอย่างนี้ว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าย่อมบังเกิดขึ้นในโลกเฉพาะพระองค์เดียว นี้เป็นปกติโดยสภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะความที่คุณของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วผู้เป็นสัพพัญญูเป็นของใหญ่, ขอถวายพระพร แม้สิ่งอื่นใดที่เป็นของใหญ่ สิ่งนั้นก็เป็นของอันเดียวเท่านั้น ดูก่อนมหาบพิตร แผ่นดินเป็นของใหญ่ แผ่นดินนั้นก็เป็นแผ่นเดียวเท่านั้นสาครเป็นของใหญ่ สาครนั้นก็เป็นอันเดียวเท่านั้น ขุนเขาสิเนรุเป็นของใหญ่ สิเนรุนั้นก็เป็นลูกเดียวเท่านั้น อากาศเป็นของใหญ่ อากาศนั้นก็เป็นอากาศเดียวเท่านั้น ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ ท้าวสักกะนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้น มารผู้เป็นใหญ่ มารนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พรหมผู้เป็นใหญ่ มหาพรหมนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นใหญ่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่เกิดขึ้นในที่ใด การปรากฏของแผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่มีในที่นั้น เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น จึงบังเกิดขึ้นในโลก ฯ พระราชา. ข้าแต่ท่านนาคเสนปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ดีแล้ว ด้วยเหตุทั้งหลายอันเป็นเครื่องอุปมา[16]

2.1.2 ประวัติพระเจ้ามิลินท์

ในพาหิรกถาของคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวถึงพระเจ้ามิลินท์ว่า พระองค์พระราช-สมภพ เมื่อพุทธศักราช 500 ปี และจากข้อความบริบทที่อ่านพบในพาหิรกถาของคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ด้วย ทำให้เชื่อว่า พระนาคเสนเกิดหลังพระเจ้ามิลินท์แน่นอน และเป็นไปได้ว่าคงจะเกิดทีหลังหลาย 10 ปี ในพระราชประวัติกล่าวไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์หรือพระเจ้า เมนันเดอร์ (Menander) เป็นพระกษัตริย์แห่งพวกโยนก แต่ครองราชย์ในปีใดไม่ปรากฏ เฉพาะในมิลินท์ปัญหาเองกล่าวว่า“ปรินิพฺพานโต ปญฺจวสฺสสเต อติกฺกนฺเต” ซึ่งแปลความว่า “พระเจ้ามิลินท์มีพระชนม์อยู่หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงแล้ว 500 ปี” พระองค์เป็นกษัตริย์ที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์ โดยมีพระนามว่าเมนันเดอร์ (Menander) ทรงประสูติที่กาลาซี (Kalasi) ใกล้เมืองอลสันทะ (Alasanda) กล่าว คือเมืองอเล็กซานเดรีย (Alexandria) ในปัจจุบัน ในหนังสืออวทานกัลปลดาของท่าน เกษเมนทร เรียกกษัตริย์พระองค์นี้ว่า มิลินท์ (Milindra) และในคา ศิลาจารึกในหีบศพภาษาชินโกต ซึ่งเรียกพระนามกษัตริย์พระองค์นี้ว่า เมนันทร์ (Menandra) หลักฐานเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันพิสูจน์ได้อย่างดีว่า พระเจ้ามิลินท์นี้มีอยู่จริงไม่ใช่เรื่องสมมติที่แต่งขึ้น โดยมีหลักฐานอ้างอิงถึงเรื่องราวของกษัตริย์พระองค์นี้ดังนี้ 1) หนังสือ มิลินท์ปัญหา 2) เรื่องราวของนักประวัติศาสตร์ของกรีก เช่น สตราโบ พลูตาร์ช และจัสติน 3) เหรียญของพระยามิลินท์ซึ่งได้จารึกเป็นตัวอักษรซึ่งมีข้อความว่า “Basileus SoterosMenandros” ต่อมาพระองค์ได้เป็นกษัตริย์ปกครองอาณาเขต บัคเตรีย (Bactria) ของกรีก

---

[16]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระอภิธรรมและอรรถกถาแปลวิภังค์ เล่ม2 ภาค 2,* พิมพ์ครั้งที่4, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 696-700.

ภายหลังได้ขยายพระราชอำนาจทางทหารเข้ามาปกครองอินเดียแถบแคว้นคันธาระ และยังทรงมีพระราชอำนาจปกครองเข้าไปในแคว้นปัญจาบด้วย[17]

พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นกษัตริย์นักปราชญ์พระองค์หนึ่ง พระองค์มีความสนพระทัยในวิชาศาสนาและปรัชญา พระองค์เป็นนักโต้วาทีที่ชาญฉลาดและสามารถมาก โปรดการสนทนาและถามปัญหาเกี่ยวกับศาสนาต่าง ๆ ตามประวัติกล่าวว่า พระองค์มีความสงสัยเกี่ยวกับศาสนา แต่ก็ไม่มีสมณะหรือนักบวชรูปใดสามารถแก้ ข้อสงสัยของพระองค์ได้ พระองค์รู้สึกผิดหวัง เบื่อหน่ายจนถึงกับตรัสว่า “ชมพูทวีปนี้ว่างเปล่า ชมพูทวีปมีแต่ความเพ้อเจ้อ ไม่มีสมณะรูปใดสามารถสนทนาและแก้ข้อสงสัยของเราได้เลย”[18]

พระเจ้ามิลินท์ในวัยเยาว์ พระองค์ได้รับการศึกษาศิลปวิทยาจนสำเร็จการศึกษาอย่างสมบูรณ์ ทรงมีความรู้ในแขนงวิชาทางโลกต่าง ๆ ถึง 19 สาขาวิชา ทรงเชี่ยวชาญในวิชาการต่าง ๆ แต่สิ่งที่พระองค์มีความสนพระทัยมากที่สุดเห็นจะเป็นวิชาสาสนคดี ที่เกี่ยวกับศาสนา คือ วิชาที่เกี่ยวกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ ทรงโปรดปรานซักถามปัญหาหรือสนทนาถึงทรรศนะต่าง ๆ ตามลำดับ[19]

พระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์ที่ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ไพศาลในอินเดียเหนือ ไปถึงเอเชียกลาง ตามประวัติพระองค์มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามากกล่าว คือ พระองค์ทำลายล้างราชวงศ์ ยูเครติเดสลงแล้วยกกองทัพเข้ามาทางอินเดียตีได้เมืองปัญจาปคันธาระ สถาปนาเมืองสาคละขึ้นเป็นราชธานี และได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคง หลักฐานที่ปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่า พระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระ ราชโยบายต่าง ๆ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพท และศาสนา ปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้ประกาศโต้วาทีกับเหล่าสมณพราหมณ์ รวมไปถึงพระภิกษุทางพระพุทธศาสนาขนาดพระภิกษุสงฆ์พากันอพยพหนีจากเมืองสาคละจนหมดสิ้น เหตุการณ์ นั้นทำให้เมืองสาคละว่างจากพระสงฆ์เป็นเวลา 12 ปี ในช่วงนั้น พระพุทธศาสนาได้เสื่อมรัศมีลงโดยลำดับ[20]

การที่พระเจ้ามิลินท์เป็นผู้รอบรู้ในทางพระพุทธศาสนานั้น พระองค์ย่อมต้องการแสดงความรู้นั้น โดยช่วงที่พระองค์ยังมิได้นับถือพระพุทธศาสนานั้น พระองค์มีความปรารถนาในการไต่ถาม ประเด็นทางพระพุทธศาสนา โดยประสงค์ในความคิดว่า ถ้าทำลายพระพุทธศาสนาสำเร็จลง

---

[17]พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534), หน้า 376.

[18]เอื้อน เล่งเจริญ, *โลกทรรศน์ในพระพุทธศาสนา,* (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2537), หน้า 27.

[19]เสถียร นุตยางกูร, *พระเจ้ามิลินท์ เล่ม 1*, (กรุงเทพมหานคร : คณะช่าง, 2495), หน้า 23-24.

[20]เสถียร โพธินันทะ, *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา,* (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 199.

เมื่อใด เมื่อนั้นพระองค์ได้ชนะจิตใจของปวงประชากรของพระองค์เป็นที่สุด จนในที่สุดคณะสงฆ์ได้มอบหมายภาระการโต้ตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินท์ให้กับพระภิกษุรูปหนึ่ง คือ พระนาคเสนพุทธสาวก ผู้เป็นปราชญ์แตกฉานในพระไตรปิฎก จนปรากฏชื่อเลื่องลือไปในที่ต่าง ๆ เมื่อพระเจ้ามิลินท์ทรงทราบข่าวนั้นจึงได้เสด็จไปพบท่านที่วัดอสังเขยยะ ในเมืองสาคละ ซึ่งพระเถระได้มาพานักอยู่ พระเจ้ามิลินท์นิมนต์พระนาคเสนเข้าไปในวัง เมื่อจะทรงถามปัญหาพระนาคเสนก็รับนิมนต์ และได้เสนอวิธีโต้ต่อพระองค์ไว้ว่า ถ้าโต้แบบราชาวาทะเห็นจะไม่เหมาะ ควรโต้แบบปัณฑิตวาทจึงจะเหมาะ (การโต้แบบราชาวาทใครมีอำนาจมักชนะโต้แบบปัณฑิตวาทใครฉลาดก็ชนะ) พระเจ้ามิลินท์พอพระทัยในข้อเสนอจึงตอบตกลง[21]

ผลสรุปพระนาคเสนมีชัยสามารถทำให้พระเจ้ามิลินท์ยอมจำนนต่อคำวิสัชนาของพระนาคเสนจนมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาถึงกับยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นสรณะ พระองค์นั้นได้เปล่งวาจาเป็นพุทธมามกะตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์ได้เป็นศาสนูปถัมภก บูรณปฏิสังขรณ์พระสถูปวิหารและคณะสงฆ์ จนทำให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งนี้[22]

2.1.3 ประวัติพระนาคเสน

ในพาหิรกถาแห่งวรรณกรรมมิลินทปัญหา กล่าวไว้ว่า พระนาคเสนเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ชื่อมหาเสนเทพบุตรจุติ ลงมาเกิดเป็นมนุษย์ตามคาเชิญของท้าวสักกะ (พระอินทร์) และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งมีพระอัสสคุตตเถระเป็นประธาน ท่านเป็นชาวอินเดียตอนเหนือ เกิดในวรรณะพราหมณ์ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ ว่ากชังคละ (Kajangala) อยู่แถบภูเขาหิมาลัย ติดพรมแดนด้านตะวันออกของมัธยมประเทศ (Middle Country) บิดาของท่านเป็นพราหมณ์ชื่อว่าโสณุตตระ มารดาของท่านชื่ออะไรไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าเป็นคนในวรรณะพราหมณ์เช่นเดียวกัน ส่วนตัว พระนาคเสนเองมีชื่อเดิมว่า นาคเสนกุมาร แต่บางครั้งบิดามารดาและคนอื่น ๆ เรียกชื่อท่านว่า “นาคเสน” บ้าง “สุรเสน” บ้าง “วีรเสน” บ้าง “สีหเสน” บ้าง คัมภีร์มิลินท์ปัญหากล่าวไว้ว่า ตอนที่นาคเสนกุมารมา ปฏิสนธิในครรภ์มารดา ปรากฏมีอัศจรรย์ 3 อย่างเกิดขึ้น คือ

1. ศาสตราวุธทอแสงโพลงขึ้น
2. ข้าวกล้าในนาที่ยังไม่ออกรวงก็ออกรวงสุกพร้อมเกี่ยว
3. เกิดมีฝนตกลงมาห่าใหญ่

เมื่อนาคเสนกุมารอายุได้ 7 ปี บิดามารดาก็จัดการให้เขาได้รับการศึกษาตามธรรมเนียมพราหมณ์ และปรากฏว่านาคเสนกุมารนี้เป็นเด็กฉลาด เรียนอะไรรู้และเข้าใจได้ไว จนเรียนจบ

---

[21]มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,* (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 71.

[22]คณะศิษยานุศิษย์วันล้ออายุ, *อินเดียน้อย คู่มือการจาริกแสวงบุญในอินเดีย,* (กรุงเทพมหานคร : ที.พี. พรินท์, 2539), หน้า 659.

คัมภีร์พระเวททั้ง 3 คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์ อาถรรพเวทด้วย อันเป็นวิทยาประจำตระกูลพราหมณ์แม่นยาชำนาญ ตลอดจนเรียนรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์นิคัณฑศาสตร์ คัมภีร์เกฏภศาสตร์คัมภีร์อิติหาลศาสตร์ อักษรศาสตร์ มหาปุริลักษณพยากรศาสตร์ และยังมีความรู้ดีในศาสตร์ทางโลกด้วย เช่น วิชาประวัติศาสตร์และศิลปศาสตร์อีกหลายสาขาต่อมาหนุ่มน้อยนาคเสนกุมารเกิดความเลื่อมใสในพระโรหณเถระ ซึ่งพยายามมาบิณฑบาตที่บ้านของโสณุตตรพราหมณ์อยู่ถึง 7 ปี 7 เดือนเพื่อจะชักนาให้นาคเสนกุมารเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา นาคเสนกุมารได้ขออนุญาตมารดาบวชเป็นสามเณร ถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านพระโรหณเถระ (พระอุปัชฌาย์) ที่ถ้ำรักขิตคูหา แถบเทือกเขาหิมาลัย เพื่อศึกษาวิชาพุทธศาสตร์กับท่าน หลังเรียนจบวิทยาประจำตระกูลพราหมณ์ของบิดาท่านและศิลปศาสตร์ทางโลกแล้ว พระโรหณเถระได้พร่ำสอนสามเณรนาคเสนให้เรียนรู้พระอภิธรรมปิฎก จนมีความรู้ทรงจำพระอภิธรรมปิฎกทั้ง 7 คัมภีร์ ได้หมดในระยะเวลาเพียง 7 เดือนเมื่ออายุครบ 20 ปี สามเณรนาคเสนก็ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุ โดยมีพระโรหณเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ หลังจากที่ท่านบวชเป็นพระภิกษุแล้ว ก็มีเรื่องเล่าว่า เช้าวันหนึ่งพระนาคเสนนึกดูหมิ่นพระอุปัชฌาย์ในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาว่า พระโรหณเถระพระอุปัชฌาย์ของท่านไม่มีความรู้อื่น เช่น พระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก นอกจากพระอภิธรรมอย่างเดียวจึงพร่ำสอนท่านแต่พระอภิธรรมปิฎก แต่ภายหลังสานึกผิดว่า ตนไม่ควรนึกดูหมิ่นสงสัยพระอุปัชฌาย์ของตนอย่างนี้จึงขอให้พระเถระยกโทษให้ พระเถระไม่ยอมรับการขอขมาทันที แต่มีข้อแม้ว่าจะยกโทษให้ ถ้าพระนาคเสนสามารถจะตอบปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ และทำพระองค์ให้เลื่อมใสได้ พระนาคเสนจึงรับคำพระอุปัชฌาย์ตามลำดับ ดังนั้น พระนาคเสนจึงถูกส่งไปเป็นศิษย์ศึกษาพระพุทธพจน์เพิ่มเติมกับพระอัสสคุตตเถระ (อาจารย์รูปที่สองของท่าน) ที่วัดวัตตนิยเสนาสนวิหาร พระอัสสคุตตเถระพร่ำสอนและทดสอบ ท่านโดยให้ท่านสอนพระอภิธรรมแก่คนอื่น ๆ ต่อมาพระนาคเสนก็ได้ถูกพระอัสสคุตตเถระส่งตัวไปศึกษาต่ออีกที่เมืองปาฏลีบุตรกับพระธัมมรักขิตะ (อาจารย์รูปที่สามของท่าน) ที่วัดอโศการาม ศึกษาร่วมกับพระติสสทัตตเถระ ชาวลังกา พระธัมมรักขิตะสอนพระนาคเสนให้มีความรู้บริบูรณ์ในพระไตรปิฎก

พระนาคเสนศึกษาอยู่กับพระธัมมรักขิตะที่วัดอโศการาม เป็นเวลา 3 เดือน ก็เรียนจบและทรงจำพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกได้หมด รู้ความหมาย ทั้งโดยอรรถ (ใจความ) และโดยพยัญชนะ (ตามตัวอักษร) และอยู่ทบทวนซักซ้อมที่นั่นอีกเป็นเวลา 3 เดือน รวมความว่าพระนาคเสน เรียนพระไตรปิฎกอยู่ที่วัดอโศการาม เมืองปาฏลีบุตร กับพระธัมมรักขิตะเถระเป็นเวลา 6 เดือน เมื่อเรียนจบภาคปริยัติแล้วก็ได้รับแรงกระตุ้นจากพระอาจารย์ธัมมรักขิตะให้เข้าสู่ภาคปฏิบัติด้วย พระนาคเสนเชื่อฟังและได้พยายามเจริญสมณธรรมทั้งกลางวัน

และกลางคืนในภาคปฏิบัติ ไม่ช้าไม่นานนักท่านก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ได้ปฏิสัมภิทา 4 คือ แตกฉานในการอธิบายความหมาย ในหัวข้อธรรม ในการใช้ภาษา และในการมีไหวพริบปฏิภาณดี[23]

2.2 โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

คำว่า มิลินทปัญหา มาจาก 2 คำ ประกอบด้วยคาว่า มิลินท หรือ มิลินท์ มาจากคำภาษากรีก ว่า เมนันครอส (Menandros) เป็นชื่อของกษัตริย์พระนามว่ามิลินท์ เป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ กษัตริย์ชาติอินโดกรีก ซึ่งเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนพระพุทธศาสนาที่สำคัญพระองค์หนึ่ง ระหว่างศตวรรษที่ 2[24] และคำว่า ปัญหา หมายถึง คำถาม ข้อสงสัย ข้อติดขัดอัดอั้น ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข เมื่อรวมคำทั้งสองเข้าด้วยกันแล้วจึงเป็นคำว่า “มิลินทปัญหา” แปลว่า ปัญหาของพระเจ้า มิลินท์ เป็นการตั้งชื่อบุคคลสำคัญ ในที่นี้คือ พระเจ้ามิลินท์ ได้ถามปัญหาข้อต่าง ๆ มากมายกับพระนาคเสน จึงได้กำหนดชื่อคัมภีร์นี้ว่า “ปัญหาของพระเจ้ามิลินท์หรือมิลินทปัญหา”[25]

มิลินทปัญหา (The MilindaPañhã or The Questions of King Milinda) ได้เป็นคัมภีร์อันสำคัญของพระพุทธศาสนาซึ่งมีความโดดเด่นยิ่งนอกเหนือจากพระไตรปิฎกแล้วไม่มีวรรณคดีพระพุทธศาสนาเล่มอื่นใดเสมอเหมือนและเป็นคัมภีร์ที่เกิดจากการสัประยุทธ์ทางปัญญาและความคิดระหว่างพระเจ้ามิลินท์หรือพระเจ้าเมนันเดอร์ (Menandrosในภาษากรีก) ซึ่งเป็นกษัตริย์เชื้อสายกรีกกับพระนาคเสนเถระข้อข้อสงสัยต่าง ๆหรือความไม่รู้จริงของพระเจ้ามิลินท์ที่มีต่อพระพุทธศาสนาพระนาคเสนเถระก็ได้ทำให้แจ่มแจ้งเป็นที่พอใจพระเจ้ามิลินท์จึงทาให้วรรณคดีปุจฉาวิสัชนาเกิดขึ้นในโลกนี้และมีความสำคัญไว้เป็นแนวในการวิสัชนาปัญหาต่าง ๆ สำหรับผู้ยังมีความสงสัยในพระรัตนตรัยและพระพุทธเจ้าได้ทุกยุคสมัยคัมภีร์มิลินทปัญหา ถือว่าเป็นคัมภีร์อรรถกถาสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายความในพระสุตตันตปิฎกให้มีเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น[26]

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์เก่าแก่และมีความสำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา แต่งขึ้นประมาณพุทธศักราช 500 แต่ไม่ปรากฏผู้แต่งปรากฏตามมธุรัตถปกาสินีซึ่งเป็นฎีกาแห่งมิลินทปัญหาที่แต่งโดยพระมหาติปิฎกจุฬาภัย (1)ว่าพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาส่วนตัวปัญหาไม่ปรากฏผู้แต่ง (2) โดยมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการจัดหมวดหมู่ตามลักษณะของปัญหาดังข้อความตอนหนึ่งในมิลินทปัญหา ดังนี้

---

[23]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *มิลินท์ปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย,* (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547), หน้า 7-12.

[24]อ้างแล้ว.

[25]อ้างแล้ว.

[26]มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *พระไตรปิฎก: ประวัติและความสำคัญ,* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 81.

“ในมิลินทปัญหานี้มี 6 สถาน คือ ปุพพปโยคสถาน 1 มิลินทปัญหาสถาน 1 เมณฑกปัญหาสถาน 1 อนุมานปัญหาสถาน 1 ลักขณปัญหาสถาน 1 อุปมากถาปัญหาสถาน 1 เป็น 6 สถานด้วยกัน และมิลินทปัญหานั้นแจกออกไปเป็น 2 คือ วิมติเฉทปัญหา 1 ลักขณปัญหา 1 เป็น 2 ประการ และในเมณฑกปัญหานั้นก็มี 2 ประการ คือ มหาวัตตกถา 1 โยคีกถาปัญหา 1 และปัญหา 5 ประการ ตั้งแต่ มิลินทปัญหาไปจนอุปมากถาปัญหานี้จะวิสัชนาเป็นเอกเทศแปลตามวาระพระบาลีในมิลินทปัญหานั้น คือ พระยามิลินท์ถามปัญหานี้เรียกว่ามิลินทปัญหาและมิลินทปัญหามีลักษณะ 2 คือ ลักขณปัญหา ถามด้วยลักขณะเหมือนถามว่าผัสสะเจตสิกนี้มีลักขณะอย่างไร ถามอย่างนี้เรียกว่าลักขณปัญหา อย่างนี้ก็จัดได้ชื่อว่ามิลินทปัญหาและถามเพื่อจะตัดเสียมิให้สงสัย เรียกว่า วิมติเฉทปัญหา ก็นับเข้าเรียกว่ามิลินทปัญหา และเมณฑกปัญหานั้นมีลักขณะ 2 คือ มหา- วัตตกถา กล่าวข้อวัตรปรนนิบัติ ก็เรียกว่าเมณฑกปัญหา และโยคีกถา กล่าวด้วยพระโยคาวจรปรนนิบัติดูเยี่ยงลาเป็นต้น ก็เรียกว่าเมณฑกปัญหาแลอนุมานปัญหานั้นเหมือนพระนาคเสนสำแดงเป็นธรรมนครธรรมบรรพตปรากฏอยู่ จึงรู้ว่า สมเด็จพระสัพพัญญูได้ตรัสด้วยอนุมานปัญญาหยั่งเห็นธรรมนครที่พระองค์สร้างไว้และปัญหาดังนี้ เรียกว่า อนุมานปัญหา และอุปมากถาปัญหานั้น คืออุปมาแก้ไขไต่ถามกัน เรียกว่าอุปมากถาปัญหา แก้มาด้วยลักขณปัญหา 5 สถานเป็นเอกเทศ ก็สมมติว่า ไว้เป็นใจความเท่านี้”[27]

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมิลินทปัญหาจึงมีโครงสร้างและเนื้อหา 6 ส่วน ดังนี้

(1) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์

(2) มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว

(3) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน

(4) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน

(5) ลักขณปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ

(6) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา[28]

2.3 ทรรศนะของนักปราชญ์เกี่ยวกับคัมภีร์มิลินทปัญหา

เนื่องจากมิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ปกรณ์ที่เก่าแก่และสำคัญ จึงมีผู้รจนาแต่งเสริมบางตอนและใช้ภาษาหลายภาษาในการแต่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งลีลาการแต่งและอรรถาธิบายพุทธธรรมด้วยความพิสดาร หลักแหลมและแยบยล สอดคล้องกับพระไตรปิฎกใช้การอุปมาอุปมัยเป็นหัวใจของการอรรถาธิบายอย่างแจ่มแจ้งนั้น ผู้สนใจศึกษาค้นคว้าในมิลินทปัญหาจึงมีความเห็นแตกต่างกันไปดังนี้

---

[27]กรมศิลปากร, *มิลินทปัญหาฉบับพิสดาร (เล่มเดียวจบ),* พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., 2516), หน้า 1 – 6.

[28]อ้างแล้ว.

1. วี.แทรงก์เนอร์ (V. Trenckner) ผู้ถ่ายทอดมิลินทปัญหาออกเป็นอักษรโรมันเป็นคนแรก เมื่อ พ.ศ. 2423 กล่าวว่า มิลินทปัญหานี้ รจนาขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 และลงความเห็นว่าต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤต เพราะใช้คาเริ่มต้นว่า “ตมฺ ยถา นุสูยต” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีร์ทั่ว ๆ ไปว่า “เอวมฺเม สุตๆ ” และว่าเป็นปกรณ์ที่รจนาขึ้นทางอินเดียเหนือ อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมนันเดอร์ (มิลินท์) ซึ่งดูก็ไม่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับลังกาทวีป[29]

2. ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids) ผู้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาอังกฤษเป็นคนแรก เมื่อ พ.ศ. 2433 ไม่ได้ระบุผู้รจนา กล่าวแต่เพียงว่า มิลินทปัญหาเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นทางอินเดียภาคเหนือ ราวแรกตั้งคริสต์ศักราช (คริสต์ศักราชเริ่มเมื่อ พ.ศ. 543) ในเวลาที่พระพุทธศาสนายังไม่เกิดแตกแยกกันเป็นนิกายมหายาน ข้างฝ่ายเหนือ และนิกายเถรวาท ข้างฝ่ายใต้ และว่ามิลินทปัญหานี้ เดิมคงแต่งขึ้นในภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รจนาขึ้นในทางอินเดียภาคเหนือ แต่ฉบับเดิมสาบสูญไปเสียแล้ว ฉบับที่ปรากฏสืบมาจนบัดนี้นั้น เป็นฉบับที่ชาวลังกาได้แปลเป็นภาษาบาลีไว้[30]

3. พระอานันท์ เกาศัลยายนเถระ (Anand Kausalyayana) ชาวอินเดีย กล่าวเมื่องานฉลองพระพุทธศาสนามีอายุ 2500 ปีว่า มิลินทปัญหานั้น รวบรวมขึ้นโดยพระนาคเสนมหาเถระ และเป็นคัมภีร์ที่มีหลักฐานดีเล่มหนึ่ง มิลินทปัญหาคงรจนาขึ้นในสมัยพระเจ้าเมนันเดอร์ (มิลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่จะต้องรจนาขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักจะอ้างถึงมิลินทปัญหาเสมอ เมื่อประมาณดูแล้ว มิลินทปัญหาคงจะรจนาขึ้น 150 ปีก่อนคริสต์ศักราช ถึงคริสต์ศักราช 400 ปี เมื่อถือว่ามิลินทปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือใครเป็นผู้รวบรวมขึ้น รวบรวมขึ้นเมื่อไร มีการเพิ่มเติมลงไปบ้างหรือไม่ และถ้ามีการเพิ่ม เพิ่มเติมไปเมื่อไร มีผู้เสนอความคิดว่ามิลินทปัญหาไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นโดยบุคคลคนเดียว เพราะแต่ละตอนมีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางทีจะมีการเพิ่มเข้าไปในภายหลังเป็นบางตอนก็ได้ ข้อพิสูจน์คำที่กล่าวนี้มีอยู่ว่า ฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนระหว่างคริสต์ศักราช 317-420 (พุทธศักราช 860-963) ซึ่งเรียกว่านาคเสนสูตรนั้น มีเพียง 3 ตอนแรก เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า 4 ตอนที่เหลือเพิ่มเข้ามาในภายหลัง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนคำกล่าวข้าวต้น คือ เมื่อจบตอนที่ 3 แล้ว ก็แสดงว่าพระเจ้ามิลินท์ทรงถามปัญหาจบลง แต่ถึงตอนที่ 4 กลับเหมือนทรงเริ่มต้นถามใหม่อีกจึงมีทางสันนิษฐานได้เป็น 3 ทาง คือ

1) อาจจะมีการเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังอีกหลายตอน

---

[29]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *มิลินทปัญหา ฉบับสมุดแห่งชาติ,* 2500. หน้าคำนำ.

[30]Prof. Nalinaksha Dutt, *Milindapanha and Nagasenbhikshussutra,* by Dr. thichMinh Chau Bhikkhu, (Calcutta, 1964), p. 21.

2) อาจจะแต่งขึ้นครบบริบูรณ์อย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มาเดิมแล้ว

3) ชาวจีนอาจจะเลือกแปลไว้เพียง 3 ตอนแรกก็ได้[31]

4. ท่านภรัต ซิงห์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย กล่าวอย่างมั่นใจว่า คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ได้เขียนขึ้นในสมัยพระเจ้าเมนันเดอร์หรือไม่ก็แต่งขึ้นในสมัยที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว และต้องแต่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักอ้างถึงบทสนทนาในคัมภีร์มิลินทปัญหาของพระนาคเสนอยู่เสมอ คัมภีร์มิลินทปัญหาน่าจะเขียนขึ้นในคริสตราช 150 ถึง 400 และมีข้อสันนิษฐานว่า การแต่งนิทานคาถา และนิคมคาถาเพิ่มเข้ามานั้นไม่ใช่พระติปิฎกจุฬาภยเถระแต่เพิ่มแน่นอน เพราะ มิลินทปัญหาเกิดขึ้นประมาณพุทธศักราช 550 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ต้องเป็นผู้แต่งนิทานคาถาและนิคมคาถาประกอบเข้าให้โดยสมบูรณ์ในลักษณะเป็นปกรณ์วิเสสในระหว่างพุทธศักราช 956 ถึง 1,000 ปี คัมภีร์มิลินทปัญหา ยังมีข้อถกเถียงกันว่า เขียนขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์หรือหลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว คัมภีร์มิลินทปัญหายังมีข้อสันนิษฐานว่า น่าจะรจนาขึ้นภายหลังคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในอภิธรรมปิฎก พระโมคคัลลีบุตรติสสะเถระเป็นผู้แต่งในการทำสังคายนาครั้งที่ 3 หลังพุทธปรินิพพาน 235 ปี เพราะเมื่อเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองแล้ว จะเห็นว่าข้อความในคัมภีร์ มิลินทปัญหาหลายตอนมาจากคัมภีร์กถาวัตถุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพย์จักขุเป็นได้จริงหรือไม่ เรื่องคฤหัสถ์ที่บรรลุพระอรหันต์แล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไร เป็นต้น ซึ่งมีเนื้อหาตรงกับคัมภีร์กถาวัตถุทุกอย่าง และเนื้อความในคัมภีร์กถาวัตถุยังมีความละเอียดพิสดารมากกว่า[32]

2.4 ลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

ในคัมภีร์มิลินทปัญหามีการถามและตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเกี่ยวกับเนื้อหาที่เป็นอัพยากตปัญหาในครั้งพุทธกาลโดยแบ่งเป็น 6 หมวด ดังแสดงไว้ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยขอนำเสนอลักษณะการถามตอบปัญหาโดยแยกเป็นดังนี้

1. การถาม (ปุจฉา) ของพระเจ้ามิลินท์ ซึ่งแบ่งเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

1) ลักษณะคำถามธรรมดา คือปัญหาที่ไม่มีความต่อเนื่อง ซึ่งพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามพระนาคเสน จะเป็นคาถามเพื่อชี้ให้ตอบในประเด็นที่ไม่มีแง่สามารถตอบตามความเป็นจริง ซึ่งในแต่ละคำถามพรองค์แสดงถึงความเป็นผู้รอบรู้ในปัญหามีเชิงฉลาดเฉียบแหลมในการถาม

2) ลักษณะการถามปัญหาที่มีเงื่อนเดียว เป็นการถามตอบปัญหาที่ว่าด้วยพระเจ้ามิลินท์ถามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหาเพียงแง่เดียวกับพระนาคเสน ลักษณะปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนแง่เดียวเช่น พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า พระผู้เป็นเจ้า อะไรเล่าจะปฏิสนธิอีก พระนาค

---

[31] อ้างแล้ว.

[32] นิยดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิพระร่วง: การศึกษาที่มา*, (กรุงเทพมหานคร : แม่คำผาง, 2528), หน้า 139.

เสนทูลว่า คนที่ยังมีเชื้อแห่งกิเลส (อุปาทาน) จะกลับมาปฏิสนธิอีก แต่คนที่หมดเชื้อแห่งกิเลสแล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก[33]

3) ลักษณะการถามตอบปัญหาที่มีสองเงื่อน เป็นปัญหาที่ว่าด้วยพระเจ้ามิลินท์ถามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหา 2 แง่ ดุจเขาแกะ ซึ่งดูคล้ายจะขัดแย้งกันกับพระนาคเสน และพระนาคเสนก็ตอบปัญหาทุกข้อด้วยวิภัชชวาท คือแยกประเด็นตอบโดยใช้หลักวิภาษวิธี เช่น พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้มีพระมหากรุณาแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นและเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทุกสิ่งเหตุใดจึงบวชพระเทวทัตผู้ซึ่งมีกรรมหนัก จะไม่เป็นการให้โอกาสพระเทวทัตเข้ามาทำสังฆเภทหรือ แสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้มีพระมหากรุณาและไม่เป็นพระสัพพัญญูจริงประหนึ่งปัญหานี้จะมีความขัดแย้ง[34]

2. การตอบ (วิสัชนา) ปัญหาของพระนาคเสน แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1) การตอบปัญหาแบบวิภัชวาท คือตอบปัญหาแบบแยกแยะประเด็นปัญหาตอบทีละประเด็น สำหรับตอบแบบวิภัชวาท คือการแยกตอบทีละปัญหา เช่น ในเทวทัตตปัพพาชิตปัญหาที่ว่าการบวชให้พระเทวทัตของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีการถามปัญหา 2 แง่ พระนาคเสนก็แยกตอบดังนี้

1.1) พระพุทธเจ้าทรงให้พระเทวทัตบวช เพราะถ้าพระเทวทัตไม่ได้บวชจะทำกรรมหนักมากกว่านี้จะตกนรกสืบต่อภพไม่มีที่สิ้นสุด แต่ถ้าพระเทวทัตบวชแล้วถึงทำอนันตริยกรรมและตกนรกก็จริง แต่ก็มีที่สิ้นสุดเพียงแค่กัลป์หนึ่งเท่านั้น

1.2) พระพุทธเจ้าทรงทราบเหตุการณ์ต่าง ๆของพระเทวทัตที่จะเกิดขึ้นในอนาคตด้วยพระสัพพัญญุตญาณ จึงทรงให้พระเทวทัตบวช นั้นหมายถึงพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญุตญาณจริง[35]

2) การตอบปัญหาแบบวิภาษวิธี เป็นการถามตอบแบบย้อนถามผู้ถามปัญหาด้วยเหตุผลจนผู้ถามเหตุผลจนผู้ถามจนด้วยเหตุผลที่จะแย้งได้ พระนาคเสนตอบไล่เรียงถามย้อนกลับ ซึ่งเมื่อถามและตอบอธิบายแล้วยังสงสัยก็ต้องถามย้อนกลับ ดังตัวอย่างในมนสิการลักขณปัญหาว่า พระราชาตรัสถามว่า พระผู้เป็นเจ้า มนสิการมีลักษณะอย่างไร พระเถรเจ้าทูลตอบว่า มนสิการมีลักษณะยกขึ้น ปัญญามีลักษณะตัด พระราชา ตรัสถามว่า มนสิการมีลักษณะยกขึ้นเป็นอย่างไร ปัญญามีลักษณะตัดเป็นอย่างไร พระเถรเจ้า ตอบว่า มหาราชพระองค์ทรงรู้จักคนเกี่ยวข้าวหรือพระราชา. ข้าพเจ้ารู้จักพระผู้เป็นเจ้า พระเถรเจ้า เขาเกี่ยวข้าวกันอย่างไร พระราชา. เขากำข้าวด้วยมือข้างซ้ายเข้าจับเคียวด้วยมือข้างขวา แล้วก็ตัดกำข้าวด้วยเคียว พระเถรเจ้า ทูลตอบว่า ข้อนั้นฉันใด

---

[33]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย*, หน้า 51.

[34]อ้างแล้ว.

[35]เรื่องเดียวกัน. หน้า 142.

พระโยคาวจร คุมใจไว้ด้วยมนสิการแล้วตัดกิเลสด้วยปัญญา ข้อนี้ก็อุปไมยฉันนั้น มนสิการมีลักษณะยกขึ้นอย่างนี้, ปัญญามีลักษณะตัดอย่างนี้[36]

ในลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในมิลินทปัญหา ล้วนแต่เป็นการใช้หลักทฤษฎีความหรือญาณวิทยาในการถาม-ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน ซึ่งมีตัวอย่างดังต่อไปนี้

ปฏิสนธิคหณปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ 1 ปัญหาที่ 6 ของมิลินท-ปัญหาปัญหาข้อนี้ เป็นปัญหาที่มีความสั้นกระชับ โดยที่พระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

"พระคุณเจ้า มีใครที่ ๆ ที่ตายแล้ว ไม่กลับปฏิสนธิอีกบ้างหรือ"

พระนาคเสนตอบว่า "บางคนกลับปฏิสนธิอีก บางคนไม่กลับปฏิสนธิอีก"

พระยามิลินท์ถามต่ออีกว่า "ใครกลับปฏิสนธิอีก ใครไม่กลับปฏิสนธิอีก"

พระนาคเสนตอบว่า "ผู้มีกิเลสกลับมาปฏิสนธิอีก ผู้สิ้นกิเลสไม่กลับมาปฏิสนธิอีก[37]

นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ 2 ปัญหาที่ 6 ของมิลินทปัญหา ซึ่งพระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนในตอนแรกของปัญหาว่า"นามรูปนี้หรือจะปฏิสนธิ"[38]

พระนาคเสนเถระได้ตอบพระเจ้ามิลินท์ว่า "นามรูปจะปฏิสนธิหามิได้ ก็แต่ว่าใครทำดีกรรมชั่วไว้ด้วยนามรูปนี้ นามรูปอื่นจะปฏิสนธิด้วยกรรมนั้น"[39]

พระเจ้ามิลินท์ถามพระนาคเสนในตอนที่ 2 อีกว่า "ถ้าว่า นามรูปนั้นไม่ปฏิสนธิผู้นั้นเขา จักพ้นจากบาปกรรมมิใช่หรือไม่"

พระนาคเสนได้ตอบพระเจ้ามิลินท์ว่า "ถ้าว่า นามรูปนั้นจะไม่ปฏิสนธิ เขาก็อาจจะพ้น จากบาปกรรมได้ ก็แต่ว่าเหตุใด นามและรูปนั้นยังปฏิสนธิอยู่ เหตุนั้นเขาก็จะไม่พ้นจากบาปและกรรมได้"[40]

มัจจุภายนปัญหา ปัญหานี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ 2 ปัญหาที่ 3 ของเมณฑกปัญหาในมิลินทปัญหา[41] ซึ่งพระเจ้ามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

"พระผู้พระภาคทรงแสดงว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ และพระองค์ตรัสแล้วว่า 'พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว ดังนี้อีกพระอรหันต์ย่อมสะดุ้งแต่อาชญาและภัยหรือ สัตว์ทั้งหลายในนรกที่เสวยทุกข์อยู่ในรกมีไฟโพลงแล้วร้อนพร้อมแล้ว เมื่อจะเคลื่อนจากนรกใหญ่มีเปลวไฟโพลงแล้วนั้น ย่อมกลัวต่อมัจจุด้วย

---

[36]เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

[37]มิลินทปัญหา 1/6/41.

[38]อ้างแล้ว.

[39]อ้างแล้ว.

[40]อ้างแล้ว.

[41]เมณฑกปัญหาในมิลินิทปัญหา 2/3/240-249.

หรือ ? ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งกลัวต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ นั่นผิด ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า’สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ต้องกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ แม้นั้น ก็ผิด”

พระนาคเสนตอบพระยามิลินท์ว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงมุ่งหมาย พระอรหันต์ทั้งหลายตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย'ดังนี้, พระอรหันต์อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกแล้วในวัตถุนั้น, เหตุแห่งภัยอันพระอรหันต์เลิกถอนพร้อมแล้ว, สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นไปกับด้วยกิเลส อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายใดมีทิฏฐิไปตามซึ่งตน คือ เห็นว่าเป็นตัวเป็นตนมีประมาณยิ่ง อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใด ฟูขึ้นและยอมลงแล้วเพราะสุขและทุกข์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ คติ ทั้งปวงอันพระอรหันต์เข้าไปตัดเสียแล้ว, กำเนิดอันพระอรหันต์ยื้อแย่งเสียแล้ว ปฏิสนธิอันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, กิเลสดังซี่โครงทั้งหลาย อันพระอรหันต์หักรานเสียแล้ว, อาลัยในภพทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์ถอนขึ้นพร้อมแล้ว, กุศลและอกุศล อันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, อวิชชาอันพระอรหันต์กำจัดให้พินาศแล้ว, วิญญาณ อันพระอรหันต์กระทำไม่ให้เป็นพืชได้แล้ว, กิเลสทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์เผาเสียแล้ว, โลกธรรมทั้งหลาย อันพระอรหันต์เป็นไปล่วงได้แล้ว, เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งแต่ภัยทั้งหลายทั้งปวง”[42]

ปัญญาวิเสสปัญหา ปัญญาวิเสสปัญหาปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ 7 ปัญหาที่ 16[43] โดยปัญหานี้พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า “ข้าแต่พระนาคเสนผู้ปรีชาญาณ ปัญญานี้อยู่ไหน”

พระนาคเสนจึงตอบว่า “ปัญญาจะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหามิได้”

พระยามิลินท์ก็ย้อนถามอีกว่า “ถ้ากระนั้นปัญญาหามีไม่นั่นแหละซิ”

พระนาคเสนจึงถามว่า “มหาราช ลมนี้ถิ่นฐานบ้านช่องอยู่ที่ไหนเล่า”

พระยามิลินท์จึงตอบว่า “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ลมนี้เปล่า หาเนื้อหาตัวมิได้ จะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหามิได้”[44]

ปัญญาลักขณปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ 1 ปัญหาข้อที่ 14[45] โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนามเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ปัญญามีลักษณะอย่างไร”

---

[42]อ้างแล้ว.

[43]มิลินทปัญหา 7/16/138.

[44]อ้างแล้ว.

พระนาคเสนวิสัชนาว่า “แต่ก่อนอาตมาภาพได้กล่าวว่า ปัญญามีลักษณะตัดให้ขาด อีกอย่างหนึ่ง ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า “ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระนาคเสนได้วิสัชนาพระยามิลินท์ต่อไปว่า “ปัญญา เมื่อเกิดย่อมกาจัดมือ คือ อวิชชาทำความสว่าง คือให้วิชชาเกิด ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้น พระโยคาวจร ย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มิใช่ตัวตน”[46]

ในตอนท้ายของการสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสน พระนาคเสนได้อุปมาปัญญาเหมือนบุคคลที่ถือโคมไฟเข้าไปสู่ที่มืด ด้วยอำนาจแห่งแสงไฟย่อมส่องสว่างให้ความมืดมลายหายไป ปรากฏเห็นสิ่งต่าง ๆ ภายในอย่างชัดเจนเหมือน ปัญญาย่อมกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ

2.5 สรุป

จากการวิจัยถึงประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาทำให้รู้ว่ามิลินทปัญหามีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ 500 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้วโดยมีโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาประกอบด้วยเนื้อหาแบ่งออกเป็น 6 ส่วน ดังนี้ (1) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (2) มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว (3) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน (4) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน (5) ลักขณปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ (6) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาดังที่กล่าวแล้ว ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหานั้น ผู้วิจัยจะนำเสนอในการวิเคราะห์ข้อมูลในบทที่ 4 ต่อไป

---

[45]อ้างแล้ว.

[46]อ้างแล้ว.

บทที่ 3
ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความรู้ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งถึงแนวคิดเรื่องความรู้ทั่วไป และความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจเพื่อการวิจัยตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1 แนวคิดเรื่องความรู้ทั่วไป

ทฤษฎีความรู้หรือญาณวิทยา เป็นสาขาปรัชญาที่มุ่งแสวงหาความรู้เกี่ยวกับความจริงว่ามีลักษณะอย่างไร เราสามารถรู้ความจริงได้หรือไม่ ฉะนั้น ญาณวิทยาจึงศึกษาเกี่ยวกับความจริง กล่าวคือ สิ่งไหนที่จัดเป็นความรู้ สิ่งนั้นก็ต้องเกี่ยวข้องกับความจริง และสิ่งไหนที่เป็นจริง สิ่งนั้นก็ต้องเป็นความรู้ที่แท้จริงเช่นกัน การรู้ความจริงจึงเรียกว่าความรู้ในวิทยานิพนธ์นี้จะได้พิจารณาปัญหาที่สำคัญของญาณวิทยา ตามที่ฮาโรลด์ เอ็ช. ติตุส (Harold H. Titus) ได้เสนอไว้ 3 ประการ คือ 1 บ่อเกิดของความรู้ (Source of Knowledge) 2. ธรรมชาติของความรู้ (Nature of Knowledge) และ 3. ความสมเหตุสมผลของความรู้ (Validity of Knowledge)[1]

3.1.1 บ่อเกิดของความรู้

การตอบคำถามถึงบ่อเกิดหรือกำเนิดของความรู้ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร เราจะยืนยันว่ารู้ได้อย่างไร อะไรคือทางที่เราจะเรียนรู้ได้ มีนักปรัชญาให้ทรรศนะที่แตกต่างกันไปดังนี้

ก. จอห์น ฮอสเปอร์ (John Hospers) ได้เสนอบ่อเกิดความรู้ไว้ 7 แหล่ง คือ

- สัญชาน (Perception) การรับรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส (Sense)
- การพินิจภายใน (Introspection) การพิจารณาหรือสังเกตสภาพจิตใจของตน
- ความทรงจำ (Memory) ข้อมูลที่ได้ผ่านประสาทสัมผัสแล้วจะบันทึกเก็บไว้ในความทรงจำ
- เหตุผล (Reason) ความรู้ที่ผ่านการอธิบายตามหลักเหตุผลหรือตรรกะ
- ศรัทธา (Faith) ความรู้ที่เชื่อว่าพระเจ้ามีอยู่ ซึ่งไม่จำต้องคิดตามหลักฐานหรือเหตุผล

---

[1]Harold H. Titus, *Living Issues in Philosophy,* (New Delhi: Eurasia Publishing HouseLtd., 1968), p. 21.

- อัชฌัตติกญาณ (Intuition) การที่จิตเกิดความรู้แจ่มแจ้งชัดเจนโดยตรงไม่ต้องอาศัยการอ้างเหตุผลหรือความรู้เป็นตัวกลาง

- หลักฐานที่น่าเชื่อถือหรือประกาศิต (Testimony) ความรู้ที่ไม่ผ่านประสบการณ์ตรงแต่อาศัยหลักฐาน เช่น หนังสือ ตำรา เป็นต้น[2]

ข. ฮาโรลด์ เอ็ช. ติตุส (Harold H. Titus) ได้เสนอบ่อเกิดความรู้ไว้ 4 แหล่ง คือ

- หลักฐานที่น่าเชื่อถือหรือประกาศิต (Authority)

- การรับรู้ทางประสาทสัมผัสหรือประสบการณ์ (Sense Experience)

- การคิดหรือเหตุผล (Think or Reason)

- อัชฌัตติกญาณ (Intuition)[3]

ในวิทยานิพนธ์นี้จะได้กล่าวถึง 4 ทฤษฎี คือ

1) เหตุผลนิยม (Rationalism) ทฤษฎีที่ยอมรับว่า มนุษย์สามารถรู้ความจริงได้โดยการใช้เหตุผล ไม่ต้องผ่านประสบการณ์ กล่าวคือ เชื่อความรู้ก่อนประสบการณ์ (Apriori knowledge) เป็นความจริงที่แน่นอนตายตัวโดยไม่ต้องผ่านประสบการณ์ เป็นความจริงชนิดที่จำเป็น (Necessary Truth) เช่น หนึ่งบวกหนึ่งเป็นสอง ทุกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นล้วนมีสาเหตุ เป็นต้น เป็นข้อความที่เป็นจริงเสมอ ผิดกับความรู้แบบหลังประสบการณ์ (Aposteriori) ที่ต้องอาศัยประสบการณ์เป็นเครื่องตัดสินซึ่งไม่เป็นจริงเสมอไป เช่น กรุงเทพมีประชากรอยู่ประมาณ 10 ล้านคน แต่พรุ่งนี้อาจจะเพิ่มหรือลดลงอีกก็ได้ ต้องอาศัยประสบการณ์ตัดสินจึงเป็นความรู้ที่เปลี่ยนแปลงได้ (Changeble Truth)

2) ประสบการณ์นิยม (Empiricism) ทฤษฎีที่ยอมรับความรู้ที่ผ่านประสบการณ์ (Experience) กล่าวคือ ความรู้เกิดขึ้นได้โดยอาศัยผัสสะหรือประสาทสัมผัส แนวคิดนี้จึงไม่ยอมรับความรู้ก่อนประสบการณ์ มีแต่ความรู้หลังประสบการณ์เท่านั้น ส่วนความรู้ระดับเหตุผลเป็นความรู้ที่รองลงมา เหตุผลเป็นเพียงตัวเชื่อมประสบการณ์เข้าด้วยกัน เพราะหากเหตุผลไร้ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสก็ไม่มีทางเป็นความรู้ได้ นักวิทยาศาสตร์และนักปฏิบัตินิยม (Pragmatism) จึงจัดอยู่ในกลุ่มนี้

3) อัชฌัตติกญาณนิยม (Intuitionism) เป็นทรรศนะที่ถือว่า การรู้เองเป็นบ่อเกิดที่สำคัญของความรู้ เป็นกิจกรรมของจิตโดยตรง กล่าวคือ การรู้สิ่งใดก็ตามทางประสาทสัมผัส เป็นเพียงความรู้ภายนอก แต่ความรู้แบบอัชฌัตติกญาณเป็นการหยั่งรู้เข้าไปภายในสิ่งนั้นทำให้เกิดการรู้สิ่งนั้น

---

[2]John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis,* (London: Rout ledge, 1990), p. 41-47.

[3]Harold H. Titus*, Living Issues in Philosophy,* p. 27-34.

ทั้งหมด[4]โดยมีความรู้ดังกล่าวมี 2 ระดับ คือ ความรู้แบบสามัญที่เรียกว่า สามัญสำนึก (Common Sense) และความรู้แบบพิเศษที่เกิดจากการบรรลุ(Transcendental Intuition)

4) ความรู้วิวรณ์ (Revelation) เป็นความรู้ที่เกิดจากการเปิดเผยของสิ่งเหนือธรรมชาติ (Supernatural Manifestation) เป็นความรู้ที่ไม่ต้องผ่านกระบวนการแบบทั่ว ๆ ไป แต่เป็นเรื่องที่อยู่เหนือธรรมชาติ เป็นความรู้ทางศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) โดยตั้งอยู่บนความเชื่อเป็นหลัก (Dogmas)[5] ความรู้ดังกล่าวจึงเป็นความรู้ที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ เพราะอาศัยความเชื่อสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เหนือประสาทสัมผัส และการคิด

3.1.2 ธรรมชาติของความรู้

การตอบคำถามทางญาณวิทยาที่ว่า ลักษณะของความรู้คืออะไร? มีโลกจริงอยู่ภายนอกจิตใจหรือไม่? และเราจะรู้ได้ไหม? ปัญหาดังกล่าวจึงเป็นปัญหาเรื่องปรากฏการณ์กับความจริงแท้ การตอบปัญหาเหล่านี้ได้จำต้องเข้าใจต่อปัญหาที่ว่า ความรู้ของเราเริ่มจากอะไร คือ ธรรมชาติของความรู้มีพื้นฐานอยู่บนความจริงทางประสบการณ์ทางผัสสะ (Sense Experience) ที่เป็นตัวการรับรู้ความจริงภายนอกได้ และผ่านความคิดหรือจิต ที่มี 2 ลักษณะ คือ วิธีการคิดตามทฤษฎีหรือความหมายทั่วไป และคิดตามหลักหรือความจริง ด้วยการเปรียบเทียบกับหลักทางตรรกะแล้วนำแนวคิดที่ได้นั้นมาอธิบายหลักการทางผัสสะอีกที[6] ฉะนั้น การตอบคำถามต่อธรรมชาติความรู้บางทีก็จำเป็นต้องอาศัยประสาทสัมผัส 2 อย่าง คือ สัมผัสภายนอก (Outer Senses) คือการเห็น การได้ยินการสัมผัสและความคิดของเรารวมถึงวัตถุที่ถูกสร้างขึ้น และสัมผัสภายใน (Inner Senses) คือประสบการณ์จากความทุกข์,ความสุข, ความรู้สึกรักและเกลียด, ความภูมิใจ และความสำนึกผิด, ประสบการณ์ทางความคิดและเจตนาที่ได้จากการคุ้นคิดภายในตัวเราเอง ซึ่งความคิดเหล่านี้เป็นประสบการณ์ 2 ชนิดที่จอห์น ล็อค (John Locke) เรียกว่าอย่างแรกว่า มโนคติแห่งประสาทสัมผัส (Ideas of Sensation) และ อย่างที่สอง มโนคติแห่งภาพสะท้อน (Ideas of Reflection)[7] ที่นี้ต่อประเด็นปัญหาที่ว่า สิ่ง ต่าง ๆ ที่รับรู้โดยประสาทสัมผัส เป็นความรู้ของเรานั้นเป็นความจริงในตัวเองโดยไม่ได้ขึ้นอยู่กับการรู้จักของคนเราหรือเปล่า ซึ่งทฤษฎีที่ให้การตอบปัญหาเหล่านี้ที่พอสรุปได้ดังนี้[8]

---

[4]สุจิตรา อ่อนค้อม, *ปรัชญาเบื้องต้น,* พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร : อักษราพิพัฒน์, 2545), หน้า 63.

[5]เดือน คำดี, *พุทธปรัชญา,* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2534), หน้า 118.

[6]W.V.O.Quine, *Epistemology Naturalized, ed. by Linda Matin Alcoff,* (Massachusetts: Blackwell, 1998), p. 254.

[7]John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis*, p. 33.

[8]Harold H. Titus, *Living Issues in Philosophy,* p. 41-51.

ก. จิตนิยมแบบญาณวิทยา (Epistemological Idealism) ที่ถือว่า สรรพสิ่งมีอยู่ในจิต โลกเป็นเพียงมโนภาพในจิต ไม่อาจมีอยู่ได้โดยปราศจากจิต สิ่งต่าง ๆ มีอยู่เนื่องจากมันเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ได้ (To be is to be perceived) สิ่งที่รับรู้ไม่ได้ เพราะมันไม่มีอยู่จริงหรือที่เรียกว่า จิตนิยมอัตวิสัย (Subjective Idealism) ที่เบิร์คเล่ย์ (George Berkeley: 1685-1753) ได้แสดงทรรศนะว่า

ถ้าวัตถุภายนอก หมายถึง สิ่งที่มีอยู่นอกตัวเองและเป็นเหตุแห่งประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสแล้วไซร้ ข้าพเจ้าก็ขอยืนยันว่า สิ่งภายนอกเหล่านั้นไม่มีอยู่เลย ทั้งเราก็ไม่สามารถรับรู้ได้ว่ามันมีอยู่ แต่ถ้าวัตถุภายนอก หมายถึงกลุ่มหรือส่วนประกอบที่ซับซ้อน ของประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสแล้วละก็ สิ่งเหล่านั้นก็มีอยู่อย่างไม่ต้องสงสัย เนื่องจากเรามีความรู้สึกกับมันทุกขณะแห่งการดำรงชีวิต ทั้งมีประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสในรูปแบบที่เป็นระเบียบอย่างต่อเนื่องด้วย[9]

ฉะนั้น สิ่งต่าง ๆ ภายนอกอยู่ในฐานะเป็นสิ่งที่จิตรับรู้ ไม่มีอิสระในตัวเองขึ้นอยู่กับจิต สิ่งที่อยู่เหนือการรับรู้ของจิตก็ไม่มี เบิร์คเล่ย์กล่าวว่า ถึงแม้จะมีสิ่งที่จิตมนุษย์รับรู้ไม่ได้แต่ก็ยังคงอยู่เพราะยังมีจิตที่ยิ่งใหญ่คือ พระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้รับรู้ โลกภายนอกที่เรารับรู้จึงอาศัยประสบการณ์ทางสัมผัสของเราที่ขึ้นอยู่กับจิต เพราะไม่ว่าเราจะคิดถึงคุณลักษณะใด เราก็ต้องคิดถึงมันในลักษณะที่เป็นคุณสมบัติที่เป็นผัสสะที่เกิดกับคนทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นรูปร่าง น้ำหนัก ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่ในตัววัตถุ หรือสี กลิ่น รส ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ของจิตผู้รู้ก็ไม่อาจพ้นไปจากการรับรู้ของมนุษย์ได้เพราะวัตถุทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวมันเอง ถ้าเราจะกล่าวถึงการมีอยู่ก็ต้องกล่าวในฐานะที่มันเป็นสิ่งที่คนเรารับรู้เท่านั้น ฉะนั้น สิ่งที่รู้จึงเป็นสภาวะจิตของเราเอง ที่เรียกว่าความคิดหรือเป็นเพียงภาพสะท้อนของจิต

ข. สัจนิยมแบบญาณวิทยา (Epistemological Realism) ถือว่า สิ่งต่าง ๆ มีอยู่จริงและมีอยู่ได้ด้วยตนเอง ไม่ว่าเราจะรับรู้หรือไม่ก็ตาม คือมีความจริงที่เป็นอิสระของโลกภายนอกนอกจากการรับรู้ของจิต และโลกภายนอกมีอยู่จริงไม่ขึ้นอยู่กับจิต แต่มีอยู่จริงโดยไม่ต้องตรวจสอบว่าโลกและสิ่งต่าง ๆ มีอยู่จริงตามที่รู้ได้ทางประสาทสัมผัส[10] ตามทรรศนะของสัจนิยมทั่วไป (Naive Realism) และถูกพัฒนาภายหลังโดยสำนักสัจนิยมใหม่ (Neo-Realism)โดยมี จี.อี.มัวร์ (G.E.Moore:1873-1958) เป็นผู้ก่อตั้ง เขาถือว่า มนุษย์สามารถรับรู้สิ่งต่าง ๆ ได้โดยตรง ไม่ได้ผ่านหรืออาศัยข้อมูลที่เป็นผัสสะ ทางอวัยวะรับผัสสะใด เรารับรู้อย่างไรความจริงก็เป็นอย่างนั้น สี เสียง กลิ่น รส และวัตถุ เป็นคุณสมบัติที่มีอยู่จริงหรือสิ่งที่รู้สึกได้อาจมีอยู่อย่างอิสระ แต่มโนภาพที่จำได้ ภาพจินตนาการ ความนึกฝัน เป็นต้น ไม่มีอยู่อย่างอิสระ คือ การรู้ไม่จำต้องอาศัยข้อมูลทางผัสสะหรือการสร้างมโนภาพของวัตถุ ดังที่มัวร์กล่าวว่า “เรารู้สิ่งทั้งสองนี้แตกต่างกัน ในขณะผัสสะทุก ๆ

---

[9]John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis*, p. 508.

[10]ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน,* หน้า 69.

ครั้ง กล่าวคือ ความรู้สึก ในสีเขียว เรียกว่า วิญญาณ (Consciousness) และสีเขียว เรียกว่า วัตถุของวิญญาณหรือวัตถุให้เกิดความรู้ (Object of Consciousness)"[11] สีเขียวที่เป็นวัตถุให้เกิดความรู้สึกอาจมีอยู่ แม้ความรู้สึกในสีเขียวอาจจะไม่มีก็ได้ ฉะนั้น ความมีอยู่ของวัตถุกับประสบการณ์ที่เกิดจากวัตถุ เช่น ความถูกต้องหรือผัสสะ ความคิด วัตถุมีรูปร่าง มีอยู่แต่อาจไม่สามารถรู้ได้ชัด เพราะบางคนเห็นโดยเอาความคิดของตนใส่เข้าไปด้วยนั่นเอง เช่น โต๊ะตัวหนึ่งคนหนึ่งอาจเห็นเป็นวงกลมอีกคนอาจเห็นเป็นวงรี แต่ทั้ง วงกลมและวงรีก็ล้วนเป็นคุณสมบัติของโต๊ะกล่าว คือ ในการรับรู้วัตถุจึงไม่ได้มีการเพิ่มเติมเนื้อหาทางจิตที่เป็นส่วนตัวของผู้รู้เข้าไปเลยแต่ที่รับรู้ต่างกัน เพราะระบบประสาทของแต่ละคนเลือกลักษณะใดลักษณะหนึ่ง แต่ทุก ๆ ลักษณะก็ล้วนเป็นคุณสมบัติจริงของวัตถุทั้งสิ้น

3.1.3 ความสมเหตุสมผลของความรู้

การพิสูจน์ความรู้ว่า จริงแท้หรือไม่? ได้สร้างปัญหาให้กับนักปรัชญาผู้ต้องการเกณฑ์การตัดสินความจริงแท้ เพราะหากข้อพิสูจน์สามารถยืนยันความรู้ได้ก็เป็นข้อยืนยันความเป็นจริงได้เช่นกัน ฉะนั้น ความเป็นจริงจึงเกี่ยวข้องกับความรู้ โดยนักปรัชญาสรุปเกณฑ์การตัดสินไว้อย่างกว้าง ๆ 3 ทฤษฎี คือ[12]

ก. ทฤษฎีสมนัย (Correspondence Theory of Truth) เป็นทฤษฎีที่ตัดสินความจริง จากการตรงกันระหว่างข้อความที่เป็นจริงกับข้อเท็จจริง[13] กล่าวคือ ข้อความหรือความคิดจะถูกต้อง ก็ต่อเมื่อตรงกันกับข้อเท็จจริง เช่น มีคนกล่าวว่า น้ำทะเลเค็ม ข้อความนี้มีความเป็นจริงเพราะเรารับรู้ได้ไม่ใช่เพราะตรงกับข้อความอื่น ๆ ที่มีมาในอดีต แต่ความรู้นี้ตรงกับความเป็นจริงที่เราสามารถรับรู้ได้ จึงถือว่า ความคิดนั้นเป็นความรู้ที่แท้จริงเนื่องจากตรงตามความเป็นจริง ดังที่สันตายานา (Santayana) ได้วิจารณ์ว่า ความจริงคือการตรงกันระหว่างสารัตถะ (Essence) กับการมีอยู่ (Existence) ของสิ่งที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปร่างซึ่งเป็นที่รู้กัน สารัตถะเป็นลักษณะของสิ่งที่รู้กัน จึงทำให้สิ่งนั้น ๆ เป็นที่รู้กันได้ ไม่ใช่สิ่งที่จิตสร้างขึ้น[14] นักปรัชญาที่อาศัยทฤษฎีนี้ คือ กลุ่มสัจนิยม (Realism) เช่น จี.อี.มัวร์ (G.E.Moore) บี. รัสเซล (B.Russell)

ข. ทฤษฎีสหนัย (Coherence Theory of Truth) เป็นทฤษฎีที่ตัดสินความจริงที่ไม่ขึ้นกับสภาพการณ์ในโลก แต่ขึ้นอยู่กับความสอดคล้องกับความรู้เดิมหรือไม่ และข้อความนั้น

---

[11]G.E.Moore, *Philosophical Studies,* (London : Arthur Barker Ltd.,1969), p. 17

[12]Harold H. Titus, *Living Issues in Philosophy,* p.56-61.

[13]ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน,* หน้า 23.

[14]พระมหาระวี ติกฺขปญฺโญ (ไกรยะพันธ์). "การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาทกับเบอร์ทรันด์ รัสเซลล์", วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), หน้า 30.

สอดคล้องกับข้อความอื่นที่เรารับว่า จริง เช่น มีคนในห้องนี้ เป็นข้อความที่จริง ถ้าเรายอมรับข้อความอีก 2 ข้อ คือ ฉันเห็นคนในห้องนี้ และสิ่งที่ฉันเห็นมักจะมีจริง[15] นั่นคือ ความรู้จะถูกต้องเป็นจริงก็ต่อเมื่อมันสอดคล้องกับความรู้ที่เรามีอยู่เดิม ถ้าหากมันขัดแย้งกัน ก็ถือว่า ความรู้นั้นไม่ใช่ความรู้ที่ถูกต้อง หรือถ้ากล่าวให้ชัดเจนก็อาจกล่าวได้ว่า ความกลมกลืนหรือความสอดคล้องกันตามหลักตรรกศาสตร์เป็นข้อพิสูจน์ถึงความจริง แต่ทฤษฎีทางตรรกะบางทีก็ผิดเช่นกัน ดังตัวอย่าง เช่น

สุนัขทุกตัวเป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม
แมวทุกตัวเป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม
ฉะนั้น สุนัขทุกตัวจึงเป็นแมว[16]

ทฤษฎีความจริงแบบสหนัยจึงเป็นอาศัยหลักเหตุผล ซึ่งเหตุผลบางทีก็ไม่ตรงกับความเป็นจริงจึงอาจเป็นไปได้ทั้งถูกและผิด นักปรัชญาที่ใช้ทฤษฎีนี้ตัดสินอยู่ในกลุ่มจิตนิยม (Idealism) อาทิเช่น เอฟ.เอ็ช.แบรดลีย์ (F.H.Bradley) บี.แบลนชาร์ด (B.Blanshard) อี.เอส.ไบรท์แมน (E.S.Brightman) รูดอล์ฟ คาร์แนฟ (Rudolf Carnap)

ค. ทฤษฎีปฏิบัตินิยม (Pragmatic Theory of Truth) คือทฤษฎีที่ถือว่า ความรู้นั้นต้องเป็นสิ่งที่นำมาใช้ปฏิบัติได้ กล่าวคือ ความรู้ใดที่ปฏิบัติไม่ได้หรือปฏิบัติแล้วไม่เกิดประโยชน์ ถือว่าไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง ดังที่เจมส์ (James) ได้กล่าวว่า

ความจริงถูกสร้างขึ้นโดยประสบการณ์ความคิดและการพินิศจัยยังไม่เป็นความจริงตราบเท่าที่ยังไม่ได้รับการพิสูจน์ว่าเป็นจริงโดยผลที่เต็มไปด้วยประโยชน์ เมื่อบรรลุถึงกิจกรรมอันสำเร็จประโยชน์มันก็เป็นจริง[17]

นักปรัชญาที่นำทฤษฎีมาใช้คือ กลุ่มปฏิบัตินิยม คือ เพียช (Pierce) เจมส์ (James) และดิวอี้ (Dewey) สรุปแนวคิดที่นักปฏิบัตินิยมจะต้องคำนึกถึงดังนี้

1. ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานฐานใดเป็นจริง ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานนั้นต้องสร้างความพอใจแก่ความต้องการหรือความประสงค์ของมนุษย์

2. ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานใดเป็นจริง ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานนั้นต้องพิสูจน์ได้โดยการทดลองทางวิทยาศาสตร์

---

[15]ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน,* หน้า 18.

[16]John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis,* p.128-129.

[17]Jidunath Sinha, *Introduction to Philosophy***,** (Calcutta: Sinha Publishing House, 1968), p.115.

3. ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานใดเป็นจริง ความคิด ทฤษฎีหรือสมมติฐานนั้นต้องมีส่วนช่วยในการต่อสู้เพื่อการดำรงอยู่ของชีวิต คือนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์และรอดปลอดภัยและประสบความสุขได้จริง[18]

การตัดสินความจริงตามหลักของปฏิบัตินิยมก็ยังมีจุดบกพร่อง เพราะว่ายังมีความเชื่อมากมายที่ไม่เป็นจริงเลย แต่มีผลลัพธ์ที่น่าพอใจ ทำให้จิตใจสบาย การตัดสินด้วยเพียงการปฏิบัติจึงไม่อาจเข้าใจได้ทั้งหมด

3.2 ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

ในคัมภีร์มิลินทปัญหามีรูปแบบของการแสวงหาทฤษฎีความรู้ตามแนวพุทธปรัชญาโดยอาศัยการกระทำเป็นหลัก แต่ในกรณีที่จะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้อง และถูกทางนั้นต้องอาศัยความเข้าใจที่ถูกต้องเสียก่อนกล่าวคือ เบื้องต้นของสรรพวิทยาการต่าง ๆ ล้วนต้องเริ่มต้นที่ความเชื่อ (ศรัทธา) ที่มีต่อวิทยาการนั้น ๆ แต่พุทธปรัชญามองว่า อาศัยเพียงความเชื่อเพียงอย่างเดียวย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดสูงสุด คือนิพพานได้ ยังต้องอาศัยความรู้ที่ทางพุทธปรัชญาเรียกว่า ปัญญา จึงจะสามารถเข้าถึงนิพพานได้ดังพระพุทธพจน์ว่า “ฌาน ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั่นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน”[19] ฉะนั้น พื้นฐานของญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ ปัญญา ที่ถูกฝึกฝนและอบรมดีแล้ว แต่คำว่า “ปัญญา” เป็นคำกลาง เพราะความรู้มีหลายขั้นหลายระดับ เช่น ที่แบ่งเป็นโลกียะปัญญา และโลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ เช่น ญาณ วิชชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญญา อภิญญา ปฏิสัมภิทา เป็นต้น ในที่นี้ จึงมีความจำเป็นในการแจกแจงคุณลักษณะของความรู้ต่อไปนี้

3.2.1 ธรรมชาติของความรู้

ตามหลักญาณวิทยาโดยทั่วไปของปรัชญาอินเดีย ได้กล่าวถึงวิธีการเข้าถึงความจริงไว้อย่างกว้าง ๆ 2 วิธี ได้แก่ การเข้าถึงความจริงด้วยความรู้ เรียกว่า ชญาณมรรค และการเข้าถึงความรู้ด้วยการอุทิศตนด้วยความภักดี เรียกว่า ภักติมรรค ส่วนการประกอบการงานต่าง ๆ (กรรมมรรค) นั้นถือว่าเป็นพื้นฐานขั้นต้นของทั้งสองวิธีดังกล่าว[20] พุทธปรัชญาจัดไว้ในจำพวกที่หนึ่ง คือเข้าถึงความจริงด้วยความรู้ (ปัญญา) ซึ่งลักษณะของความจริงในที่นี้คือ นิพพาน ด้วยการทำลายอวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) และยังวิชชา (ความรู้แจ้ง) ให้เกิด ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้

---

[18]พระมหามานพ กวิวโส (นักการเรียน), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องญาณวิทยา ในพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย , 2535), หน้า 24-25.

[19]ขุ.ธ. (ไทย) 25/372/149.

[20]ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, *ปรัชญาอินเดีย,* (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2535), หน้า 262.

เกิดขึ้น จักทำนิพพานให้แจ้ง ด้วยความเห็นที่ตั้งไว้ถูก ด้วยการเจริญมรรคที่ตั้งไว้ถูก ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ข้อนั้นเพราะอะไร เพราะความเห็นที่ตั้งไว้ถูก (สัมมาทิฏฐิ)"[21] ลักษณะปัญญาเบื้องต้น คือ ความเห็นที่ตั้งไว้ถูก หรือสัมมาทิฏฐิ เพราะการพัฒนาปัญญาเริ่มด้วยทิฏฐิ คือ ความเห็นเมื่อใดก็ตามที่ทิฏฐิพัฒนาขึ้นไปจนเป็นความรู้ ความเห็น ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง คือ ตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ และจัดเป็นปัญญา คือเห็นอริยสัจ 4 อย่างแจ่มแจ้งเป็นขอบเขต ดังพระบาลีว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า "สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ" ดังนี้ แค่ไหน จึงจะชื่อว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ?" "แน่ะท่านกัจจานะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ 2 อย่าง คือ อัตถิตา (ความมี) และนัตถิตา (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตถิตาในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อัตถิตาในโลกนี้ก็ไม่มี โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย และถูกคล้องขังไว้ด้วยอภินิเวส ส่วนอริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่น ถือมั่นในอุบาย ด้วยปักใจ อภินิเวส และอนุสัยว่า "อัตตาของเรา" ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า"ทุกข์นั่นแล เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ย่อมดับไป อริยสาวกนั้นมีญาณในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ชื่อว่ามีสัมมาทิฏฐิ"[22] ปัญญาหรือความรู้ในทางพุทธปรัชญา จึงเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นและวิถีทางนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาซึ่งเป็นตัวทำให้เกิดอวิชชา คือความไม่รู้แจ้งเห็นจริง

ส่วนต้นตอของความรู้ทั้งหมด ก็คือ "โพธิญาณ" เมื่อบุคคลใดรู้แจ้งแทงตลอดแล้ว ย่อมรู้สิ่งทั้งปวงได้ด้วย เหมือนการปรากฏขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ ลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาในทางพุทธปรัชญาจะปรากฏก็ต่อเมื่อเราพิจารณาเห็นสภาพตามความเป็นจริง โดยสังเกตได้จากลักษณะของปัญญาที่เกิดขึ้น คือ

1. ปัญญามองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เริ่มตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลางและมีสติไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจสามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย กล่าวคือ เห็นอาการที่มันเกิดตามเหตุปัจจัยอาศัยกันและกันจึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริงเรียกว่าเกิดมีโลกทัศน์และชีวทัศน์ที่ถูกต้องความยึดถือ ทิฏฐิ ทฤษฎีทั้งหลายในทางอภิปรัชญา รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ที่เรียกว่า อัพยากตปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) เช่นว่า โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง เป็นต้น ก็พลอยหายหมดไปด้วยพร้อมกันอย่างเป็นไปเอง ดังพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาจางหายดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ ทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นข้าศึกอันบุคคลเสพผิด ที่ดิ้นรนไปว่าสังขารทั้งหลายเป็นอย่างไร และสังขารเหล่านี้เป็นของใคร หรือว่าสังขารทั้งหลายเป็นอย่างอื่นและ

---

[21]สำ.ม. (ไทย) 19/9/9.

[22]สำ.นิ. (ไทย) 16/15/24-25.

สังขารเหล่านี้เป็นของผู้อื่น ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือว่าชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน ทิฏฐิเหล่านั้นทั้งหมดอันพระอริยสาวกนั้นละได้เด็ดขาดแล้ว..."[23]

และเมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า "อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้ว ไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์?" พระพุทธเจ้าตอบว่า "เพราะทิฏฐิดับไป อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้วจึงไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่เราไม่พยากรณ์...ปุถุชนผู้มิได้เล่าเรียนย่อมไม่รู้ชัดซึ่งทิฏฐิ ไม่รู้ชัดเหตุเกิดแห่งทิฏฐิ ไม่รู้ชัดการดับแห่งทิฏฐิ ไม่รู้ชัดปฏิปทาที่ดำเนินไปสู่ความดับแห่งทิฏฐิ ทิฏฐินั้นจึงพอกพูนแก่เขา เขาย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส"[24]

2. ปัญญารู้เท่าทันสังขาร ธรรมดาว่าสังขารมีทั้งที่ประกอบด้วยสังขารที่ถูกปรุงแต่งและไม่ถูกปรุงแต่ง สังขารดังกล่าวหากเราพิจารณาด้วยปัญญา ย่อมรู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติในสังขารที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง ความรู้เห็นตามที่มันเป็น เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมย่อมรู้ว่า ขันธ์ 5 มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขแต่เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเข้าใจว่า "ความอยากย้อมใจเกิดจากความนึกคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่...อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ธีรชนทั้งหลายจึงกำจัด (แต่เพียง) ตัวความชอบใจ ในอารมณ์เหล่านั้น"[25]

เมื่อเข้าใจสังขารได้ย่อมทำให้เข้าใจทุกสิ่งตามความเป็นจริง และมองทุกอย่างว่าเกิดจากการคิดปรุงแต่งจากอารมณ์ภายในเป็นหลัก ปัญญาที่พัฒนาผ่านกระบวนการแยกแยะจึงจะสามารถรู้เท่าทันสังขารได้ดีขึ้น

3. ปัญญารู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ปัญหาในเรื่องสมมติบัญญัติเป็นปัญหาที่สร้างความสับสนให้การยึดติด ฉะนั้น การรู้เข้าใจวิธีทางแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า "ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทุ่มเถียงกับใคร อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ"[26] รวมทั้งเข้าใจถึงหลักการพูดและใช้ไปในทางที่มุ่งความเป็นจริงเท่านั้น ดังพระพุทธพจน์ที่อธิบายไว้ว่า

"ภิกษุผู้เป็นอรหันตขีณาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉันดังนี้ก็ดี เขาเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น"[27]

---

[23]สำ.นิ. (ไทย) 16/35/77.

[24]องฺ.สตฺตก. (ไทย) 23/51/69.

[25]องฺ.ฉกฺก. (ไทย) 22/334/460.

[26]ม.ม. (ไทย) 13/273/268.

[27]สำ.ส. (ไทย) 15/65/21.

และอีกอย่างหนึ่งปัญญาที่พัฒนาผ่านศึกษาจากการศึกษาวิเคราะห์จึงจะสามารถเข้าใจสมมติบัญญัติได้ดีขึ้นปัญญาในพุทธปรัชญาจึงเป็นไปตามหลักของการปฏิบัติที่เห็นผลได้ และมุ่งความเปลี่ยนแปลงที่ผู้ปฏิบัติเป็นสำคัญ หรือเป็นไปตามหลักจิตวิทยาแห่งการศึกษา การเรียนรู้ย่อมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวผู้รู้ กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงในอารมณ์, ทัศนคติ และพฤติกรรม ส่วนความเปลี่ยนแปลงจะมากหรือน้อยแล้วแต่ชนิดของความรู้ความรู้ระดับความจำ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อย ความรู้ระดับทิฏฐิ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมาก ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นเหมือนสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) นี้ เมื่อเป็นสัมมาทิฏฐิ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”[28]

ตัวอย่างเช่น เจ้าชายสิทธัตถะเกิดความรู้ระดับทิฏฐิเห็นทุกข์แล้ว พระองค์ก็หมดอาลัยใน โลกิยสุข มีทัศนคติใหม่ต่อชีวิต และมีพฤติกรรมใหม่คือการสละฆราวาสวิสัยออกบวชแสวงหาสัจจธรรมในที่สุด ความรู้ระดับญาณ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง จากปุถุชนกลายเป็นพระอริยเจ้า ฉะนั้น ลักษณะหรือธรรมชาติของความรู้ในพุทธปรัชญาเมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นว่า มีจุดมุ่งหมายเพื่อดับอวิชชา และทำวิชชา (ความรู้) ให้เกิดขึ้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “มหาบพิตร อุบาสกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับ อันเป็นอริยะชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้อุบาสกจึงชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา”[29]

หรือเพื่อพัฒนาตัวเองให้พ้นจากความไม่รู้ไปสู่ความรู้ แต่ความรู้ทั้งหมดนั้นล้วนอยู่บนการเข้าใจตัวเองเป็นหลัก ดังพระพุทธพจน์ว่า “อนึ่งเราบัญญัติโลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่งมีสัญญา มีใจนี้เอง”[30]

และที่ว่า “ไม่ว่าในเวลาไหน ที่สุดแห่งโลก ใครก็ถึงไม่ได้ด้วยการไป และเมื่อยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่มีการเปลื้องตนจากทุกข์ เพราะเหตุนั้นแล ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี ถึงที่สุดแห่งโลก อยู่จบพรหมจรรย์ สงบระงับ รู้ที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่หวังทั้งโลกนี้และโลกหน้า”[31]

3.2.2 ประเภทของความรู้

ความรู้ในพุทธปรัชญานั้น เรียกว่า ปัญญา และมีหลายอย่างตามการพัฒนาด้วยการปฏิบัติตามหลักของไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งสร้างความรู้ในแต่ระดับที่แตกต่างกัน

---

[28]องฺ.เอกก. (ไทย) 20/299/38.

[29]สำ.ม. (ไทย) 19/1033/554.

[30]องฺ.จตุกฺก. (ไทย) 21/45/74.

[31]องฺ.จตุกฺก. (ไทย) 21/45/75.

ออกไป แต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือ ต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ในวิทยานิพนธ์นี้จึงได้แบ่งประเภทของความรู้ไว้ ดังนี้

1. ระดับของความรู้

ความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติ แล้วจึงเริ่มพัฒนาจากระดับเบื้องต้นจนเป็นความรู้ระดับสูงสุด แบ่งได้ 6 ระดับ ดังต่อไปนี้

ก. ความรู้ระดับวิญญาณ (Consciousness) ความรู้แจ้งอารมณ์ คือ สภาวะที่รู้แจ้ง โดยมีอธิบายว่า ความรู้ชนิดนี้จะมีอยู่ได้ตราบเท่าที่ทวาร (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ยังสัมผัสอารมณ์นั้น (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) อยู่ เกิดขึ้นทีละอย่าง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอัสสุตวตาสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย วานรเที่ยวไปในป่าใหญ่จักกิ่งไม้ปล่อยกิ่งนั้นยึดเอากิ่งอื่นปล่อยกิ่งที่ยึดเดิม เหนี่ยวกิ่งใหม่ต่อไปแม้ฉันใด ธรรมชาติที่เรียกว่า จิต บ้าง มโน บ้างนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ทั้งกลางวัน กลางคืน ก็นัยนั้นเหมือนกันแล”[32]

ความรู้ดังกล่าวจึงเป็นเพียงความรู้แจ้งอารมณ์ที่กระทบที่เป็นไปเมื่อทั้งอายตนะภายใน และภายนอกกระทบกันจึงเกิดขึ้นได้ เป็นการรับรู้ที่ทำให้เข้าใจทุกอย่างที่เรียกว่า “โลก” ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น”[33]

ข. ความรู้ระดับสัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้หมายรู้ เป็นสภาวะกำหนดหมาย คือ ความรู้ระดับกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ แบ่งออกเป็น 6 คือ รูปสัญญา ความหมายรู้รูป สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น รส สัญญา ความหมายรู้รส โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย ธัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ[34]

ค. ความรู้ระดับทิฏฐิหรือมโนภาพ (Conception) หมายถึง ความเห็นซึ่งรวมถึงความเชื่อถือ ความเข้าใจตามนัยเหตุผล แยกความรู้ชนิดนี้ออกเป็น 2 ประเภท คือ มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด และสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นถูก

ง. ความรู้ระดับอภิญญา (Extrasensory Perception) เป็นความสามารถพิเศษของจิต คือ การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ และคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีอยู่ 6 คือ

1) อิทธิวิธี ความสามารถแสดงฤทธิ์ได้

---

[32]สำ.นิ. (ไทย) 16/232/115.

[33]สำ.ส. (ไทย) 18/68/58.

[34]ที.ปา. (ไทย) 11/323/317-318.

2) ทิพพโสตะ ความสามารถในการได้ยินเสียงที่เป็นทิพย์และเสียงมนุษย์ทั้งในที่ใกล้และไกล

3) เจโตปริยญาณ การรู้ใจคนอื่นทำนายได้ว่าเขาคิดอะไร มีจิตใจอย่างไร

4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความสามารถระลึกชาติในอดีตได้

5) ทิพพจักขุ ความสามารถมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุติเป็นอันมาก หรือเรียกว่า ตาทิพย์

6) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลสทั้งปวง

เมื่อจัดระดับของความรู้ระดับอภิญญาทั้ง 6 นี้ อภิญญา 5 อย่างข้างต้นนั้น จัดเป็นโลกิยะ คือ เป็นความรู้ระดับสามัญทั่วไป ผู้ที่ได้อภิญญาเหล่านี้อาจเป็นสัมมาทิฏฐิ หรือมิจฉาทิฏฐิก็ได้ ส่วนอภิญญาที่ 6 คืออาสวักขยญาณ จัดเป็นโลกุตระ เป็นความรู้ระดับสูง ผู้ได้อภิญญาข้อนี้จะเป็นสัมมาทิฏฐิเท่านั้น

จ. ความรู้ระดับญาณ (Intuitive Insight) เป็นความรู้ที่เกิดจากการหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงรวบยอดทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในตัวของผู้รู้เท่านั้น เป็นการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตรงผ่านขั้นตอนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

ฉ. ความรู้ระดับตรัสรู้ หรือสัมโพธิ (Enlightenment) เป็นความรู้ระดับญาณชั้นสูงสุดในพุทธปรัชญา คือ เป็นญาณที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวง และเมื่อได้บรรลุโลกุตรธรรม ก็รู้ว่าตนได้อยู่จบพรหมจรรย์

2. ความรู้ที่จัดตามช่องทางการพัฒนา

ความรู้ที่จัดตามช่องทางการพัฒนา เป็นความรู้ตามกระบวนการเรียนรู้หรืออบรมฝึกฝนจนเกิดความรู้ขึ้นมา ซึ่งมีความหยาบละเอียดต่างกันตามแต่ละประสบการณ์ โดยมี 3 ระดับ คือ

ก. ระดับความจำหรือสัญญา (Perception) คือการจำได้ว่าอะไรเป็นอะไร ในเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้ถูกต้องโผฏฐัพพะ และใจรับรู้ธรรมารมณ์ เป็นความรู้แค่เพียงผิวเผิน แต่ก็มีความจำเป็นมาก เพราะสัญญาเป็นพื้นฐานสำหรับความรู้สูง ๆ ต่อไป

ข. ระดับความเห็นหรือทิฏฐิ (Conception หรือ View) ความเห็นหรือทิฏฐิเป็นภาพจำลองของความจริง (Truth) หรือความจริง (Fact) ที่คนคิดสร้างขึ้น (Conceive) ในใจโดยที่ยังไม่ได้สัมผัสกับความจริงหรือของจริงนั้นด้วยตนเอง ความรู้ระดับนี้เป็นความรู้ที่กว้างขวาง และมีความลึกซึ้งพอสมควร เพราะมีอิทธิพลเหนือจิตใจของผู้รู้มากพอสมควร

ค. ความรู้ระดับญาณ (Insight) เป็นความรู้ระดับสูงสุดของมนุษย์ เป็นความรู้ที่แจ่มแจ้งที่สุด จนสามารถความเข้าใจสภาวะแวดล้อมได้โดยละเอียดและชัดเจน

3. ความรู้ที่จัดตามธรรมชาติของความรู้

ธรรมชาติของความรู้เมื่อจำแนกตามหลักขันธ์ 5 ความรู้จัดเป็นนามขันธ์ใน 3 ขันธ์ คือ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ความรู้ที่จำแนกตามสภาวะของขันธ์ ได้แก่ สัญญา วิญญาณ และปัญญา

1) สัญญา (Perception) คือ ความกำหนดได้ หมายรู้ รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วบันทึกเก็บรวมไว้เป็นวัตถุดิบของความคิดต่อ ๆ ไป ทำให้มีการรู้จัก จำได้ รู้ เข้าใจ และคิดได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่น กำหนดหมายสีเขียวบ้าง กำหนดหมายสีเหลืองบ้าง สีขาวบ้าง เป็นต้น ฉะนั้น สัญญาจึงรวมกับเวทนา และวิญญาณ กล่าวคือรวมกันไม่แยกกัน เวทนาเสวยอารมณ์สิ่งใด สัญญาก็กำหนดหมายสิ่งนั้น สัญญากำหนดหมายสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น[35] ความรู้จำจึงเป็นกระบวนการสร้างความเข้าใจต่อทุกสิ่งเท่านั้น และเป็นพื้นฐานของความรู้ในขั้นต่อไปได้

2) วิญญาณ (Consciousness) คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ คือ วิญญาณเป็นความรู้ที่เข้าใจอารมณ์โดยสามารถแยกแยะได้ว่า ดี ไม่ดี ชอบไม่ชอบ เป็นต้น

3) ปัญญา (Wisdom) แปลว่า ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว รู้ชัด คือ รู้ทั่วความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ซึ่งปัญญาและวิญญาณนั้นรวมกัน ไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้ เพราะปัญญารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น แต่ปัญญาควรเจริญ วิญญาณ ควรกำหนดรู้[36] ความรู้นี้เป็นความรู้ที่เข้าใจรายละเอียดสามารถเข้าใจความรู้ได้ว่า ทำไมถึงดี ? ทำไมไม่ดี ? ทำไมชอบ ? ทำไมไม่ชอบ ? เป็นต้น

4. จำแนกโดยการรับรู้

ความรู้ที่เกิดขึ้นนั้น มีกระบวนการเกิดขึ้นโดยอาศัยการรับรู้ และการรับรู้ที่พุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงคือ อายตนะหรือทวารอันเป็นช่องการรับรู้อารมณ์ภายนอก มี 2 ประเภท คือ

1) ความรู้ทางปัญจทวาร คือ ความรู้ที่ได้มาด้วยการเห็น การสดับฟัง การรับรู้กลิ่นทางจมูก การสัมผัสรสทางลิ้นและรู้สึกทางกาย

2) ความรู้ทางมโนทวาร คือเป็นความรู้ที่ได้ด้วยใจ เป็นความรู้ที่เกิดจากการคิดทั้งที่มีผลมาจากการรับรู้ทางปัญจทวารและการคิดตริตรองที่เกิดขึ้นเองในใจ

---

[35]ม.มู. (ไทย) 12/450/490.

[36]ม.มู. (ไทย) 12/449/489.

5. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์

ความรู้ที่จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติต่อกันทางสังคม และการฝึกฝนอบรมตนเอง มี 3 ลักษณะ คือ

1) สุตะ หรือ สุติ คือความรู้ที่ได้จากการสดับเล่าเรียนหรือถ่ายทอดกันต่อ ๆ มา

2) ทิฏฐิ คือ ความเห็นทฤษฎี ลัทธิ ความเชื่อต่าง ๆ

3) ญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้บริสุทธิ์ตรงตามสภาวะ จัดเป็นความรู้ที่ถูกต้องตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท หรือสรุปง่าย ๆ มี 2 ลักษณะ คือ

ก) สุตะ คือ ความรู้จากการสดับตรับฟัง หรือ เล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดจากแหล่งความรู้อื่น การสั่งสมความรู้ประเภทนี้ไว้มากเรียกว่า พหุสัจจะ นั่นคือเป็นความรู้ที่มุ่งให้เห็นข้อเท็จจริง กล่าวคือ เป็นธรรมที่สนับสนุนให้เกิดสัมมาทิฏฐิ[37] หรือนับเข้าเป็นโลกิยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็นความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม ซึ่งสัมมาทิฏฐิประเภทนี้เกิดจากปรโตโฆสะ คือ ปัจจัยภายนอก หรือ องค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกลาของสังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรมการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น ทิฏฐิระดับนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่น ดี ชั่ว ถูกผิด อะไรดีกว่า อะไรเลวกว่า ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น เป็นต้น ทิฏฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือ ชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์หรือบัญญัติขึ้น

ข) ปัญญา คือ ความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้วินิจฉัย เป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษา กล่าวคือ ปัญญาเป็นการรู้ชัดว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา[38] ปัญญาในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงพิจารณาผ่านเหตุและผล ไม่ใช่เรื่องของศรัทธาอันเลื่อนลอย หากแต่เป็นองค์ประกอบกระบวนการเรียนรู้ และความรู้อันเป็นรูปธรรมเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงของโลกธรรมชาติที่อยู่ล้อมรอบชีวิตมนุษย์นี่เอง หรือนับเข้าเป็นโลกุตรสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับ โลกุตระ คือเหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะธรรมชาติ สัมมาทิฏฐิประเภทนี้เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายในหรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ซึ่งสัมมาทิฏฐินี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั่นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง และด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือ

---

[37]ม.มู. (ไทย) 12/452/492.

[38]ม.มู. (ไทย) 12/449/489.

บัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจากธรรมดาของธรรมชาติ และเป็นอิสระไม่ขึ้นต่ออิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ ซึ่งมีสภาวะและธรรมดาเสมอกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย จึงไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย

ความรู้ทั้ง 2 ประเภทนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทไม่สอนให้ยึดถือความรู้ที่เป็นสุตะเท่าใดนัก แต่มุ่งเน้นในเรื่องของปัญญาเพราะทำให้มองผ่านอารยธรรมของสังคมที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเห็นสภาวธรรมที่อยู่เบื้องหลัง ช่วยให้หลุดพ้นจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคมประเภทความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาททั้งหมดตามที่ผู้รู้ได้แบ่งไว้นั้น จะเห็นว่า มีการแบ่งออกเป็นหลายประเภท ทำให้เกิดคำถามว่า พุทธปรัชญาไม่มีระบบที่แน่นอนแต่หากพิจารณาประเภทความรู้ที่ถูกแบ่งไว้นั้น เพื่อเป็นการมองความจริงแบบจำแนกแยกแยะ จึงทำให้พุทธปรัชญาได้ชื่อเรียกอีกอย่างว่า วิภัชชวาท แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์ ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่ละด้านครบทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว ดังข้อความในวัชชิยมาหิตสูตรว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าจะได้ตรงติเตียนตบะทั้งหมดก็หามิได้ จะได้กล่าวโทษผู้มีตบะทุกคนผู้เลี้ยงชีพเศร้าหมองโดยส่วนเดียวก็หามิได้ พระผู้มีพระภาคทรงติเตียนตบะที่ควรติเตียน สรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญ เมื่อทรงติเตียนสิ่งที่ควรติเตียน สรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ จึงชื่อว่า วิภัชชวาท (มีปกติตรัสจำแนก) ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคมิใช่เอกังสวาที (มีปกติตรัสโดยส่วนเดียว)[39] ฉะนั้น การแบ่งประเภทในพุทธปรัชญาออกเป็นหลายประเภท เพื่อให้เกิดความครอบคลุมจึงตรงกับหลักของวิภัชชวาท

แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ประเภทความรู้พุทธปรัชญาเถรวาทได้วางไว้ตามลำดับความรู้ความจริง 2 อย่าง[40] คือ

1. สมมติสัจจะ (Conventional Truth) ความจริงโดยสมมติ คือสิ่งที่ชาวโลกสมมติบัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียกกัน เช่น สัตว์ คน แมว สุนัข สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงสมมติบัญญัติที่ไม่มีความเป็นจริงเนื่องจากเกิดจากการรวมตัวของขันธ์ 5 หรือเบญจขันธ์เท่านั้น และสามารถสมมติใช้ได้ต่าง ๆ กันไปในแต่ละประเทศ

2. ปรมัตถสัจจะ (Ultimate Truth) ความจริงโดยปรมัตถ์ เป็นความจริงแท้สูงสุดโดยไม่ต้องอาศัยบัญญัติทางโลก ทั้งครอบคลุมและเผยให้เห็นความจริงโดยสมมติ ฉะนั้น ความรู้ต่อสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงมี 2 ระดับเพื่อให้สอดคล้องกับความจริง คือ

---

[39]องฺ.ทุ. (ไทย) 24/94/221.

[40]พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,* พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก, 2545), หน้า 75-76.

ก. ความรู้ขั้นสมมติ เป็นความรู้ในความจริงทั่ว ๆ ไปที่ชาวโลกบัญญัติใช้กันซึ่งเป็นจริงในระดับหนึ่ง แต่ก็ยังมีข้อผิดพลาดดังจะเห็นได้แนวคิดด้านปรัชญาหรือสาขาวิชาอื่น ๆ ที่เกิดการโต้แย้งและสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นมากมายเพื่อแก้ไขความผิดพลาด แต่ก็ไม่สามารถถึงจุดที่ตกลงกันได้จนกว่าจะเกิดความรู้ระดับที่ 2

ข. ความรู้ขั้นจริงแท้ เป็นการรู้ความจริงสูงสุด เป็นความรู้ที่ทำให้มองเห็นสรรพสิ่งตรงตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตัวเอง ถือเป็นความรู้ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสและเป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ และเข้าในความรู้ขั้นสมมติได้อย่างถ่องแท้ ทำให้ปราศจากการโต้แย้ง และการยึดมั่นต่อทรรศนะหรือทฤษฎีต่าง ๆ ทางโลก

3.2.3 บ่อเกิดของความรู้

ความรู้หรือปัญญาในพุทธปรัชญามีหลายระดับ การพัฒนาปัญญาจึงมีระดับแตกต่างกันออกไปเช่นกัน โดยเริ่มจากความรู้ระดับเบื้องต้น (โลกิยะ) จึงถึงความรู้สูงสุดความรู้หรือปัญญาในพุทธปรัชญามีหลายระดับ การพัฒนาปัญญาจึงมีระดับแตกต่างกันออกไปเช่นกัน โดยเริ่มจากความรู้ระดับเบื้องต้น (โลกิยะ) จึงถึงความรู้สูงสุด (โลกุตระ) เช่น หลักของคนมีความรู้ (ปัญญา) ดังพระบาลีที่ว่า “ในอมตธรรมนั้น ธรรมนี้ คือ ความสำรวมอินทรีย์ ความสันโดษ และความสำรวมในปาฏิโมกข์ เป็นเบื้องต้นของภิกษุผู้มีปัญญา (ความรู้) ในศาสนานี้”[41] หรือหลักของการเกิดความรู้ อย่างเช่นในคัมภีร์วิมุตติมรรคได้กล่าวถึงปัญญาหรือความรู้จะเกิดขึ้นได้เพราะความดี 11 อย่างนี้ คือ[42] (1) การศึกษาความหมายของคัมภีร์ (2) การทำความดีต่าง ๆ (3) การมีศีลบริสุทธิ์ ตามพระบาลีที่ว่า “ปัญญาต้องมีศีลช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศีลก็ต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์ปัญญาย่อมมีในที่ที่มีศีล ศีลย่อมมีในที่ที่มีปัญญา ปัญญาย่อมมีแก่ผู้มีศีล ศีลย่อมมีแก่ผู้มีปัญญานักปราชญ์ยกย่อมศีลและปัญญาว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก”[43] (4) สมถะและวิปัสสนา (5) อริยสัจ 4 (6) ศิลปศาสตร์ (7) การทำจิตให้สงบ (8) การอยู่ในฌานตลอดกาลทุกเมื่อ (9) ทำจิตให้ปราศจากนิวรณ์ (10) การไม่คบคนพาล (11) การคบบัณฑิต เป็นต้น

เบื้องต้นของการรับรู้ตามทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทอาศัยจิตเป็นพื้นฐานโดยจิตมีความสำคัญในการรับรู้อารมณ์ภายนอก ดังในอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาแปลความหมายของจิตไว้ว่า “ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า ย่อมคิด อธิบายว่า รู้อารมณ์ (จินฺเตตีติ จิตฺตํ อารมฺมณํ วิชานาตีติ อตฺโถ)”[44] จิตจึงเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ (อายตนะ) ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

---

[41]ขุ.ธ. (ไทย) 25/375/149.

[42]พระอุปติสสเถระ, *วิมุตติมรรค,* แปลโดย พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 211.

[43]ที.สี. (ไทย) 9/317/122.

[44]สงฺคห. (ไทย) 3/111/20.

ธรรมารมณ์ ด้วยอาศัยทวารหรืออายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อใดจิตกระทบอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ เมื่อนั้นผัสสะเกิดขึ้น และผัสสะนี่เองเป็นจุดเริ่มของความรู้-พิชาน-วิญญาณ (Consciousness) เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทไม่เชื่อว่า “สิ่งข้างนอก” (the Objective World) เป็นมโนภาพ (Idea) หรือจิตสร้างขึ้น แต่เป็นสิ่งที่มีอยู่เองนอกจิตของคนเรา (Exists by Itself Outside the Human Mind) แม้พิชาน (หรือวิญญาณ) ก็มิได้เป็นสิ่งดั้งเดิม หรือเป็นสิ่งอันถือว่าอยู่เหนือผัสสะแต่อย่างใดกลับถูกถือว่าเกิดทีหลังผัสสะ ในที่สุดจิตมนุษย์ก็มิได้ถูกถือว่ามีอยู่อย่างเป็นเอกในตัวเอง และอยู่เหนือพิชานเลยกลับถูกถือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากพิชาน ดังคำอธิบายว่า “เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา) จึงมี บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา) หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตริตรึกอารมณ์นั้น (สังขาร)”[45] ฉะนั้น เบื้องต้นของความรู้จึงเกิดจากผัสสะกระทบกับอารมณ์ภายนอกเกิดวิญญาณ (รู้แจ้งอารมณ์) จึงสร้างเวทนา นำไปสู่ความรู้อารมณ์ ความรู้อารมณ์นำไปสู่การคิดตริตรองถึงอารมณ์นั้นดังจะเขียนแผนผังได้ดังนี้

อายตนะภายใน+อารมณ์+วิญญาณ = ผัสสะ →เวทนา→ สัญญา→ สังขาร

กระบวนการนี้เป็นระบบการรับรู้ โดยมีผัสสะเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างการรับรู้บริสุทธิ์กับกระบวนการสังสารวัฏ คือหมุนวนไปไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลอันสูงสุดที่สามารถเข้าถึงได้ เพราะกระบวนการตั้งแต่เวทนาไป จะนำไปสู่ระดับการเสวยอารมณ์ กล่าวคือ เวทนาเป็นเหตุแห่งการคิดปรุงแต่ง เพราะมนุษย์ไม่ได้หยุดแค่เพียงรับรู้อารมณ์ภายนอกเท่านั้น แต่ต้องก้าวไปสู่การคิดปรุงแต่งอันเป็นไปในการเสพอารมณ์ (โลก) เหล่านั้นดังข้อความที่กล่าวอธิบายถึงบ่อเกิดความรู้ผ่านผัสสะในมธุปิณฑิกสูตรว่า[46] “จักขุวิญญาณ (ความรู้ทางตา) เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ... โสตวิญญาณ (ความรู้ทางหู) เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะ (หู) และสัททารมณ์ (อารมณ์คือเสียง) ... ฆานวิญญาณ (ความรู้ทางจมูก) เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะ (จมูก) และคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ... ชิวหาวิญญาณ (ความรู้ทางลิ้น) เกิดขึ้นเพราะอาศัยชิวหา (ลิ้น) และรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ฯลฯ กายวิญญาณ (ความรู้ทางกาย) เกิดขึ้นเพราะอาศัยกาย และโผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือโผฏฐัพพะ) ... มโนวิญญาณ (ความรู้ทางใจ) เกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมารมณ์ (อารมณ์คือธรรม) ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง 3 เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิด บุคคลเสวยอารมณ์ใดย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น บุคคลหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรึกอารมณ์นั้น บุคคลตรึกอารมณ์ใด ย่อมคิดปรุงแต่งอารมณ์นั้น บุคคลคิดปรุงแต่งอารมณ์ใด เพราะความคิดปรุงแต่งอารมณ์นั้นเป็นเหตุแง่ต่าง ๆ

---

[45]ม.มู. (ไทย) 12/248/225.

[46]ม.มู. (ไทย) 12/204/213-214.

แห่งปปัญจสัญญา ย่อมครอบงำบุรุษในธรรมารมณ์ทั้งหลายที่จะพึงรู้แจ้งทางใจที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน”

การพัฒนาความรู้เพื่อดำเนินตามกระบวนธรรมแบบวิวัฏฏ์นั้น พุทธปรัชญาเถรวาทสร้างข้อปฏิบัติไว้ เช่น โยนิโสมนสิการ ไตรสิกขา เป็นต้น เพื่อดับทุกข์และเข้าใจชีวิตตามความเป็นจริง ดังจะเห็นได้จากข้อประพฤติอบรมที่ใช้เพื่อพัฒนาปัญญา 2 ข้อ คือ

1. การฝึกศีลที่อาศัยความเคยชินและศรัทธา เป็นวิธีที่เน้นหนักในด้านระเบียบวินัย ได้แก่การจัดสรรสภาพแวดล้อมให้เป็นกรอบกำกับความประพฤติ และจัดระเบียบความเป็นอยู่ เช่น กิจวัตร เป็นต้น

2. การฝึกศีลที่ใช้โยนิโสมนสิการกำกับ เป็นวิธีที่เน้นความเข้าใจในความหมายของการกระทำหรือการปฏิบัติทุกอย่าง คือปฏิบัติการด้วยโยนิโสมนสิการนำและคุมพฤติกรรม ตามวิธีนี้กัลยาณมิตรจะช่วยได้โดยแนะแนวความคิดให้เห็นช่องทางพิจารณาและเข้าใจความหมายของพฤติกรรมนั้น ๆ ไว้ก่อน แต่เมื่อถึงเวลาปฏิบัติผู้ปฏิบัติจะต้องทำใจพิจารณาเอาเองทุกกรณีไป ส่วนกระบวนการพัฒนาความรู้ พุทธปรัชญาถือว่ามีแหล่งที่มาแห่งความรู้หรือปัญญาอยู่ 3 ประการ คือ[47]

ก. สุตมยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน หรือได้รับถ่ายทอดสืบต่อ ๆ กันมา

ข. จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการคิดพิจารณาใคร่ครวญอย่างมีเหตุมีผล

ค. ภาวนามยปัญญา ความรู้ที่ได้จากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติจนเกิดประสบการณ์การรู้แจ้งด้วยตัวเอง

การอบรมหรือพัฒนาปัญญาในทางพุทธปรัชญา เป็นไปเพื่อสร้างความเข้าใจต่อความจริงแท้ เห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง มุ่งขจัดความไม่รู้ (อวิชชา) เพื่อเข้าถึงความจริงสูงสุด คือ นิพพาน ความรู้ที่เกิดจากการพัฒนาแล้วจึงไม่ได้มุ่งความรู้ที่เกิดจากการฟัง หรือการรับการถ่ายทอด (ศัพทประมาณ) หรือคิดเอาทางหลักเหตุผลอนุมานและการคาดคะเน (อนุมานประมาณ) แต่ให้ความสำคัญความรู้ที่ได้รับการตรวจสอบ ยืนยันจากประสบการณ์ตรง (ประจักษประมาณ) หรือความรู้ที่ผ่านการอบรมหรือลงมือปฏิบัติแล้วด้วยตนเอง ดังพุทธพจน์ในสังคารวสูตร[48]ที่ว่า

1) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้ฟังตามกันมา เพราะการฟังตามกันมานั้นจึงเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้ยิ่งในปัจจุบันจึงปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรเพท (อนุสฺสาวิกา)

---

[47]ที.ปา. (ไทย) 11/305/196.

[48]ม.ม. (ไทย) 13/474/600.

2) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้ยิ่งในปัจจุบันจึงปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียว เปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรัชญา (ตกฺกี วีมสี)

3) สมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้รู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้ยิ่งในปัจจุบันจึงปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์ ... เรา (พระพุทธเจ้า) ก็คนหนึ่ง (สามญฺเญว ธมฺมํ อภิญฺญาย)

พุทธปรัชญานับพระองค์เองเข้าในกลุ่มที่สาม คือกลุ่มผู้เข้าถึงความรู้แท้จากประสบการณ์ตรงของตนเอง ความรู้ชนิดนี้จัดเป็นภาวนามยปัญญา เพราะวิธีการสร้างความรู้ในทางพุทธปรัชญามุ่งการอบรมจิตและปัญญาเป็นหลัก เนื่องจากเป็นขบวนการในส่วนแห่งความรู้ (วิชชาภาคิยะ) ตามพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งวิชชา 2 อย่างเหล่านี้ คือ สมถะ (ความสงบ) 1 วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง) 1 สมถะ อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมทำให้จิตได้รับการอบรม จิตได้รับการอบรมแล้ว ย่อมทำให้ละราคะ (ความกำหนัดยินดี หรือความติดอกติดใจ) ได้ วิปัสสนา อันบุคคลเจริญแล้ว ย่อมทำให้ปัญญาได้รับการอบรม ปัญญาได้รับการอบรมแล้ว ย่อมทำให้ละอวิชชา (ความไม่รู้ตามความจริง)ได้”[49] ภาวนามยปัญญาจึงเป็นความรู้ที่ผ่านการลงมือปฏิบัติทดสอบด้วยประสบการณ์ของตนเอง เพื่อแสวงหาความจริงและทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ด้วยการมองผ่านประสบการณ์ที่รู้แจ้งนั้น ความรู้ในลักษณะนี้จึงเป็นความรู้ที่พุทธปรัชญายอมรับ

ส่วนความรู้ของกลุ่มแรกเป็นสุตมยปัญญา และความรู้ของกลุ่มที่สองเป็นจินตามยปัญญา แม้พุทธปรัชญาจะให้ความสำคัญกับประสบการณ์ แต่ก็ไม่ได้ทรงทิ้งทั้ง 2 วิธี เพราะเป็นเครื่องมือในในการพัฒนาความความรู้ให้เป็นไปในทางที่ถูก กล่าวคือ ความรู้ที่ผ่านกระบวนการความคิดไตร่ตรองแล้วย่อมรวมเอาความเชื่อ ความเห็น ทฤษฎีแนวความคิดและค่านิยมต่าง ๆ ที่เรียกว่า ความเห็น (ทิฏฐิ) ความเห็นนี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของบุคคลและคติของสังคมทั้งหมด เมื่อเชื่อ เมื่อเห็น หรือนิยมอย่างไร ก็คิดการ พูดจากสั่งสอนชักชวนกัน และทำการต่าง ๆ ไปตามที่เชื่อที่เห็นที่นิยมอย่างนั้น ถ้าเป็นมิจฉาทิฏฐิ การคิด การพูดและทำก็ดำเนินไปทางผิดถ้าเป็นสัมมาทิฏฐิ ก็คิด พูดและทำการก็ดำเนินไปทางถูกต้อง สำหรับพุทธปรัชญา มีเป้าหมายเพื่อสร้างปัญญาหรือสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นถูกต้องตามข้อเท็จจริง ตามพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิฏฐิที่ตั้งไว้ชอบ (สัมมาทิฏฐิ) ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ นี้เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั่นเป็นเพราะเหตุใด ? ก็เพราะ

---

[49]องฺ.ทุ. (ไทย) 20/78/123.

ตั้งทิฏฐิไว้ชอบแล้ว”[50] สำหรับความเห็นถูก (สัมมาทิฏฐิ) นั้น เกิดจากแหล่งความรู้ที่สำคัญ 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการตามพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ มี 2 ประการดังนี้ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ”[51] กล่าวคือ

ก. ปรโตโฆสะ (Inducement by Others) แปลตามรูปศัพท์คือ เสียงผู้อื่นซึ่งได้แก่ประสบการณ์ภายนอก เป็นการกระตุ้นจากภายนอก โดยการมีผู้แนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด กล่าวคือดำเนินตามหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตตตา* กล่าวคือ อาศัยการเสวนากับสัตบุรุษย่อมได้ฟังคำสั่งสอนชี้แนะไปในทางที่ดีงาม ทั้งโดยตรง และโดยอ้อมนำไปสู่ความเห็นชอบ (โลกิยสัมมาทิฏฐิ) จากนั้นจึงนำไปใช้ปฏิบัติ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“มาคัณฑิยะ ถ้าเช่นนั้น ท่านจงคบสัตบุรุษ เพราะเมื่อใดท่านคบสัตบุรุษ เมื่อนั้นท่านจะได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ เมื่อใดท่านได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ เมื่อนั้นท่านก็จักปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเมื่อใดท่านปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เมื่อนั้นท่านก็จักรู้เอง เห็นเองว่า โรค ฝี ลูกศร คืออันนี้ โรค ฝี ลูกศร จะดับไปได้โดยไม่เหลือ ในที่นี้ เพราะอุปาทานของเรานั้นดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้”[52]

ข. โยนิโสมนสิการ (Systematic Attention) ได้แก่การคิดอย่างถูกต้องในชั้นต้นเป็นการขบคิดสิ่งต่าง ๆ ตามหลักเหตุผล หรือตรรกศาสตร์ ส่วนในระดับสูงหมายถึงการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดสมาธิและปัญญาจนรู้ตามความเป็นจริง โดยเริ่มจากการฝึกให้คิดอย่างถูกต้อง คิดอย่างมีระเบียบรู้จักคิดวิเคราะห์ เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมีมนสิการ สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้น”[53]และโยนิโสมนสิการนี้เองที่เป็นตัวกำจัดอวิชชาเสียได้ ดัง

---

[50]สำ.ม. (ไทย) 19/43/13.

[51]ม.มู. (ไทย) 12/497/539.

*ความมีกัลยาณมิตร กล่าวคือ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า.

[52]ม.ม. (ไทย) 13/221/258.

[53]องฺ.เอกก. (ไทย) 20/186/41.

พระพุทธพจน์ว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”[54]

เมื่อนำปรโตโฆสะมาพิจารณาเทียบเคียงกับแหล่งกำเนิดของความรู้ที่ยอมรับกันในปัจจุบันก็ได้แก่ หลักฐาน (Testimony) ซึ่งทำหน้าที่เป็นต้นตำรับ (Authority) และประสบการณ์ทางอินทรีย์ (Sense-Perception) ทั้งสองประการนี้ย่อมครอบคลุมสิ่งที่เรียกกันว่าสามัญสำนึก ขนบธรรมเนียมประเพณี และแนวคิดเชิงประจักษ์นิยมได้หมดสิ้น ส่วนโยนิโสมนสิการ ก็ย่อมเทียบได้กับระบบความคิดแบบเหตุผลนิยม (Rationalism) และการหยั่งรู้ (Intuition) หรือการเข้าฌาน (Mysticism) และเมื่อว่าโดยแหล่งกำเนิดความรู้แล้วปรโตโฆสะเป็นความรู้แบบสุตมยปัญญา ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นความรู้แบบจินตามยปัญญา ที่พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่า เป็นเพียงความรู้ขั้นประสาทสัมผัสเท่านั้น ยังไม่จัดว่าสามารถหลุดพ้นจากทุกข์หรือถึงความจริงสูงสุดได้ เป็นความคิดแค่เพียงระดับทิฏฐิ ที่ยังมีการเปลี่ยนแปลงได้เสมอ เพราะยังต้องอาศัยสื่อกลาง ไม่ได้เกิดขึ้นจากประสบการณ์ตรงของตนเอง จึงเป็นความรู้โดยอ้อมเท่านั้น ส่วนภาวนามยปัญญา เป็นความรู้โดยตรง ผ่านการปฏิบัติและรู้แจ้งด้วยประสบการณ์ของตนเอง จึงสามารถสร้างความรู้ที่ประจักษ์แจ้งได้ เป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง ความรู้ลักษณะนี้จึงเป็นความรู้ที่พุทธปรัชญายอมรับว่า เป็นความรู้สูงสุด

3.2.4 เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้

ความรู้ที่จัดถูกต้องนั้น ต้องสามารถทำให้ผู้ที่รู้นั้นหลุดพ้นจากความทุกข์ อันเป็นไปตามหลักของอริยสัจ 4 คือ รู้ทุกข์ รู้เหตุเกิดทุกข์ รู้ความดับทุกข์ รู้วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ส่วนวิธีการพิจารณาความรู้ว่าจะดำเนินตามลักษณะอริยสัจหรือไม่? ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติให้เข้าใจด้วยตนเอง แต่เมื่อพิจารณาในส่วนของความคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ที่เป็นไปในโลกนี้มีค่อนข้างมาก การหาเกณฑ์ตัดสินว่า ความคิดหรือทฤษฎีใดบ้างที่น่าเชื่อถือจึงเป็นเรื่องจำเป็น ในพุทธปรัชญาเถรวาทมีเกณฑ์ในการตัดสินว่าแนวคิดใดควรเชื่อถือและไม่ควรเชื่อ ตามหลักทฤษฎีที่ประกอบด้วยเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในกาลามสูตร 10 ประการ คือ

1. มา อนุสฺสาเวน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
2. มา ปรมฺปราย อย่าปลงใจเชื่อด้วยถือสืบกันมา
3. มา อิติกิราย อย่าปลงใจเชื่อด้วยเล่าลือ
4. มา ปิฏกสมฺปทาเนน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
5. มา ตกฺกเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ
6. มา นยเหตุ อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน

[54]องฺ.เอกก. (ไทย) 20/21/5.

7. มา อาการปริวิตกฺเกน อย่าปลงใจเชื่อด้วยการตรึกตรองตามแนวเหตุผล

8. มา ทิฏฐินิชฺฌานกฺขนฺติยา อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้

9. มา ภพฺพรูปตาย อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะว่าน่าเป็นไปได้

10. มา สมโณ โน ครุ อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษธรรมเหล่านี้วิญญูชนติเตียน ธรรมเหล่านี้โดยยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้วจะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย... เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญธรรมเหล่านี้โดยยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น)[55] จากพระสูตรนี้จะเห็นว่า ในกรณีที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มีความเชื่อในเรื่องใด ไม่ใช่ไม่ให้เชื่อในเรื่องนั้น แต่ก็ไม่ควรเชื่อก่อน หากยังไม่พิจารณาหาเหตุผลด้วยสติปัญญาของตนเองเป็นหลัก และอาศัยประสบการณ์ในการปฏิบัติด้วยตนเองเป็นหลักอีกทางหนึ่ง

ลักษณะการพิจารณาทฤษฎีด้วยความรู้ทางด้านเหตุผล พุทธปรัชญาได้วางวิธีการแห่งโยนิโสมนสิการ (การทำไว้ในใจโดยแยบคาย) คือ ทฤษฎีที่ใช้วิเคราะห์ความรู้ว่าถูกต้องตามหลักเหตุผลหรือไม่ไว้ 4 ประการคือ[56]

ก. อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดอย่างมีวิธี หมายถึงคิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริงที่ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะ และสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

ข. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผลเป็นต้น

ค. การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทองกันแห่งเหตุปัจจัย

ง. อุปปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ หมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียรการรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดหลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ เป็นต้น

แต่ความรู้ที่ผ่านการพิจารณาด้วยเหตุผลแต่เพียงอย่างเดียว พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าอาจเป็นได้ทั้งถูกและผิด ดังพระพุทธพจน์ในสันทกสูตรว่า “ศาสดาบางคนในโลกเป็นผู้ใช้ความตรึก เป็นผู้ใช้ความพิจารณา ศาสดานี้จึงแสดงธรรมตามปฏิภาณของตน เทียบเหตุตามที่ตนตรึก คล้อยตาม

---

[55]องฺ.ติก. (ไทย) 20/66/185-186.

[56]พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม,* หน้า 670.

ความที่ตนพิจารณา ดูก่อนสันทกะ ก็เมื่อศาสดาใช้ความตรึกใช้ความพิจารณา ก็ย่อมตรึกดีบ้าง ตรึกชั่วบ้าง เป็นอย่างนั้นบ้าง เป็นอย่างนี้บ้าง”[57]

เพราะเหตุผลมีข้อจำกัดเนื่องจากเหตุผลผ่านกระบวนการคิดแต่ยังไม่ได้ลงมือปฏิบัติ การคิดด้วยเหตุผลจึงเป็นเพียงแต่การคาดคะเน ดังพระพุทธพจน์ว่า “ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แสดงว่า ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามยาก สงบประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้”[58] ความรู้ตามลักษณะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมิใช่เป็นสิ่งที่นั่งคิดพิจารณาเหตุผลแล้วได้มา แต่ต้องค้นหาโดยการลงมือปฏิบัติด้วยตัวเอง ตามหลักไตรสิกขาหรือมรรค 8 ทำให้เกิดการประจักษ์แจ้งด้วยตัวเอง ฉะนั้น ความรู้ผ่านกระบวนการทางด้านเหตุผล พุทธปรัชญาไม่ใช่ไม่ยอมรับเพียงแต่ต้องมีการตรวจสอบผ่านกระบวนการพิจารณาความรู้นั้นเสียก่อนตามขั้นตอน 3 อย่าง คือ

1. ความรู้ที่เกิดจากความสัมพันธ์กับข้อปฏิบัติ เช่น ความดับทุกข์ สัมพันธ์กับมรรคเป็นข้อปฏิบัติให้ดับทุกข์

2. ความรู้ที่เกิดจากข้อปฏิบัติตรงข้ามกัน เช่น ความดับทุกข์ ต้องปฏิบัติตรงข้ามกับการให้เกิดทุกข์

3. ความรู้ที่สนับสนุนข้อปฏิบัติ คือแสวงหาวิธีการที่สนับสนุนกับวิธีของการปฏิบัติให้ดำเนินไปตามขั้นตอนได้

การพิจารณาความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาทมุ่งที่ความเข้าใจทุกอย่างด้วยปัญญาของตนเอง ไม่ใช่ลำพังแต่เพียงความเชื่อที่เกิดจากการได้ยินได้ฟังคนอื่นมาเท่านั้น (ปรโตโฆสะ) แต่อาศัยความเชื่อเป็นขั้นตอนในการสร้างการคิดพิจารณาตามวิธีทางที่ถูกต้อง(โยนิโสมนสิการ) จนเกิดความรู้ความเข้าใจทุกอย่างตามเป็นจริง (สัมมาทิฏฐิ) ทำให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น แล้วจึงปฏิบัติ

ตามแนวทางนั้น เพื่อยืนยันความรู้ที่คิดพิจารณามาก่อนหน้านั้นจริงหรือไม่ ฉะนั้นความรู้ที่ผ่านประสบการณ์หรือปฏิบัติด้วยตนเองจนกลายเป็นความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสหรืออินทรีย์โดยตรง จัดเป็นความรู้ระดับญาณเมื่อบำเพ็ญปฏิบัติจนเข้าถึงโพธิญาณ (ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้) ความรู้ที่เกิดขึ้นจากโพธิญาณนั้นจึงเป็นความรู้ที่ถูกต้อง แต่หากยังไม่ผ่านกระบวนการดังกล่าวมาความรู้ชนิดนั้นคงเป็นแต่เพียงความรู้ที่ถูกก็ได้ไม่ถูกก็ได้

3.2.5 คำที่ใช้หมายถึงความรู้ในมิลินทปัญหา

ทฤษฎีความรู้หรือญาณวิทยามีส่วนเกี่ยวข้องกับศัพท์ที่กล่าวถึงความหมาย และระดับของการรับรู้ที่แตกต่างกัน ซึ่งในมิลินทปัญหามีคำที่หมายถึงความรู้อยู่หลายคำด้วยกันตามระดับการ

---

[57]ม.ม. (ไทย) 13/231/207.

[58]ที.สี. (ไทย) 9/28/12-13.

รับรู้ และการพัฒนาความรู้นั้นให้ถึงความจริงสูงสุดคือ นิพพาน หรือความดับทุกข์ เพื่อเข้าใจความหมาย และง่ายต่อการทำความเข้าใจเนื้อหาที่อธิบายผ่านคำเหล่านี้ จึงได้นำมาแจกแจงไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

1) สัญญา เป็นความรู้ในลักษณะหมายรู้ ดังพระบาลีที่ได้ยกไว้ว่า “สภาวะกำหนดหมาย คือ กำหนดหมายสีเขียวบ้าง กำหนดหมายสีเหลืองบ้าง กำหนดหมายสีแดงบ้าง กำหนดหมายสีขาวบ้าง เรียกว่า สัญญา”[59] และมีอรรถาธิบายว่า เพราะเหตุที่รู้และจำได้จึงเรียกว่า สัญญา ความรู้จำนี้ จึงเป็นเพียงรู้เท่านั้น แต่ยังไม่เข้าใจรายละเอียดใด ๆ ทั้งสิ้นกล่าวคือ เป็นเพียงข้อมูลที่รอการวิเคราะห์ อีกทีหนึ่ง

2) วิญญาณ เป็นความรู้ในลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ ดังพระบาลีที่ได้ยกไว้ว่า “สภาวะที่รู้แจ้ง คือ รู้แจ้งสุขบ้าง ทุกข์บ้าง อทุกขมสุขบ้าง เรียกว่า วิญญาณ”[60] โดยมีอธิบายว่า เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ คือ เข้าใจสัญญา โดยรู้ผ่านอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณ เป็นความรู้ที่สามารถแยกแยะได้ว่าอะไรเป็นอะไร

3) ปัญญา เป็นความรู้ชัด คือ เข้าใจในรายละเอียด และสามารถจะอธิบายวิเคราะห์ให้เห็นได้อย่างชัดเจน หรือจำแนกแยกแยะให้เข้าใจแจ่มชัดขึ้น

4) โกศล เป็นความรู้หรือความฉลาดที่เกิดจากการใช้ปัญญาพิจารณาถึงการสร้างความดี ละความชั่ว และรู้อุบายต่าง ๆ ทั้งในการสร้างความดีและละความชั่ว เช่น ปัญญาอันเป็นอุบายในการละอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง เรียกว่า อุปายโกศล

5) ญาณ ปัญญาในการรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายรู้กันอยู่แล้ว ปัญญาในการกำหนดรู้ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า ไตร่ตรอง ปัญญาในการละ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่าสละไปแล้ว[61] ฉะนั้น ญาณจึงเป็นความรู้ที่เกิดในขณะปฏิบัติและหลังการปฏิบัติ โดยญาณเป็นความรู้ที่สามารถนำไปสู่ความดับทุกข์ได้

6) ปฏิสัมภิทา เป็นความรู้ที่ถึงความแตกฉานในเรื่องต่าง ๆ 4 อย่างมี เนื้อความ (อรรถ) เป็นต้น

7) ปริญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการกำหนดรู้ขั้นโลกิยะ มีอยู่ 3 มี ญาตปริญญา การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว เป็นต้น

---

[59]ม.มู. (ไทย) 12/450/490.

[60]ม.มู. (ไทย) 12/449/489.

[61]พระพุทธโฆสะ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),* พิมพ์ครั้งที่ 4 , (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, 2546), หน้า 980.

8) อภิญญา เป็นความรู้ยิ่ง เกิดจากการเจริญสมาธิจนเกิดอารมณ์แน่วแน่ ผลที่ได้คือความรู้ยิ่ง (อภิญญา) และเมื่อผ่านการเจริญวิปัสสนาก็สามารถสร้างปัญญาให้สมบูรณ์ขึ้นคือกำจัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาด (อาสวักขยญาณ)

9) วิปัสสนา เป็นคำเรียกปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติตามหลักมรรค 8 หรือไตรสิกขา 3 คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

3.2.6 ระดับความรู้

การจัดระดับความรู้ในมิลินทปัญหา อาศัยความรู้ที่เป็นแบบพื้นฐาน 2 ระดับ คือ ความรู้ระดับโลกิยะ ซึ่งเป็นความรู้ระดับต่ำที่อยู่ในวิสัยของปุถุชน ส่วนความรู้ระดับโลกุตระ เป็นความรู้ระดับสูง เป็นของพระอรหันต์ซึ่งพ้นจากอำนาจกิเลส หรือสังสารวัฏ ในฎีกาปรมัตถมัญชุสา ได้ให้ความหมายว่า “ปัญญาชื่อโลกิยะ เพราะอรรถว่า ประกอบอยู่ในโลก เพราะเป็นธรรมนับเนื่องอยู่ในโลก หรือด้วยอรรถว่า ปรากฏอยู่ในโลกนั้น ปัญญาชื่อว่า โลกุตระ ด้วยอรรถว่า ข้ามขึ้น คือ ข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะไม่เป็นธรรมนับเนื่องอยู่ในโลก”[62] ในวิทยานิพนธ์นี้ได้จัดความรู้ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาลงในความรู้ 2 ระดับ ดังต่อไปนี้

1. ความรู้ระดับโลกิยะ

ความรู้ระดับโลกิยะ คือ ความรู้ที่ยังไม่พ้นวิสัยของโลก เป็นความรู้ทั่ว ๆ ไปในระดับของปุถุชน และความรู้ที่พัฒนาไปได้ในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่หลุดพ้นจากวิสัยของโลกไปได้ กล่าวคือ ยังคงตกอยู่ในอำนาจสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากอยู่ แต่ในมิลินทปัญหาได้อธิบายความรู้ระดับโลกิยะเพื่อให้เห็นแนวทางการพัฒนาความรู้ไปสู่ความรู้ระดับโลกุตระอันเป็นความรู้ระดับสูงสุดยิ่ง ๆ ขึ้นต่อไป โดยมีรายละเอียดดังนี้

ก. ความรู้ระดับวิญญาณ

ความรู้ระดับวิญญาณ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์เข้าใจทุกสิ่งว่าคืออะไร และรู้ความหมาย เป็นความรู้เริ่มแรกของการรับรู้ผ่านประสาทสัมผัสระหว่างอายตนะภายใน กับอายตนะภายนอก เช่น ตาเห็นรูป เกิดความรู้เข้าใจว่า รูปนั้นเป็นอะไร เป็นต้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อาศัยจักขุ และรูปเกิดจักขุวิญญาณ ฯลฯ อาศัยมนะและธรรมทั้งหลายเกิดมโนวิญญาณ”[63] ได้มีการแยกประเภทวิญญาณไว้ 3 อย่าง คือ

1) กุศลวิญญาณ วิญญาณที่เป็นไปในทางดีประกอบด้วยความสุข และโสมนัส คือ รับรู้แล้วก่อให้เกิดความสุข ดีใจ

---

[62]วิสุทธิ.มหาฎีกา. (ไทย) 5/17/98.

[63]พระพุทธโฆสะ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า 786.

2) อกุศลวิญญาณ วิญญาณที่เป็นไปในทางไม่ดีประกอบด้วยความทุกข์ และโทมนัส คือ รับรู้แล้วทำให้เกิดความทุกข์ เสียใจ

3) อัพยากฤตวิญญาณ วิญญาณที่ยังไม่จัดว่าดีหรือชั่ว เป็นกลาง ๆ กล่าวคือเป็นเพียงการทำหน้าที่เท่านั้น คือ รับรู้แล้วไม่เกิดความสุข และทุกข์ เฉย ๆ[64]

วิญญาณทั้ง 3 นี้ประกอบกับจิตในแต่ละขณะแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับการรับรู้อารมณ์ในแต่ละช่วงนั้น ๆ เช่น บุคคลมีความเห็นว่า “ผลทานที่ให้แล้วมีอยู่”[65] ทุกครั้งที่เขาเห็นคนให้ทาน (กุศล) จะรู้สึกดีใจ (โสมนัส) สุขใจ กับการเห็นนั้นและปรารถนาจะให้ด้วยตนเอง ส่วนบุคคลที่เห็นผิดว่า “โทษในกามทั้งหลายหามีไม่”[66] เขาจึงเสพกามเป็นต้นหรือทำผิด (อกุศล) อย่างอื่น ทั้งด้วยการชักชวนจากคนอื่นและด้วยตนเอง จากนั้นจิตย่อมจะเศร้าหมองปราศจากโสมนัส เพราะโทษความผิดเหล่านั้นที่ไม่ได้เป็นไปเพื่อสร้างความโสมนัสแต่ในเวลาที่รับรู้อารมณ์เหล่านั้นแล้วรู้สึกเฉย ๆ (อัพยากฤตวิญญาณ) เพราะไม่จดจ่อกับอารมณ์นั้น เช่น เห็นแต่ไม่ใส่ใจ เป็นต้น หรือรับรู้อารมณ์แล้วแต่ไม่มีความเพียรจะทำต่อไปส่วนการรู้แจ้งอารมณ์ของพระอรหันต์เป็นการรับรู้ที่ไม่สร้างความรู้สึกใด ๆ (อัพยากฤตวิญญาณ) คือ สักแต่ว่ารู้เท่านั้น

นอกจากนี้ วิญญาณเหล่านี้ยังมีหน้าที่ (วิญญาณปวัตติ หรือวิญญาณปวัตติอาการ) คืออาการที่วิญญาณเป็นไป ดังนี้ คือ

1) ปฏิสนธิ ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ คือ เป็นตัวนำสัตว์ไปเกิดตามอำนาจกรรม

2) ภวังคะ ทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบภพ คือ เกิดเมื่อปฏิสนธิวิญญาณทำหน้าที่เสร็จภวังควิญญาณเป็นผลของกรรม แต่ไม่มีความคิดเกิดขึ้นในช่วงนี้ เหมือนตอนหลับแล้วไม่ฝัน

3) อาวัชชนะ ทำหน้าที่คำนึงถึงอารมณ์ใหม่ คือ เมื่อสามารถรับอารมณ์ได้ ภวังคะวิญญาณจะดับไป แล้วการรับรู้รูป จนเกิดการคิดถึงอารมณ์นั้นได้

4) ทัสสนะ ทำหน้าที่เห็นรูป ได้แก่ จักขุวิญญาณ

5) สวนะ ทำหน้าที่ได้ยินเสียง ได้แก่ โสตวิญญาณ

6) ฆายนะ ทำหน้าที่รู้กลิ่น ได้แก่ ฆานวิญญาณ

7) สายนะ ทำหน้าที่ลิ้มรส ได้แก่ชิวหาวิญญาณ

8) ผุสนะ ทำหน้าที่ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้แก่ กายวิญญาณ

9) สัมปฏิจฉนะ ทำหน้าที่รับอารมณ์ คือ เมื่อมีการรับรู้ ใจจะเป็นตัวรับอารมณ์ที่ดีไม่ดี แล้วเก็บผลที่ดี ไม่ดีไว้

---

[64]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *วิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1,* พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 46-57.

[65]พระพุทธโฆสะ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค,* หน้า 735.

[66]*เรื่องเดียวกัน,* หน้า 736.

10) สันตีรณะ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ คือ ใจจะสร้างความรู้สึกชอบ ไม่ชอบเฉย ๆ ต่ออารมณ์ที่รับไว้นั้น

11) โวฏฐัพพะ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ คือ ใจที่วิเคราะห์การกระทำด้วยใจเป็นกลาง เป็นวิญญาณที่พิจารณาตัดสินการกระทำ

12) ชวนะ ทำหน้าที่แล่นเสพอารมณ์ อันเป็นช่วงที่ทำกรรม คือ วิญญาณที่แล่นไปในทวารทั้ง 6 เป็นผลที่เกิดขึ้น คือ เป็นผลที่ดี (กุศล) ไม่ดี (อกุศล) เป็นเพียงการกระทำ (กิริยา)

13) ตทาลัมพนะ ทำหน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนะก่อนตกภวังค์ คือ การเกาะเกี่ยวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นใหญ่ วิญญาณอาศัยอารมณ์นั้นเป็นไป

14) จุติ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน คือ เป็นภวังคจิตดวงสุดท้ายก่อนตายที่จะเคลื่อนไปเกิดใหม่[67]

ลักษณะการทำหน้าที่ของวิญญาณเหล่านี้ จะสืบทอดความรู้แจ้งอารมณ์ในแต่ละช่วงไม่ขาดสาย ความรู้ระดับวิญญาณจึงเป็นตัวเชื่อมอายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ) กับอารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) ทำให้เกิดการสืบทอดทางความรู้ไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือ ตราบเท่าที่ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏไปได้ เพราะยังมีอารมณ์ให้เข้าไปยึดเกาะไว้ตลอดเวลา ความรู้ระดับวิญญาณก็ยังคงดำเนินไปได้ ฉะนั้น ความรู้ระดับความรู้วิญญาณนี้เป็นตัวเชื่อมต่อกับความรู้ให้ความรู้ระบบอื่น ๆ ดำเนินต่อไปได้

ข. ความรู้ระดับสัญญา

ความรู้ระดับสัญญา คือ ความกำหนดได้หมายรู้ หรือความหมายรู้อารมณ์โดยธรรมชาติของสัญญามีการจำได้เป็นลักษณะ[68] เช่น รู้ลักษณะอาการ สัณฐาน และสมมติบัญญัติต่าง ๆ เช่น เขียว แดง ดำ ฉัน เธอ เป็นต้น และสร้างเครื่องหมายให้เข้าใจได้ต่อไปว่า นี้คืออะไร เหมือนช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม้ มีความมั่นใจต่อเครื่องหมายนั้นเหมือนคนตาบอดคลำช้างมั่นใจในสิ่งที่จับนั้น และอาศัยอารมณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเครื่องสร้างความรู้ เหมือนลูกเนื้อที่จำหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้าว่าเป็นคน ฉะนั้น สัญญาจึงมีลักษณะและประเภทเท่ากับวิญญาณ กล่าวคือ[69]

1) สัญญาที่ประกอบด้วยกุศลวิญญาณ เรียกว่า กุศลสัญญา คือ ความจำที่ดีที่ชอบ

2) สัญญาที่ประกอบด้วยอกุศลวิญญาณ เรียกว่า อกุศลวิญญาณ คือ ความจำที่ไม่ดี ไม่ชอบ

---

[67]มหามกุฏราชวิทยาลัย, *วิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1*, หน้า 58-65.

[68]*เรื่องเดียวกัน*, หน้า 68.

[69]*เรื่องเดียวกัน*, หน้า 68.

3) สัญญาที่ประกอบด้วยอัพยากฤต เรียกว่า อัพยากฤตสัญญา คือ ความจำที่เป็นกลาง ๆ

ลักษณะความรู้ระดับสัญญานี้ มีความสัมพันธ์กับความรู้ระดับวิญญาณ กล่าวคือ วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด สัญญาก็จดจำสิ่งนั้นไว้ สัญญาจำสิ่งใดไว้ วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น สัญญาจึงเป็นแหล่งข้อมูลที่จะใช้ได้ต่อเมื่อเกิดความรู้แจ้ง (วิญญาณ) ขึ้น ฉะนั้น สัญญาจะมีหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับวิญญาณนั้นแจ่มแจ้งชัดเจนแค่ไหนนั่นเอง

ค. ความรู้ระดับทิฏฐิ

ความรู้ระดับทิฏฐิ เป็นความรู้ประเภทความเห็น ทฤษฎี รวมถึงความเชื่อต่าง ๆ ตามหลักเหตุผล กล่าวคือเป็นความรู้ที่ผ่านการสั่งสมมาจากการศึกษาแล้วเชื่อไปตามนั้น ได้แบ่งความรู้ระดับทิฏฐิไว้ 2 ลักษณะ คือ

1) ความรู้ประเภทมิจฉาทิฏฐิ เป็นความรู้ที่ผิด มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกทางเป็นลักษณะ มีอันจับเอาผิด ๆ เป็นกิจ มีความปักใจผิดเป็นผล มีโทษอันมีความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายเป็นต้น บัณฑิตเห็นว่า มิจฉาทิฏฐิมีโทษอย่างยิ่ง[70] โดยลัทธิ ความเชื่อที่ได้รับความนิยมในสมัยนั้นโดยแบ่งเป็น 2 อย่างคือ

ก. สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง มองเห็นอัตตาและโลกเที่ยงแท้และยั่งยืน

ข. อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ มองว่าอัตตาและโลกจะต้องพินาศไปหมดสิ้น

ทิฏฐิทั้ง 2 นี้เป็นความเห็นผิด เพราะเหตุที่รับรู้ถึงความพินาศหรือความไม่พินาศของสัตว์จึงตกอยู่ในฝ่ายสัสสตทิฏฐิ (ทิฏฐิคือเห็นว่ายั่งยืน) เมื่อรับรู้ความพินาศ ก็ตกอยู่ฝ่ายอุจเฉททิฏฐิ (คือเห็นว่าขาดสูญ) ฉะนั้น ความเห็นผิดจึงเป็นความรู้ที่ไม่ตลอดสายเพียงแต่เข้าใจได้ถึงระดับหนึ่งเท่านั้น และติดอยู่ไม่สามารถพัฒนาความรู้ต่อไปได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการเลือกเพียงจุดใด จุดหนึ่งมาพิจารณา แต่ไม่พิจารณาโดยองค์รวม

2) ความรู้ประเภทสัมมาทิฏฐิ เป็นความรู้ที่ถูก ซึ่งตรงข้ามกับมิจฉาทิฏฐิ เป็นการเห็นทุกอย่างตามเป็นจริง (ยถาภูตทัสสนะ) โดยให้เห็นว่า ทุกสรรพสิ่ง เป็นการประกอบขึ้นของนามและรูปเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เหมือนเมื่อส่วนและสัมภาระทั้งหลาย มีเพลา ล้อ ตัวถึง และงอน เป็นต้น ตั้งอยู่รวมเป็นอันเดียวกัน จึงเรียกว่า “รถ” แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาดูส่วนอันหนึ่ง ๆ โดยปรมัตถ์ชื่อว่า รถ ไม่มี ฉะนั้น เมื่อเห็นทุกอย่างตามความเป็นจริงจึงเป็นการสร้างความเห็นที่ถูกต้องขึ้นได้ ความรู้ประเภทสัมมาทิฏฐิจึงเป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาทุกอย่างโดยองค์รวมไม่เลือกพิจารณาเพียงจุดใดจุดหนึ่ง ทำให้เห็นความจริงได้ตลอดสาย

---

[70]พระพุทธโฆสะ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค,* หน้า 761.

ง. ความรู้ระดับอภิญญา

ความรู้ระดับอภิญญา คือ ความรู้ยิ่ง ความรู้เจาะตรงยอดยิ่ง ความรู้ชั้นสูง เป็นความรู้ระดับพิเศษ ความรู้ระดับอภิญญานี้เกิดจากการพัฒนาจิตตามหลักสมถกัมมัฏฐานจนถึงระดับที่สามารถรับรู้สิ่งที่เหนือประสาทสัมผัสโดยปกติ (ตา หู จมูก ลิ้น และกายหรือสัมผัสใด ๆ) ได้กล่าวถึงโลกิยอภิญญาไว้ 5 ประการ คือ[71]

1) อิทธิวิธะ คือ การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ

2) ทิพพโสตธาตุญาณ คือ การรู้ดุจได้ยินด้วยหูอันเป็นทิพย์

3) เจโตปริยญาณ คือ การรู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้

4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ การรู้ในอันตามระลึกถึงชาติที่เคยอาศัยในอดีตได้

5) จุตูปปาตญาณ คือ การรู้ในการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย

ฉะนั้น ความรู้ในระดับนี้จึงเป็นความรู้ที่ละเอียด หรือเป็นผลจากการพัฒนาประสาทสัมผัสที่เป็นตัวรับรู้อารมณ์โดยตรงให้มีศักยภาพมากขึ้น กล่าวคือ เป็นผลจากการฝึกจิต อบรมจิตจนมีกำลังแก่กล้า แต่ความรู้ระดับนี้ไม่ช่วยให้เข้าใจความจริงความจริงสูงสุดหรือบรรลุถึงความดับทุกข์ (พระนิพพาน) ได้ ต้องพัฒนาต่อไปจนเกิดวิปัสสนาญาณกำจัดกิเลสได้ ที่เรียกว่า อาสวักขยญาณ ญาณเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ จึงนับว่าเป็นการบรรลุความดับทุกข์ได้

จ. ความรู้ระดับญาณ

ความรู้ระดับญาณ เป็นความรู้เข้าใจสภาวะแห่งความจริงที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย คือ เป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามจริง เป็นผลของการบำเพ็ญวิปัสสนา โดยอาศัยมรรคมีองค์ 8 หรือ ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา 3 ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมาย คือ มรรค ผล นิพพาน มีการจำแนกโลกิยญาณไว้ 9 อย่าง คือ[72]

1) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณตามเห็นความเกิดดับของขันธ์ 5

2) ภังคานุปัสสนาญาณ คือ ญาณตามเห็นความสลายของสังขารทั้งปวง

3) ภยตูปัฏฐานญาณ คือ ญาณมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว

4) อาทีนวานุปัสสนาญาณ คือ ญาณคำนึงถึงโทษของสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งบกพร่องจะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5) นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่ายในสังขาร ไม่น่าเพลิดเพลินชวนให้ติดใจ

---

[71]เรื่องเดียวกัน, หน้า 635.

[72]เรื่องเดียวกัน, หน้า 1040-1097.

6) มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ ญาณคำนึงด้วยอยากจะไปให้พ้นเสียจากสังขารเหล่านี้

7) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ ญาณคำนึงพิจารณาหาทาง โดยพิจารณาสังขารตามกฎไตรลักษณ์ เพื่อหาอุบายที่ปลดเปลื้องออกไป

8) สังขารุเปกขาญาณ คือ ญาณเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้นจึงมองเห็นว่านิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงแล่นไปสู่นิพพานเพื่อละความเกี่ยวเกาะสังขารเสียได้

9) สัจจานุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ คือ ญาณเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณทำให้เกิดโคตรภูญาณ แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จเป็นอริยบุคคลต่อไป

ความรู้ระดับญาณนี้ เป็นการเพ่งพิจารณาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งติดต่อกันไปโดยไม่ท้อถอยจนเกิดญาณ คือ ความรู้จริงเห็นแจ้งในธรรมต่าง ๆ ฉะนั้น ความรู้ระดับญาณจึงเกิดจากการพัฒนาความรู้จนละเอียดลึกซึ้ง พ้นจากสิ่งสมมติที่ปิดปังความจริงไว้ เมื่อความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นทำให้มองเห็นทางที่จะปฏิบัติได้เด่นชัดยิ่งขึ้น แต่ยังคงเป็นความรู้ระดับโลกิยะ เพราะยังอยู่ในกระบวนการสร้างความรู้และเข้าใจความจริงอยู่ ต่อเมื่อปฏิบัติจนผ่านความรู้ในระดับญาณนี้ขึ้นไปจึงจะเกิดความรู้ความจริงสูงสุดได้ในที่สุด

2. ความรู้ระดับโลกุตระ

ความรู้ระดับโลกุตระ เป็นความรู้ขั้นสูงสุด อยู่เหนือโลก หรือพ้นจากโลก คือพ้นจากสภาวะที่ประกอบด้วยกิเลส กรรม วิบาก สภาวะของผู้ที่เข้าถึงความรู้ระดับโลกุตระคือ เข้าใจสภาวะทุกอย่างตามจริงจึงไม่ยึดมั่นถือมั่นไปตามอำนาจกิเลส และทำลายความไม่รู้ (อวิชชา) ที่เป็นต้นตอความทุกข์ได้หมดสิ้น โดยความรู้ระดับนี้ต้องอาศัยการอบรมปัญญาโดยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนผ่านญาณชั้น 9 ไปได้แล้ว โดยมี 4 ระดับ คือ[73]

ก. การเกิดของมรรคญาณแรก เรียกว่า โสดาปัตติมรรคญาณ ผู้ได้ญาณเรียกว่าพระโสดาบัน

ข. การเกิดของมรรคญาณที่สอง เรียกว่า สกทาคามิมรรคญาณ ผู้ได้ญาณเรียกว่าพระสกทาคามี

ค. การเกิดของมรรคญาณที่สาม เรียกว่า อนาคามิมรรคญาณ ผู้ได้ญาณเรียกว่าพระอนาคามี

ง. การเกิดของมรรคญาณที่สี่ เรียกว่า อรหัตมรรคญาณ ผู้ได้ญาณเรียกว่าพระอรหันต์

---

[73]เรื่องเดียวกัน, หน้า 1097-1147.

ความรู้ระดับโลกุตระสังเกตได้เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้นแล้ว กิเลสทั้งหลายก็จะถูกทำลายไปด้วยกำลังแห่งมรรค ญาณนั้น เรียกว่า อาสวักขยญาณ (ญาณเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ) ผู้บรรลุญาณขั้นนี้ย่อมทำลายความไม่รู้ และเข้าใจทุกอย่างตามความเป็นจริง ชื่อว่าถึงความจริงสูงสุด คือ นิพพาน ฉะนั้น ความรู้ระดับนี้มีองค์ประกอบที่สำคัญคือ มรรค ผล นิพพาน

3.3 สรุป

แนวคิดเรื่องความรู้ทั่วไป หมายถึง ความรู้หรือญาณวิทยาเป็นสาขาปรัชญาที่มุ่งแสวงหาความรู้เกี่ยวกับความจริงว่า มีลักษณะอย่างไร เราสามารถรู้ความจริงได้หรือไม่ ฉะนั้น ญาณวิทยาจึงศึกษาเกี่ยวกับความจริง กล่าวคือ สิ่งไหนที่จัดเป็นความรู้ สิ่งนั้นก็ต้องเกี่ยวข้องกับความจริง และสิ่งไหนที่เป็นจริง สิ่งนั้นก็ต้องเป็นความรู้ที่แท้จริงเช่นกัน การรู้ความจริง จึงเรียกว่า ความรู้

ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา หมายถึง รูปแบบของการแสวงหาทฤษฎีความรู้ตามแนวพุทธปรัชญา โดยอาศัยการกระทำเป็นหลัก แต่ในกรณีที่จะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องและถูกทางนั้นต้องอาศัยความเข้าใจที่ถูกต้องเสียก่อนกล่าวคือ เบื้องต้นของสรรพวิทยาการต่าง ๆ ล้วนต้องเริ่มต้นที่ความเชื่อ (ศรัทธา) ที่มีต่อวิทยาการนั้น ๆ แต่พุทธปรัชญามองว่าอาศัยเพียงความเชื่อเพียงอย่างเดียวย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดสูงสุด คือ นิพพานได้ ยังต้องอาศัยความรู้ที่ทางพุทธปรัชญาเรียกว่า ปัญญาจึงจะสามารถเข้าถึงนิพพานได้ดังพระพุทธพจน์ว่า “ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาก็ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั่นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน” ฉะนั้น พื้นฐานของญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ ปัญญา ที่ถูกฝึกฝนและอบรมดีแล้ว แต่คำว่า “ปัญญา” เป็นคำกลาง เพราะความรู้มีหลายขั้นหลายระดับ เช่นที่แบ่งเป็นโลกียะปัญญา และโลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ เช่น ญาณ วิชชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญญา อภิญญา ปฏิสัมภิทา เป็นต้น

บทที่ 4
วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

บทที่นี้จะได้กล่าวถึงการวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้ปรากฏความรู้ทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความรู้หรือญาณวิทยาว่าด้วยพุทธญาณ มีความรู้ระดับวิญญาณ และความรู้โพธิญาณ เป็นที่สุด ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ในประเด็น ดังนี้ 1) ด้านธรรมชาติของความรู้ 2) ด้านประเภทของความรู้ 3) ด้านบ่อเกิดของความรู้ 4) ด้านเกณฑ์ตัดสินความรู้ 5) ด้านระดับความรู้ และ 6) ด้านความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5 โดยจะได้อธิบายไปตามลำดับ

4.1 ด้านธรรมชาติของความรู้

การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ โดยผ่านอายตนะที่เกิดขึ้น โดยธรรมชาติของความรู้นั้นที่เกิดขึ้นเองหรือสภาวะที่ถูกสร้างขึ้นโดยธรรมชาติ และเกิดจากกระทบซึ่งกันและกัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าผัสสะ จนเกิดสภาวะอารมณ์เกิดขึ้นในขณะนั้น

สัมปัตติรสแห่งผัสสะ กล่าวคือ การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ อาศัยการกระทบสัมผัสแห่งวัตถุรูปและอำรมณ์รูป วัตถุรูป หมายถึง ปสาทรูปมีจักขุปสาท เป็นต้น ส่วนอารมณ์รูป หมายถึง รูปารมณ์เป็นต้นซึ่งทั้ง ประเภทนี้ คือเหตุที่ก่อให้เกิดผลกล่าว คือ ผัสสะ[1] อนึ่งในคัมภีร์มิลินทปัญหา ที่ท่านอุปมาเหมือนกับแพะ ตัวนั้น หมายความว่า แพะตัวหนึ่งเหมือนกับอารัมมณรูปมีรูปารมณ์ เป็นต้น ส่วนแพะอีกตัวเหมือนกับวัตถุรูปมีจักขุปสาท เป็นต้น ซึ่งเมื่อแพะสองตัวนั้นใช้เขาชนกัน การปะทะกันนั้น เปรียบเสมือนการเกิดขึ้นผัสสะ แม้ในกรณีของอุปมาข้อที่เหลือก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน[2]

4.1.1 พุทธญาณ

พุทธญาณในทางพระพุทธศาสนามีทัศนะต่อธรรมชาติแห่งความรู้ของโลกและชีวิตว่ามีลักษณะที่เหมือนกันกล่าวคือ มีลักษณะที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาซึ่งเรียกว่าสามัญลักษณะหรือกฎไตรลักษณ์กฎนี้เป็นกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบหรือตรัสรู้แล้วนำมาแสดงและเผยแผ่ให้มนุษย์ทั้งหลายได้รับทราบ พระองค์มิใช่เจ้าของกฎธรรมชาติแต่อย่างใด ดังที่มีพระดำรัสว่า

---

[1]อภิ. ส .อ. (บาลี) 151.

[2]มิลินฺท. (บาลี) 61.

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดงบัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา[3] กฎธรรมชาติหรือกฎไตรลักษณ์ที่กล่าวถึงนี้ได้แก่ อนิจจตา ความเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้และอนัตตตา ความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจหรือความบังคับของใคร การเปลี่ยนแปลงปรวนแปรของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นไปตามลักษณะทั้ง 3 อย่างนี้ เป็นเรื่องสามัญที่มนุษย์รับรู้และเข้าใจได้ ทั้งนี้เพราะมนุษย์มีความคิด มีเหตุผลรู้จักสังเกตเปรียบเทียบสิ่งที่ตนพบเห็นและมีประสบการณ์เกี่ยวกับความจริงเหล่านี้อยู่ตลอดเวลานอกจากมีทรรศนะต่อโลกตามความเป็นจริงของสามัญลักษณ์แล้วยังกล่าวถึงวิถีทางแห่งการล่วงพ้นจากความทุกข์ให้ประสบกับความสุขอย่างยิ่งยวดกล่าวคือพระนิพพานอีกด้วยโดยสอนว่าธรรมชาติของมนุษย์คือความทุกข์ ความสุขก็คือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ การที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ต้องเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ว่าเป็นอย่างไร ทำไมจึงเกิดความทุกข์ได้ทางใดที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ ทางนั้นเป็นทางที่ถูกต้อง และทางที่ถูกต้องอันจะทำให้ล่วงพ้นจากความทุกข์ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้นก็คืออัฏฐังคิกมรรค (มรรค 8) หรือทางสายกลาง

ทางสายกลางนี้เป็นหนทางที่จะนำมนุษย์ผู้มีปัญญาซึ่งตระหนักรู้หลักความจริงของโลกและชีวิตฝึกฝนพัฒนาตนตามหลักไตรสิกขาให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ประสบบรมสุขคือนิพพานได้ เช่น พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวก พระองค์และพระอริยสาวกเดิมเป็นเพียงมนุษย์สามัญแต่ทว่ามีปัญญาตระหนักรู้ความจริงของโลกและชีวิตว่า มีความผันแปร ไม่แน่นอน เป็นทุกข์ จึงทรงฝึกฝนพัฒนาศักยภาพและบำเพ็ญเพียรด้วยหลักไตรสิกขาหรืออัฏฐังคิกมรรคทำให้ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณนำพระองค์ให้ข้ามพ้นจากทะเลแห่งความทุกข์และห้วงแห่งสังสารวัฏได้ มนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่ฝึกฝนได้และสามารถที่จะพัฒนาศักยภาพของตนให้บรรลุเป้าหมายที่ประเสริฐและดีงามซึ่งต่างจากสัตว์อื่นทั่วไปที่เกิดมาด้วยสัญชาตญาณแล้วก็ตายไปด้วยสัญชาตญาณ ผู้ที่ฝึกฝนตนจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดท่านกล่าวว่าประเสริฐเลิศกว่าเทวดาทั้งหลาย กระทั่งแม้แต่พระพรหมก็เคารพกราบไหว้บูชา[4] โดยมนุษย์นั้นเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่งของโลกเหมือนกับสัตว์โลกประเภทอื่น ๆ การเกิดขึ้นของมนุษย์เป็นการเกิดขึ้นตามกระบวนการของธรรมชาติมิใช่เกิดจากการสร้างสรรค์ของพระเจ้าแต่อย่างใด เพราะตามทัศนะของพระพุทธศาสนา มนุษย์เป็นสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่มีชีวิต เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ใน

---

[3]องฺ.ติก. 20/137/385.

[4]พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน*, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, 2539), หน้า 13.

โลกเช่นเดียวกับสัตว์โลกชนิดอื่น ซึ่งมีความเห็นแตกต่างจากปรัชญาศาสนาเทวนิยมอื่นที่สอนว่ามนุษย์และโลกเกิดจากการสร้างสรรค์ของพระเป็นเจ้า การที่บางท่านคิดและเข้าใจว่าโลกและมนุษย์เกิดจากการสร้างสรรค์ของพระเป็นเจ้าเป็นความคิดและความเข้าใจที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของอวิชชา คือความไม่รู้แจ้งสิ่งทั้งปวงตามสภาพความเป็นจริง[5]

พุทธญาณในพระพุทธศาสนามองธรรมชาติด้านจิตของมนุษย์ทั้งด้านลบและด้านบวก มนุษย์ปุถุชนแม้จะมีธรรมชาติด้านจิต แต่ธรรมชาติดังกล่าวนี้จะหายไปเมื่อได้รับการฝึกฝนพัฒนาให้ตั้งอยู่ในครรลองที่ถูกต้องและดีงามกล่าวคือ ศีล สมาธิและปัญญา ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับบุคคลผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงจะรู้ได้ดังพระพุทธพจน์ว่า “จิตที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยากผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น”[6] การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา จัดเป็นความดีเพราะจิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำความสุขมาให้[7] ผู้มีปัญญาควรรักษามาให้[8]

จากข้อความข้างต้นดังกล่าว จะเห็นว่า มนุษย์ปุถุชนแม้จะมีธรรมชาติเช่นนั้น แต่ก็สามารถจะฝึกอบรมพัฒนาตนได้ ผู้มีปัญญาที่สามารถฝึกฝนจิตพัฒนาตนให้ก้าวล่วงธรรมชาติดังกล่าวได้ ท่านเรียกว่าเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐหรืออริยบุคคล เพราะธรรมชาติของความรู้ในพุทธปรัชญาเน้นความรู้ภายในหรือความรู้จักตัวเองเป็นหลัก ดังพระพุทธพจน์ว่า เราบัญญัติโลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายที่มีประมาณว่าหนึ่งมีสัญญา มีใจนี้เอง[9] ความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองหรือความรู้ขั้นจริงแท้นั้น พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก จึงจัดพระพุทธเจ้าอยู่ในกลุ่มของนักประสบการณ์นิยม หรือนักประจักษนิยม ปัญญาหรือความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติแล้วจึงพัฒนาจากระดับต้นจนเป็นความรู้ในระดับสูงสุดแต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือความต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ปัญญาในพุทธปรัชญาจึงพิจารณาผ่านเหตุและผลไม่ใช่เป็นเรื่องของศรัทธาแบบเลื่อนลอย หากแต่เป็นองค์ประกอบกระบวนการเรียนรู้และความรู้อันเป็นรูปธรรมเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงของโลกธรรมชาติที่อยู่ล้อมรอบชีวิตมนุษย์หรือนับเข้าเป็นโลกุตรสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบระดับโลกุตระที่อยู่เหนือโลก ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริงหรือรู้เข้าใจตามสภาวะธรรมชาติ สัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายในหรือปัจจัยภายในตัว

---

[5]สุนทร ณ รังษี, *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 92.

[6]ขุ.ธ. (ไทย). 25/33/35.

[7]ขุ.ธ. (ไทย). 25/35/36.

[8]ขุ.ธ. (ไทย). 25/36/36.

[9]องฺ.จตุกก. (ไทย). 21/45/74.

บุคคลซึ่งสัมมาทิฐินี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงแค่การรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธาเพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาติเป็นข้อพิจารณาโดยตรง

ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการกฎเกณฑ์ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นจากธรรมดาของธรรมชาติและเป็นอิสระไม่อยู่ภายใต้อิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติซึ่งมีสภาวะและธรรมดาเสมอกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัยไม่จำกัดเวลา

สรุปความได้ว่า ธรรมชาติของความรู้ของพุทธญาณตามหลักพระพุทธศาสนาในมิลินทปัญหากล่าวถึงสภาพธรรมดาที่กระทบเกิดขึ้นด้วยผัสสะจากปัจจัยทั้งภายนอกและภายในของมนุษย์ส่งผลถึงทางลบและทางบวก เป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองหรือความรู้ขั้นจริงแท้นั้น พระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก จึงจัดพระพุทธเจ้าอยู่ในกลุ่มของนักประสบการณ์นิยม หรือนักประจักษนิยม ปัญญาหรือความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติแล้วจึงพัฒนาจากระดับต้นจนเป็นความรู้ในระดับสูงสุดแต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือความต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

4.1.2 ความรู้ระดับวิญญาณ

ธรรมชาติของความรู้โดยการอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติของอารมณ์แล้วจึงเริ่มพัฒนาจากระดับเบื้องต้นจนเป็นความรู้ระดับสูง กล่าวคือในความรู้ระดับวิญญาณของธรรมชาติความรู้นั้น ประกอบไปด้วย ดังต่อไปนี้

1) ความรู้ระดับวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์เป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น เป็นต้น ซึ่งจะกลายเป็นเวทนาต่อไปจึงจะกำหนดได้ว่าเป็นอะไรต่อไป เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยวิญญาณ 6 เท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ วิญญาณตา ได้แก่ เห็นวิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส วิญญาณทางกาย ได้แก่ ได้รู้สิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ[10] ความรู้ระดับวิญญาณนี้เป็นความรู้ที่มีความบริสุทธิ์เนื่องจากเป็นการรู้โดยตรงในระยะแรกยังไม่มีการให้รายละเอียดหรือความหมายอะไร คือ เมื่อตา เห็นรูป ก็รู้เพียงว่าเห็นเท่านั้นแต่ไม่รู้ว่าเป็นรูปอะไร การเกิดขึ้นของความรู้ระดับวิญญาณนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีองค์ประกอบ 3 อย่างคือ อายตนะ อารมณ์และจิตทำหน้าที่จดจ่อ

2) ความรู้ระดับสัญญา หมายถึง การกำหนดได้หมายรู้ คือ ความรู้ระดับกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ มีความละเอียดกว่าความรู้ระดับวิญญาณ เกิดขึ้นโดยอาศัยการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์เดิมหรือความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ แบ่ง

---

[10]พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ 45. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2559), หน้า 30.

ออกเป็น 6 อย่างตามทางแห่งการรับรู้คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญาและธัมมสัญญา ความรู้ระดับสัญญานี้คือกระบวนการเรียกเก็บรวบรวมและสะสมข้อมูลของการเรียนรู้และวัตถุดิบสำหรับความคิด ดังนั้น ความรู้ระดับสัญญากล่าวคือความจำได้หมายรู้มี 2 ลักษณะ กล่าวคือ

(1) สัญญาบริสุทธิ์ เป็นกระบวนการรับรู้โดยธรรมชาติของจิตที่มองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงตามเหตุปัจจัยสามารถทำให้ตัดวงจรของสังสารวัฏเข้าถึงภาวะแห่งความพ้นทุกข์ได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงวิธีปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นแนวทางให้เกิดสัญญาบริสุทธิ์ในพาหิยสูตรว่า[11] พาหิยะ เมื่อใดท่านพึงศึกษาว่า เมื่อเห็นรูปก็สักว่าแต่เห็น เมื่อฟังเสียง ก็สักว่าแต่ฟังแต่ฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ก็สักว่าแต่รับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ก็สักว่ารู้แจ้งเช่นนี้ เมื่อนั้น ท่านก็ไม่มีเมื่อใด ท่านก็ไม่มีเมื่อนั้น ท่านก็ไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด ท่านก็ไม่ยึดติดในสิ่งนั้น ก็จักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่นและไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้เป็นที่สุดแห่งทุกข์

(2) ปปัญจสัญญา เป็นกระบวนการรับรู้ที่ได้รับการปรุงแต่งแห่งกิเลส ตัณหา ที่ทำให้ยึดเยื้อพิสดาร มีอวิชชาคือ ความไม่รู้ห่อหุ้มอยู่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิดและการนำไปปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดด้วย การรับรู้ที่ผิดไปจากความเป็นจริงนี้เกิดจากความวิปลาสจำแนกออกเป็น 3 ประเภท คือ[12]

1) สัญญาวิปลาส เป็นความคลาดเคลื่อนของการรับรู้ คือ หมายรู้ว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง หมายรู้ว่าในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข หมายรู้ว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หมายรู้ว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

2) จิตวิปลาส เป็นความเข้าใจคลาดเคลื่อนที่ผิดจากความเป็นจริง มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง มีการเข้าใจว่าสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา มีการเข้าใจว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

3) ทิฐิวิปลาส เป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อนที่ผิดไปจากความเป็นจริง มีความเห็นว่าในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง มีความเห็นว่าในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข มีความเห็นว่าในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา มีความเห็นว่าในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

การรับรู้ที่ผิดไปจากความจริง 3 อย่างจัดเป็นปปัญจสัญญา เพราะว่าสัญญาปรุงแต่งอารมณ์ให้มีความซับซ้อนหลากหลายด้วยแรงผลักดันของกิเลสตัณหา ทิฐิ มานะการรับรู้ในลักษณะที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงนั้นเป็นการรับรู้ที่ประกอบด้วยอวิชชา คือ ความไม่รู้ในความเป็นจริง

---

[11]ขุ.ขุ. (ไทย). 25/10/186.

[12]พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ 30, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2558), หน้า 138.

นำไปสู่ความหลงผิด ความเข้าใจผิดและการนำไปปฏิบัติอย่างผิดพลาดและคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอย่างสิ้นเชิงเป็นมิจฉาทิฐิและหากพิจารณาก็จะเห็นว่า เมื่อการรับรู้คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ก็ส่งผลให้เกิดความเข้าใจผิดและมีความเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงด้วย เนื่องจากสัญญามีกิเลสตัณหาห่อหุ้มปิดบังความเป็นจริงอยู่ ทำให้ยึดถือการปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่มีปัญญามองเห็นธรรมชาติความเป็นจริงได้ บุคคลผู้ติดอยู่ในปปัญจะ คือการปรุงแต่งที่จิตสร้างเพิ่มเติมให้กับอารมณ์ทั้งหลาย การยึดติดอยู่กับปปัญจะนี้จัดเป็นอวิชชา ซึ่งทำให้บุคคลไม่อาจหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ด้วยเหตุนี้จึงมีคำกล่าวว่า “ผู้ใดประกอบด้วยปปัญจะ จะยินดีในปปัญจะ ผู้นั้นไม่ได้ชมพระนิพพานที่เกษมจากโยคะ”

ดังนั้น ความรู้ระดับสัญญานับว่าเป็นจุดแยกสำคัญที่สุดที่จะทำให้เกิดปัญญาหรืออวิชชา ถ้ารับรู้โดยกระบวนการทางธรรมชาติล้วน ๆ ไม่มีการเบี่ยงเบนไปจากความเป็นจริง ก็สามารถทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ เรียกว่า สัญญาบริสุทธิ์หรือกระบวนการรับรู้แบบวิวัฏ แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้ากระบวนการรับรู้มีการปรุงแต่งด้วยตัณหา มานะ ทิฐิ มองสิ่งต่าง ๆ ด้วยความเขลามืดบอด ทำให้เกิดการคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ด้วยยึดถือความปรารถนาของตนเป็นใหญ่ การเวียนวนก็เกิดขึ้นไม่มีวันจบสิ้นอย่างนี้ เรียกว่า ปปัญจะ (กิเลสเครื่องเนิ่นช้า) หรือกระบวนการรับรู้แบบเสพเสวยโลกหรือการรับรู้แบบสังสารวัฏ

3) ความรู้ระดับทิฐิหรือมโนภาพ หมายถึง ความเห็นซึ่งรวมถึงความเชื่อถือความเข้าใจตามนัยเหตุผล ความรู้ที่เป็นทรรศนะแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการฟัง การคิด ที่เป็นไปตามกระบวนการทางเหตุผลหรืออนุมาน เป็นการเห็นความจริงรวบยอดที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้จากการคิดแบบวิเคราะห์เปรียบเทียบแล้วทำการสังเคราะห์สรุปรวบยอดกลายเป็นทรรศนะ มโนภาพหรือความเข้าใจ เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฟังหรือสุตมยปัญญาและการคิดที่เรียกว่าจินตามยปัญญา ตามทัศนะของพุทธญาณในพระพุทธศาสนา แบ่งความรู้ระดับทิฐิออกเป็น 2 ประเภท คือ มิจฉาทิฐิ ความเห็นที่ผิดจากความเป็นจริงเป็นไปเพื่อสร้างโลกสร้างกิเลสและสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบเห็นความจริง ได้แก่ การเห็นที่ถูกต้องตามอริยสัจ 4 สมดังพุทธพจน์ที่แสดงไว้ว่า สัมมาทิฐิ เป็นอย่างไร คือความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ[13] สัมมาทิฐิเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นปัญญาที่ตรงตามทัศนะของพุทธปรัชญา

4) ความรู้ระดับอภิญญา คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากความสามารถพิเศษทางจิต ผ่านการฝึกจิตให้มีพลังโดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสใด ๆ ทั้งเป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ขึ้นกับกาละและ

---

[13]ม.มู. (ไทย). 12/135/126.

เทศะ การรับรู้ระดับนี้เมื่อเกิดขึ้นสามารถที่จะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ได้เกินวิสัยสามัญของมนุษย์ เรียกความรู้แบบนี้ว่า อภิญญา มี 6 ประการคือ

(1) อิทธิวิธี คือ ความสามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวทำให้เป็นหลายคน ทำที่มืดให้สว่าง

(2) ทิพพโสตะ คือ ความสามารถในการได้ยินเสียงทั้งเสียงทิพย์เสียงมนุษย์ทั้งระยะใกล้และไกล

(3) เจโตปริยญาณ คือการรู้ใจคนอื่น สามารถทำนายได้ว่าเขาคิดอย่างไร

(4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือความสามารถระลึกชาติในอดีตได้

(5) ทิพพจักขุ คือความสามารถในการมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุติเป็นอันมาก

(6) อาสวักขยญาณ คือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลส[14]

ความรู้ระดับอภิญญาทั้ง 6 ประการนี้ อภิญญา 5 ข้อแรกจัดเป็นโลกียอภิญญา คือเป็นความรู้ระดับสามัญทั่วไป ผู้ที่ได้อภิญญาเหล่านี้อาจเป็นสัมมาทิฐิหรือมิจฉาทิฐิก็ได้ อภิญญาที่ 6 คือ อาสวักขยญาณ จัดเป็นโลกุตตรอภิญญา เป็นความรู้ระดับสูง ผู้ได้อภิญญาข้อนี้จะเป็นสัมมาทิฐิเท่านั้น

5) ความรู้ระดับญาณ คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงทั้งหลายตามความเป็นจริงเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในตัวของผู้รู้เท่านั้น เป็นการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตรงผ่านขั้นตอนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาคือ ศีล สมาธิ ปัญญา[15] ความรู้ระดับญาณนี้มีขั้นตอนแห่งการเจริญที่เรียกว่าวิปัสสนาญาณ 9 กล่าวคือ

(1) อุทยัพพยญาณ คือญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่ามีลักษณะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเสมอ ๆ เหมือนฟองน้ำและพยับแดดที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยแล้วแตกดับไป

(2) ภังคญาณ คือญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่ามีลักษณะเคลื่อนที่สลายไปเหมือนกระแสน้ำไหลต่อกันไปเรื่อย ๆ เห็นความเกิดดับว่ามีลักษณะอย่างเดียวกันโดยตลอดและเปลี่ยนจากสภาพหนึ่งไปสู่สภาพหนึ่ง

(3) ภยตูปัฏฐานญาณ คือญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่าเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัวปรากฏประหนึ่งว่าเป็นทุกข์โทษมีภัยนานาชนิด ซึ่งเมื่อเกิดมีนามรูปขึ้นมาแล้วจะไม่ให้เกิดทุกข์นั้นเป็นไปไม่ได้

(4) อาทีนวญาณ คือญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่าเต็มไปด้วยทุกข์โทษที่น่าเบื่อหน่ายที่สุดเป็นที่ประชุมของโรคภัยไข้เจ็บทุกชนิดไม่น่าอภิรมย์ยินดีแต่อย่างใด

(5) นิพพิทาญาณคือญาณที่เล็งเห็นนามรูปว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายยิ่งขึ้น จนถึงถอนจากกามราคะออกจากนามรูปได้รู้สึกเบื่อหน่ายต่อนามรูปนั้นเป็นอย่างมาก

---

[14]ที.ปา. (ไทย). 11/356/394–396, องฺ.ฉกก. 22/2/412–414.

[15]ที.ปา. (ไทย). 11/305/272, องฺ.ติก. 20/82, 87–91/309, 312–320.

(6) มุญจิตุกัมยตาญาณ คือญาณที่เล็งเห็นเหตุผลว่าเมื่อไม่มีนามรูปภัยอันตรายสิ่งน่าเบื่อน่ากลัวทั้งหลายย่อมไม่มีจึงเกิดความพอใจใคร่จะหนีไปให้พ้นจากนามรูปนั้นเสีย

(7) ปฏิสังขาญาณ คือญาณที่เล็งเห็นเหตุผลว่าเป็นเครื่องปลดปล่อยตนจากนามรูป คือเห็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งนามรูปตามความเป็นจริง เมื่อเห็นเหตุปัจจัยของนามรูปยังอยู่จะปรารถนาให้นามรูปดับไปก็ย่อมไม่ได้ เมื่อใดกำจัดเหตุปัจจัยของนามรูปได้แล้ว เมื่อนั้นนามรูปย่อมดับไป อวิชชา ตัณหาอุปาทาน กรรม เป็นเหตุปัจจัยสร้างนามรูปขึ้นมา อาหารเป็นปัจจัยสืบต่อรูปกายให้เจริญ อายตนะและผัสสะเป็นปัจจัยสืบต่อนามกายให้เป็นไป เมื่อพิจารณาเห็นเหตุผลดังนี้ จิตย่อมมีกำลังมั่นคงดำเนินไปในแนวทางเพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของนามรูปยิ่งขึ้น

(8) สังขารุเปกขาญาณ คือญาณที่เล็งเห็นเหตุผลว่านามรูปเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันและเป็นธรรมดาต้องมีการเปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งบีบคั้นไม่อยู่ในอาณัติของใครจะไปฝืนธรรมดาของมันย่อมเป็นการไม่สมควรแล้ววางใจเป็นกลางในนามรูปไม่ดีใจหรือเสียใจในความเปลี่ยนแปลงของสังขาร

(9) สัจจานุโลมิกญาณ คือญาณที่เล็งเห็นอริยสัจธรรมญาณที่เกิดขึ้นถึง 4 ขั้นตามลำดับ ขั้นสุดท้ายสามารถทำลายอาสวะให้เด็ดขาดไปจากตัวเองโดยสิ้นเชิงผู้บรรลุถึงขั้นนี้เรียกว่าพระอรหันต์[16]

จากข้อความข้างต้นดังกล่าวนี้จึงกล่าวได้ว่าความรู้ระดับญาณนี้เป็นความรู้ที่ต้องเรียนรู้ฝึกพัฒนาตามบวนการไตรสิกขาคือ ศีล สมาธิและปัญญาซึ่งจะพัฒนาไปสู่ความรู้ที่สูงขึ้นด้วยการฝึกตนเองจึงเป็นความรู้ที่ประจักษ์เฉพาะบุคคล

6) ความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ คือ ความรู้ระดับญาณขั้นสูงสุดในพุทธศาสนาเป็นญาณที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวงและเมื่อได้บรรลุโลกุตตรธรรมก็รู้ว่าตนได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่จะพึงทำทุกอย่างก็ได้ทำเสร็จแล้ว ได้บรรลุถึงความเป็นอิสระจากโลกิยธรรมทั้งมวลโดยสมบูรณ์ ไม่มีกิจที่ต้องทำอีกต่อไป ความรู้ระดับนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไข 3 ประการ คือ ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 บริบูรณ์ด้วยดี มีความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นแล้วโดยสมบูรณ์และเกิดความเปลี่ยนแปลง 5 ประการ คือ เปลี่ยนแปลงทางปัญญา เปลี่ยนแปลงทางคุณภาพจิต เปลี่ยนแปลงทางอารมณ์ เปลี่ยนแปลงทางทัศนคติ และเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม[17]

สรุปได้ว่า ธรรมชาติของความรู้ในระดับวิญญาณในพระพุทธศาสนา มี 6 ลักษณะ กล่าวคือ (1) ความรู้ระดับวิญญาณ (2) ความรู้ระดับสัญญา (3) ความรู้ระดับทิฐิหรือมโนภาพ (4) ความรู้ระดับอภิญญา (5) ความรู้ระดับญาณ และ (6) ความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ เป็นความรู้ที่ทำให้มองเห็น

---

[16]ขุ.ป. (ไทย). 31/1–121/7–187.

[17]บุญมี แท่นแก้ว, *ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)*, หน้า 55.

สรรพสิ่งตรงตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองถือเป็นความรู้ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสและเป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ทำให้ปราศจากการโต้แย้งและการยึดมั่นต่อทัศนะหรือทฤษฎีต่าง ๆ ทางโลก ด้วยเหตุนี้ธรรมชาติของความรู้ตามทัศนะของพุทธปรัชญาถือว่าเป็นความรู้ที่เป็นไปเพื่อทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไปและไม่ใช่เป็นความคิดคาดคะเนเองแต่ต้องเป็นความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรมตนเองจนเกิดปัญญาที่รู้เท่าทันต่อสามัญลักษณ์ต่อโลกและต่อชีวิตที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ

4.1.3 ความรู้โพธิญาณ

คำว่า “ตรัสรู้” หรือ“โพธิญาณ” เป็นศัพท์ทางพระพุทธศาสนา หมายถึง “การรู้แจ้ง” อย่างแจ่มแจ้ง รู้อย่างชัดเจน เป็นอาการของการเข้าถึงความจริง ใน “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” พระพุทธเจ้าทรงตรัสอธิบายไว้อย่างชัดเจนถึงความหมายและเงื่อนไขของ “การตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ” ว่าคือการรู้แจ้งซึ่งความจริงที่เรียกว่า “อริยสัจ 4”[18]

“ญาณ” คือ อริยญาณ (อริยปัญญา) เป็นปัญญาระดับสูงสุดในพุทธศาสนา เป็นญาณที่รู้เห็นปรมัตถธรรมตามที่เป็นจริง คือนามและรูปปรมัตถ์ตามความเป็นจริง โดยกระบวนการของญาณย่อมเข้าประกอบสนับสนุนกับบทธรรมต่างๆ ทั้งปวงที่เป็นฝ่ายกุศล (กุสลา ธมฺมา) และบทธรรมที่เป็นฝ่ายอัพยากฤต (อพฺยากตา ธมฺมา) ยกเว้นบทธรรมฝ่ายอกุศล (อกุสลา ธมฺมา) กล่าวคือ กระบวนการของญาณจักไม่เข้าประกอบสนับสนุนบทธรรมฝ่ายอกุศลทั้งสิ้นโดยเด็ดขาด อีกทั้งองค์ฌานทุกองค์ย่อมมีกระบวนการของญาณเข้าประกอบสนับสนุนทั้งสิ้น มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวธรรมตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ มีการกาจัดความหลงทำให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผลปรากฏ มีสมาธิเป็นเหตุใกล้ เป็นต้น จึงมีปัญหาที่ต้องศึกษาให้รู้ถึงความสำคัญของญาณ และกระบวนการของญาณในพุทธศาสนา เพื่อรู้ถึงญาณแท้และญาณเทียม ตลอดถึงหนทางที่ให้เกิดญาณ อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่ความตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ฯลฯ อันปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา

ธรรมชาติของความรู้โพธิญาณนั้น แสดงถึงการปฏิบัติจากขั้นต้นจนถึงขั้นกลาง และส่งไปถึงขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา หรือได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8

การเข้าถึงความจริงด้วยความรู้ (ปัญญา) ซึ่งลักษณะของความจริงในที่นี้คือ นิพพาน ด้วยการทำลายอวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) และยังวิชชา (ความรู้แจ้ง) ให้เกิด ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้เกิดขึ้น จักทำนิพพานให้แจ้ง ด้วยความเห็นที่ตั้งไว้ถูก ด้วยการเจริญมรรคที่ตั้งไว้ถูก ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ ข้อนั้นเพราะอะไร เพราะความเห็นที่ตั้งไว้ถูก (สัมมาทิฏฐิ)”[19]

---

[18]อภิ.วิ. (ไทย). 35/145

[19]สำ.ม. (ไทย). 19/9/9.

สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นความเข้าใจ หรือทัศนคติของคนเหล่านั้น ย่อมมีความสำคัญอย่างมาก เพราะเป็นพฤติกรรมทุกอย่าง ด้วยว่าเมื่อเป็นสัมมาทิฏฐิแล้ว (ความเห็นถูกต้อง) สัมมาสังกัปปะ (ความคิดถูกต้อง) สัมมาวาจา (การพูดถูกต้อง) สัมมากัมมันตะ (การกระทาถูกต้อง) สัมมาอาชีวะ (อาชีพถูกต้อง) สัมมาวายามะ (เพียรพยายามในทางที่ถูกต้อง) สัมมาสติ (ระลึกถูกต้อง) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตไว้ถูกต้อง) สัมมาญาณ (ความรู้ถูกต้อง) สัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นถูกต้อง) ย่อมเกิดขึ้นตามมา สัมมัตตะ คือ ความเห็นแห่งธรรมที่ถูกต้อง เหล่านี้ทั้งหมดชื่อว่าสัทธรรม และเป็นสิ่งที่มีประโยชน์นามาซึ่งความดีงามและความเจริญรุ่งเรือง เพียงอย่างเดียว ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า เพราะอาศัยความเห็นถูกต้องเพียงอย่างเดียว พฤติกรรมที่ดีงาม เช่น การคิด การพูด และการกระทาที่ถูกต้องย่อมเกิดมีขึ้น และเป็นหนทางนำไปสู่การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ สัมมาทิฏฐิจึงชื่อว่าเป็นพื้นฐานหรือเป็นบ่อเกิดแห่งความดีงามหรือกุศลธรรม และเป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมทั้งมวล[20]

การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเริ่มต้นด้วยการมีสัมมาทิฏฐิเป็นพื้นฐาน จนนำไปสู่การปฏิบัติขั้นสูง คือ การตรัสรู้หรือโพธิญาณ ซึ่งเป็นธรรชาติที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้และสามรถบรรลุธรรมหรือบรรลุญาณ คือความรู้ตามความเป็นจริงอย่างสูงในพระพุทธศาสนาได้

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็น เครื่องแสดง ในสัจจะ 4 อย่างนี้ว่า นี้ทุกขอริยสัจจะ นี้ทุกขสมุทัย ชื่อว่า สัจญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้งกิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนินไปในสัจจะเหล่านั้นเทียว ดังนี้ชื่อว่า กิจญาณ

ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณเป็นเครื่องรู้แจ้งภาวะแห่งกิจนั้นที่ทำแล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ดำเนินไปแล้ว นี้ชื่อว่า กตญาณ

นอกจากนี้ความรู้ในระดับธรรมชาติของโพธิญาณนั้น เป็นกิจต่าง ๆ คือธรรมชาติของความรู้ด้วยความจริง ธรรมชาติด้วยความรู้ด้วยควรละ ควรทำ หรือควรกำหนดรู้ให้แจ้ง อย่างไร และธรรมชาติความรู้ด้วยจะส่งไปถึงความรู้ในกิจของความรู้แล้ว ละได้แล้ว ทำให้แจ้งแล้ว และดำเนินไปแล้วอย่างไร

ลำดับขั้นตอนเพื่อเข้าถึงธรรมชาติของความรู้ชั้นสูงกันของโพธิญาณแสดงในวิสุทธิ ตามที่แสดงในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ โอปัมมวรรค รถวินีตสูตร ว่า

---

[20]องฺ.ทสก. (ไทย). 24 / 67 / 302.

(1) สีลวิสุทธิ

"สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิด ทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่าความหมดจดแห่งศีล ศีลสังวรแม้ทั้งหมดก็เรียกว่า ความหมดจดแห่งศีล"[21]

สีลวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งศีล ความบริบูรณ์แห่งศีล

- ลักษณะของศีล แม้มีประเภทเป็นอเนก แต่มีการรวมเอาไว้เป็นอย่างดี ซึ่งสุจริตกรรม

- กิจ กล่าวคือสมบัติของศีล มีการกาจัดความทุศีล คือ มีความหาโทษมิได้

- ปัจจุปัฏฐาน กล่าวคืออาการปรากฏของศีลนั้น มีความสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจด้วย[22]

- ปทัฏฐาน กล่าวคือเหตุใกล้แห่งศีล ได้แก่ หิริและโอตตัปปะ คือ เมื่อหิริและโอตตัปปะมีอยู่ ศีลก็จึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ แต่เมื่อหิริและโอตตัปปะไม่มี ศีลก็เกิดขึ้นไม่ได้และตั้งอยู่ไม่ได้

"สีลวิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิฏฐิวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิฏฐิวิสุทธิมีกังขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กังขาวิตรณวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมายมัคคามัคคญาณวิสุทธิมีปฏิปทาญาณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิปทาญาณวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นเป้าหมาย"[23]

(2) จิตตวิสุทธิ

จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ได้แก่ ฌาน อภิญา สมบัติ เป็นต้น

จิตตวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งจิต ความบริบูรณ์แห่งจิต ความบริสุทธิ์ของจิต ความหมดจดแห่งจิตย่อมมีได้ด้วยสมาธิมี ๓ ประการคือ

- บริกรรมสมาธิ (ขณิกสมาธิ) สมาธิในบริกรรม

- อุปจารสมาธิ สมาธิที่เข้าใกล้ฌาน เฉียดฌาน

- อัปปนาสมาธิ สมาธิที่เป็นฌาน ทั้งรูปฌานและอรูปฌาน มีความสงบแนบแน่นตั้งมั่น

---

[21] วิสุทธิ. 1/1/15.

[22] องฺ.ติก. 20/485/208.

[23] ม.มู. 12/299/283.

(3) ทิฏฐิวิสุทธิ

ทิฏฐิวิสุทธิ หมายความว่า ความหมดจดแห่งทิฏฐิ กล่าวคือความเห็น ได้แก่ ญาณกำหนดแยกนามและรูปได้ถ่องแท้ คือ ตามที่มันเป็นจริง ญาณวิถีแห่งทิฏฐิวิสุทธิ คือกระบวนการแห่งนามรูปปริจเฉทญาณ

ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ญาณเป็นเครื่องรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ญาณที่สมควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ ญาณของท่านผู้พรั่งพร้อมด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พรั่งพร้อมด้วยผลที่ชื่อว่า ความหมดจดแห่งทิฏฐิ ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกาหนดหมาย ความเข้าไปกาหนด ความเข้าไปกาหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาดภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญา เครื่องทาลายกิเลส ปัญญาเครื่องนาทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิที่ชื่อว่า ความเพียรของบุคคลผู้มีความเห็นหมดจด ได้แก่ การปรารภความเพียรทางใจความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคสัมมาวายามะ”[24]

ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ มีญาณปรากฏ คือ

1) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณหยั่งรู้นามรูปโดยถ่องแท้ คือแยกรูปแยกนามได้ตามความเป็นจริงของสภาวปรมัตถธรรม

(4) กังขาวิตรณวิสุทธิ

กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย กังขาวิตรณวิสุทธิ (ท่านจัดให้เป็นจูฬโสดาบัน) ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัยในสภาวธรรม มีญาณปรากฏ คือ

2) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณหยั่งรู้เหตุปัจจัยของนามรูปตามสภาวความเป็นจริง กล่าวคือ นามและรูปเป็นไปตามเหตุและผล

(5) มัคคามัคคญาณวิสุทธิ

มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าใช่ทางหรือมิใช่ทาง มีญาณปรากฏ คือ

---

[24]อภิ.สง. (ไทย). 34/872/342.

3) สัมมสนญาณ ญาณที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ของนามรูป คือ ลักษณะอนิจจังความไม่เที่ยงของนามและรูป ลักษณะทุกขัง ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาของนามรูป อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ของนามและรูป

4) ตรุณอุทยัพพยญาณ ญาณหยั่งเห็นความเกิดและดับของนามรูปอย่างอ่อนยังมีวิปัสสนูปกิเลสเจือได้

(6) ปฏิปทาญาณวิสุทธิ

ปฏิปทาญาณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ มีญาณปรากฏคือ

5) พลวอุทยัพพยญาณ ญาณหยั่งเห็นความเกิดและดับของนามรูปอย่างแก่ ซึ่งวิปัสสนูปกิเลสไม่สามารถเจือเข้าได้

6) ภังคญาณ ญาณหยั่งเห็นความดับไปของนามและรูป

7) ภยญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในภัยที่น่ากลัวของนามและรูป

8) อาทีนวญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในโทษที่น่ากลัวของนามและรูป

9) นิพพทาญาณ ญาณที่ใคร่ครวญในความเบื่อหน่ายต่อนามรูป

10) มุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณที่ใคร่ครวญเพื่อความพ้นไปจากนามรูป

11) ปฏิสังขาญาณ ญาณที่ขะมักเขม้นพิจารณาในญาณทบไปทวนมาซ้ำๆ เพื่อหาหนทางให้พ้นไปจากนามและรูป

12) สังขารุเปกขาญาณ ญาณที่พิจารณาวางเฉยในนามรูป

13) อนุโลมญาณ ญาณที่พิจารณาคล้อยไปตามอริยสัจ

14) โครตภูญาณ ญาณข้ามโคตรถึงพร้อมด้วยกาลังเพื่อให้มัคคญาณเกิด

(7) ญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ ความหมดจดบริบูรณ์แห่งญาณ-ทัสสนะเต็มเปี่ยม มีญาณปรากฏคือ

15) มัคคญาณ ญาณรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานเป็นญาณในอริยมัคค์ ได้แก่ โสดาปัตติมัคคญาณ สกทาคามิมัคคญาณ อนา คามิมัคคญาณ และอรหัตต-มัคคญาณ

16) ผลญาณ ญาณที่รู้เห็นพระนิพพาน โดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล ได้แก่ โสดาปัตติผลญาณ สกทาคามิผลญาณ อนาคามิผลญาณ อรหัตตผลญาณ ซึ่งเกิดต่อจากมัคค-ญาณโดยไม่มีระหว่างคั่น

17) ปัจจเวกขณญาณ ญาณพิจารณาในมรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว หรือกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ ตามสมควรแก่ระดับญาณนั้น ๆ

สรุปได้ว่า ด้านธรรมชาติของความรู้ด้านโพธิญาณในพระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ มรรค ผล นิพพาน เพื่อความรู้ที่เป็นไปด้วยความหมดจดแห่งสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ ตามลำดับของความรู้นั้น ๆ

4.2 ด้านประเภทของความรู้

4.2.1. พุทธญาณ

ประเภทของความรู้การบรรลุพุทธญาณในทางพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นไปตามลาดับขั้นจากระดับต่ำสุดไปจนถึงระดับสูงสุด โดยอาศัยการละสังโยชน์เป็นเกณฑ์วัด เพื่อให้เกิดความเข้าใจในสภาวะการบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้น พึงศึกษาสังโยชน์ 10 ประการก่อน ดังนี้

สังโยชน์ หมายถึง เครื่องผูกพันน้อยใหญ่[25] กิเลสอันผูกสัตว์ไว้ เป็นธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือผูกกันไว้กับภพ ร้อยรัดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ผูกติดอยู่กับความทุกข์ทำให้ไม่สามารถสลัดหลุดออกมาได้ เป็นเครื่องพันธนการ เพราะสังโยชน์เหล่านี้ ย่อมผูก คือตามผูกสัตว์ ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมภพไว้ด้วยภพ ซึ่งสังโยชน์ 10 ประเด็น มีดังนี้

1. สักกายทิฐิ แยกศัพท์เป็น สก (ของตน) + กาย (ที่ประชุม) + ทิฐิ (ความเห็น) ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน หมายถึง ความเห็นผิดในขันธ์ 5 ว่าเป็นเรา ของเรา หรือเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งผิดไปจากความเป็นจริงตามสภาพธรรม

2. วิจิกิจฉา มีลักษณะที่สงสัย ลังเลใจ ตัดสินใจไม่ได้ในเรื่องของสภาพธรรม มีความคิดเห็นเป็น อย่าง อุปมาเหมือนทางแพร่ง เช่น พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีคุณจริงหรือไม่ นรก สวรรค์ ชาติหน้ามีจริงหรือไม่ บาปบุญมีจริงหรือไม่ และผลของบาปบุญให้ผลได้จริงหรือไม่ เป็นต้น ความสงสัยเหล่านี้ทำให้เกิดไม่มั่นใจ ขาดความแกล้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมด้วยความมีเหตุผล

3. สีลัพพตปรามาส แยกศัพท์เป็น สีล (วิรัติอันเป็นข้องดเว้น) + วต (วัตรอันเป็นข้อปฏิบัติ) + ปรามาส (การจับต้อง, การลูบคลำ) หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นอยู่ในศีลพรตและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นภายนอกพระพุทธศาสนา เช่น กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค เป็นต้น หรือความยึดมั่นถือมั่นในการบำเพ็ญเพียงกายและวาจาตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา (ศีล) ของตนว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐ ซึ่งเป็นเหตุให้ละเลยการปฏิบัติทางด้านจิตใจหรือการใช้ปัญญาเพื่อหลุดพ้น

4. กามราคะ หมายถึง อาการที่จิตยินดีเพลิดเพลินในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเรียกว่ากามคุณ จนหลงใหลไม่ปล่อยวางง่าย และหมายถึงอาการที่จิตยินดีเพลิดเพลินในกามคุณเช่นนั้นด้วย

---

[25]องฺ.ฉกฺก. (ไทย). 22/ 43/50 .

อำนาจกิเลสกาม มีกิเลสกามเป็นเหตุให้นำ ทำให้มีความยินดีเพลิดเพลิน เช่น ยินดีเพลิดเพลินในในรูปและเสียงด้วยความอยาก

5. ปฏิฆะ หมายถึง ความคับแค้น, ความขึงเคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ ความที่จิตหงุดหงิดจากอำนาจโทสะ

6. รูปราคะ หมายถึง ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน พอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิ ติดใจในอารมณ์ในรูปภพ

7. อรูปราคะ หมายถึง ความติดใจในอรูปธรรม เช่น ติดใจในอรูปฌาน ติดใจปรารถนาในอรูปภพ เป็นต้น

8. มานะ หมายถึง การถือตัว มานะนั้นมีการทะนงตัวเป็นลักษณะ มีการยกตนและสัมปยุตตธรรมเป็นกิจ มีความอยากจะยกตนให้สูงเหมือนธงเป็นผลปรากฏ มีโลภะที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นเหตุใกล้

9. อุทธัจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน มีลักษณะคือความไม่สงบ อุปมาเหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมตี มีความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เป็นกิจ อุปมาเหมือนธงที่สะบัดเพราะถูกลมตีมี ความพลุ่งพล่านไปเป็นผลปรากฏ อุปมาเหมือนขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะถูกก้อนหินปา มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้

10. อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้ง[36] คือ การไม่รู้แจ้งในสัจจะ มีทุกขสัจจะ เป็นต้น เป็นสาเหตุแห่งการเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

สังโยชน์ทั้ง 10 ประการเป็นเกณฑ์วัดระดับของการบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่า เป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวรรณะ เหล่านั้น”[26] ผู้บรรลุธรรมยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติการไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา ระดับของการบรรลุพุทธญาณ แบ่งออกเป็น 4 ประเภทตามเกณฑ์ของการละสังโยชน์ได้ ดังนี้

1. โสดาบัน

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแส คือเข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดินทางได้ถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด[27] เป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

---

[26]นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ์ 5 กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2548), หน้า 68.

[27]พระธรรมปฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 286.

รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ 6 ประการ พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปตติผล มี 3 ประเภท คือ

1) เอกพีชี หมายถึง พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกาลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดอีกครั้งเดียว จะบรรลุมรรคผลที่สูงยิ่งขึ้นไปจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพที่เกิด

2) โกลังโกละ หมายถึง พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกาลังแห่งสมาธิและปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเกิดในตระกูลสูงอีก 3 ครั้ง ก็จะบรรลุมรรคผลขั้นสูงจนถึงอรหัตผลและนิพพานในภพที่ 3 นั้น

3) สัตตักขัตตุปรมะ หมายถึง พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิปัญญาพอประมาณ เมื่อไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ตายไปแล้วจะเวียนเกิดในสุคติภพอีกไม่เกิน 7 ครั้ง ก็จะบรรลุมรรคผลที่สูงยิ่งขึ้นถึงอรหัตผลและนิพพานในภพภูมินั้น

พระโสดาบันทั้ง 3 ประเภทนี้ มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์เสมอกัน แตกต่างกันเฉพาะกำลังแห่งสมาธิและปัญญา ทาให้ระยะเวลาในการเวียนว่ายในวัฏฏะแตกต่างกันจนกว่าจะบรรลุถึงขั้นอรหัตผล ทั้งนี้เพราะมีอินทรีย์หรือปฏิปทาไม่เสมอกันนั่นเอง

2. สกทาคามี

พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทาได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามิมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามิผล มี 5 ประเภท คือ

1) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว ไป บังเกิดในเทวโลก จุติจากเทวโลกมาเกิดในโลกมนุษย์ สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

2) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามี ทาความเพียรด้วยการ เจริญวิปสสนากรรมฐานจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานในชาติเดียวกันในโลกมนุษย์นี้เอง

3) บางท่านเป็นมนุษย์ สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้ จุติไปเกิดในเทวโลกแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ดับขันธ์ปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

4) บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

5) บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุติมาเกิดใน โลกมนุษย์เรานี้ แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

3. อนาคามี

พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก คือ ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้นในสุทธาวาสพรหมโลกนั้น ไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ดังพุทธพจน์ว่าในอานาปานัสสติสูตรว่า “...ในภิกษุสงฆ์นี้ มีภิกษุผู้เป็นอนาคามี เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสังโยชน์ 5 จะเกิดเป็นโอปปาติกะ จะปรินิพพานในโลกนั้นๆ ไม่กลับมาจากโลกนั้นอีกเป็นธรรมดา” เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ข้อ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและปฏิฆะได้เด็ดขาด พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามิมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามิผล มี 5 ประเภท คือ 7

1) อันตราปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี 3 จำพวก คือ พวกที่ เกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหา ซึ่งมีอายุ 1,000 กัป แต่ก็บรรลุพระอรหัตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดได้ก็บรรลุไม่เกินภายใน 100 กัป พวกที่ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตผลในวันที่เกิด ก็บรรลุไม่เกินภายใน 100 กัป พวกที่ 3 บรรลุพระอรหัตผลไม่เกินภายใน 100 กัป

2) อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพ หนึ่งแล้วจวนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจวนจะสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

3) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม้ต้องใช้ ความเพียรมาก

4) สสังขารปรินิพพายีอนาคมี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพ หนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

5) อุทธังโสโตอกนิฏฐอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ คือ พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตัปปาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสติทรีย์เกิดในชั้นสุทัสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธินทรีย์เกิดในชั้นสุทัสสีภูมิ และผู้ที่แก่กล้าในปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฏฐาภูมิ แล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น

4.อรหันต์

พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักขิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักกำแห่งสังสารจักรได้แล้ว ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาปนั้นเป็นชื่อของ พระอรหันต์ ที่ชื่อว่าพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ 5 ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง 3 คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์ได้สิ้นเชิง เป็น

อรหันตขีณาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ...ไม่มีวัฏฏะเพื่อจะบัญญัติต่อไป[28]

พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตผล มี 3 ประเภทใหญ่ ๆ ได้แก่

1) พระอรหันต์ 2 ประเภท คือ[29]

1.1) พระสุกขวิปัสสกะ หมายถึง ผู้เห็นอย่างแห้งแล้ง คือ ผู้มิได้ฌาน สำเร็จอรหัตผลด้วยเจริญแต่วิปัสสนาล้วน

1.2) สมถยานิกะ ผู้มีสมถเป็นยาน คือ ท่านผู้เจริญสมถะจนได้ฌาน สมาบัติแล้วจึงเจริญวิปสสนาต่อจนสำเร็จอรหัตผล

2) พระอรหันต์ 4 ประเภท คือ[30]

2.1) สุกขวิปสสกะ ผู้เจริญวิปสสนาล้วน

2.2) เตวิชชะ ผู้ได้วิชชา 3

2.3) ฉฬภิญญะ ผู้ได้อภิญญา 6

2.4) ปฏิสัมภิทัปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา

3) พระอรหันต์ 5 ประเภท คือ

3.1) ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

3.2) อุภโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือได้ทั้งเจโตวิมุตชั้นอรูปสมาบัติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุตติ

3.3) เตวิชชะ ผู้ได้วิชชา 3

3.4) ฉฬภิญญะ ผู้ได้อภิญญา 6

3.5) ปฏิสัมภิทัปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา 4

สรุปได้ว่า ด้านประภทของความรู้ของพุทธญาณ เป็นลำดับหรือแต่ละภาวะของการเข้าถึงหรือการปฏิบัติถึงความรู้ชั้นสูงและเข้าใจเกี่ยวกับเครื่องที่ติดขัดหรือรัดเอาไว้ 10 ประการคือสังโยชน์ที่เป็นเครื่องป้องกันมิให้ข้ามพ้นไปสู่ความจริงหรือความรู้แจ้งในแต่ละประเภท แต่หากเข้าใจและปฏิบัติได้แล้วจะเกิดผลคือ โสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์ไปจนสู่พระนิพพานที่สุดในทางพระพุทธศาสนา

---

[28]ม.มู. (ไทย). 12/248/ 266.

[29]วิสุทฺธิ. (ไทย). 3/30/206.

[30]วิสุทฺธิ. (ไทย). 3/31/373.

4.2.2 ความรู้ระดับวิญญาณ

ประเภทความรู้ระดับวิญญาณ โดยจิตทั้ง 89 หรือ 121 หากว่าโดยประเภทของวิญญาณแล้วก็ย่นลงในวิญญาณ 2 ประเภท คือ วิญญาณในขันธ์5 วิญญาณ 6 และวิญญาณในปฏิจจสมุปบาท 12 ซึ่งมีประเด็นที่จะพิจารณาร่วมกัน ดังต่อไปนี้

- **วิญญาณในขันธ์ 5** เรื่องวิญญาณ จัดเป็นเรื่องสำคัญ เพราะถือว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งในขันธ์ 5[31] ที่ประชุมกันเข้า ทำงานประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันประกอบด้วย

1) รูป คือส่วนที่เป็นเนื้อหนัง อวัยวะต่าง ๆ ของเหลว อากาศ อุณหภูมิ ย่อยไปถึงเซลล์ต่างๆ ในร่างกาย สสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ

2) เวทนา คือ ความรู้สึกพอใจ ทำให้เกิดสุข ไม่พอใจทำให้เกิดทุกข์ หรือเฉย ๆ ต่อวิญญาณหรือการรับรู้ที่เกิดขึ้น จากผัสสะทั้ง 5 และทางใจแต่ละครั้ง

3) สัญญา คือการจำได้หมายรู้ ถึงสิ่งที่เคยรับรู้หรือรู้สึกมาแล้ว หรือ การจำอารมณ์ เช่น จำได้ว่าดอกกุหลาบมีกลิ่นหอมและพอใจเมื่อได้กลิ่น

4) สังขาร คือการปรุงแต่งอันเกิดจากการรับรู้ และปรุงแปรตริตรึกนึกคิดในใจจากเหตุที่เคยจำได้มีมา ทำให้เกิดแรงดันหรือแรงผลักในการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ได้กลิ่นอะไรอย่างหนึ่งรู้สึกชอบเพราะหอมดี และจำได้ว่าเป็นกลิ่นกุหลาบทำให้เดินไปทางต้นกลิ่นนั้น และอยากได้กุหลาบเป็นของตน อำนาจของการปรุงแต่งนี้ทำให้เราเกิดอารมณ์ เช่น รัก เกลียด โกรธ ชอบ ไม่ชอบในสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น

5) วิญญาณ คือการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อรูป เสียงกลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิด มากระทบอายตนะทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อตากระทบรูปก็เกิดจักขุวิญญาณ หูได้ยินเสียงก็เกิดโสตวิญญาณ จมูกได้กลิ่นก็เกิดฆานวิญญาณ ลิ้นรับรู้ เกิดชิวิญญาณ กายกระทบสัมผัส เกิดกายวิญญาณและใจกระทบความนึกคิดก็เกิดมโนวิญญาณตามลำดับ

วิญญาณในขันธ์ 5 นี้คือการรับรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดมากระทบอายตนะทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จัดเป็นส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ที่ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 และทางใจ เป็นความรู้ประเภทยืนฐาน และเป็นทางเดินของนามขันธ์อื่น ๆ[32] คือเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดเวทนา สัญญา และสังขารเกี่ยวกับสิ่งนั้น และรู้ตามกิจกรรมของนามขันธ์อื่น ๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ) แต่ประเด็นเกี่ยวกับ

---

[31]พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ 43, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, 2558), หน้า 13-14.

[32] วัชระ งามจิตรเจริญ, *พุทธศาสนาเถรวาท*, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โฟร์วัน พริ้นท์ติ้ง จำกัด, 2552), หน้า 347-348.

วิญญาณในเกวัฏฏสูตรที่ว่า[33] “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาณซึ่งเป็น สิ่งที่มองไม่เห็น” หมายถึงพระนิพพาน เป็นวิญญาณในขันธ์ 5 และวิญญาณในวักกลิสูตรที่ว่า[34]

“ภิกษุทั้งหลาย นั่นแหละ คือ มารผู้มีบาปค้นหาวิญญาณของวักกลิกุลบุตรด้วยคิดว่า วิญญาณของวักกลิกุลบุตรสถิตที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย วักกลิกุลบุตรไม่มีวิญญาณ สถิตอยู่ ปรินิพพานแล้ว”

วิญญาณในขันธ์ 5 ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ถามว่าจัดเป็นส่วนไหนของขันธ์ ความจริง ขันธ์ทั้ง5 นั้นเมื่อย่อแล้วก็เหลือเพียง 2 อย่างเท่านั้น คือ รูปกับนาม หรือกายกับใจ รูป ก็คือ รูป นามก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ส่วนเวทนา สัญญา และสังขารรวมกันเรียกว่า เจตสิก ซึ่งมีทั้งหมด 52 ดวง ในเจตสิก 52 ดวงนี้ เป็นเวทนา 1 ดวง เป็นสัญญา 1 ดวง และสังขารอีก 50 ดวง ส่วนวิญญาณเรียกว่า จิต มีอยู่ 89 (หรือ 121) ซึ่งผู้วิจัยจักกล่าวประเด็นเรื่องประเภทของวิญญาณดังนี้

- วิญญาณในวิญญาณ 6 ประเด็นที่ว่า วิญญาณ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 และทางใจ[35] หรือทางอายตนะ 6 คือความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) และความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) วิญญาณเกี่ยวข้องกับนามขันธ์อื่นทั้งหมด โดยเป็นพื้นฐานหรือเป็นทางเดินให้นามขันธ์อื่น ๆ คือไม่ว่าจะเกิดเวทนา สัญญาหรือสังขารขึ้นก็ตาม ย่อมมีความรู้(วิญญาณ) ควบคู่พร้อมกันโดยตลอด หรือเกิดพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง เช่น เมื่อใดที่มนุษย์มีความสุขแสดงว่าเกิดเวทนาก็รู้ว่าเป็นสุขคือเกิดวิญญาณ ในทางตรงกันข้ามเมื่อใดมนุษย์รู้สึกเป็นทุกข์แสดงว่า เกิดเวทนาก็รู้ว่าเป็นทุกข์คือวิญญาณ เป็นต้น มีประเด็นคำถามว่าวิญญาณเกิดขึ้นอย่างไร ตอบว่า วิญญาณต้องมีความเกี่ยวเนื่องกันด้วยคืออายตนะ ซึ่งแปลว่าที่ต่อหรือแดนเชื่อม หมายถึงที่ต่อกันหรือแดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ ซึ่งมีทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก โดยอายตนะภายนอกมี 6 ประกอบด้วยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย ส่วนมากนิยมเรียกว่า อารมณ์ 6 เพราะเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรู้ เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอกซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็เกิดความรู้เฉพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่าง ๆ เช่น ตากระทบรูปเกิดความรู้เรียกว่า เห็น หูกระทบเสียงเกิดความรู้เรียกว่าได้ยิน เป็นต้น ความรู้แต่ละด้านที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิญญาณ (รู้แจ้งหรือรู้อารมณ์) ดังนั้นจึงมีวิญญาณ 6 อย่างเท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ วิญญาณทางตาได้แก่เห็น วิญญาณทางหูได้แก่ได้ยิน

---

[33]ที.สี. (ไทย). 9/499/220.

[34]ที.สี. (ไทย). 9/499/220.

[35]พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย,* พิมพ์ครั้งที่ 43, (กรุงเทพ- มหานคร : สำนักพิมพ์ ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, 2558), หน้า 29.

วิญญาณทางจมูกได้แก่ได้กลิ่น วิญญาณทางลิ้นได้แก่รู้รส วิญญาณทางกายได้แก่รู้สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย วิญญาณทางใจได้แก่รู้อารมณ์ทางใจหรือรู้เรื่องในใจ[36] อายตนะภายใน 6 อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ 6 และวิญญาณ มีความเกี่ยวเนื่องกัน[37] ดังนี้

1) ตา (จักขุปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรูป (รูปารมณ์หรือวัณณะ/คลื่นแสง) เกิดความรู้ คือ จักขุวิญญาณ (เห็น)

2) หู(โสตปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเสียง (สัททารมณ์เสียง/คลื่นเสียง) เกิดความรู้คือ โสตวิญญาณ (ได้ยิน)

3) จมูก (ฆานปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับกลิ่น (คันธารมณ์กลิ่น) เกิดความรู้คือ ฆานวิญญาณ (ได้กลิ่น)

4) ลิ้น (ชิวหาปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับรส (รสารมณ์รส) เกิดความรู้คือ ชิวหาวิญญาณ (รู้รส)

5) กาย (กายปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับสัมผัสหรือสิ่งต้องกาย (โผฏฐัพพารมณ์สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย) เกิดความรู้คือกายวิญญาณ (รู้สัมผัสหรือสิ่งต้องกาย)

6) ใจ (จิตปสาทะ) เป็นแดนรับรู้กระทบกับเป็นแดนรับรู้กระทบกับธรรม (ธัมมารมณ์สิ่งที่ใจนึกคิดหรือเรื่องในใจ) เกิดความรู้คือ มโนวิญญาณ (รู้สิ่งที่ใจนึกคิดหรือเรื่องในใจ)

ประเด็นที่กล่าวมาข้างต้น แม้วิญญาณจะอาศัยอายตนะภายใน 6 อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ 6 กระทบกันจึงเกิดขึ้นได้[38] ก็จริง แต่การที่อารมณ์ปรากฏแก่อายตนะ บางครั้งวิญญาณไม่ได้เกิดขึ้นเสียทีเดียว จะต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใฝ่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณดังกล่าวจึงจะเกิดขึ้น[39] ดังตัวอย่าง เช่น ขณะหลับสนิท ขณะฟุ้งซ่าน หรือขณะใจลอย เป็นต้น

- วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท 12

หากกล่าวถึงวิญญาณในปฏิจจสมุปบาทก็ถือว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของปฏิจจสมุปบาทซึ่งมีอยู่ 12 คือ (1) อวิชชา (2) สังขาร (3) วิญญาณ (4) นามรูป (5) สฬายตนะ (6) ผัสสะ (7) เวทนา (8) ตัณหา (9) อุปาทาน (10) ภพ (11) ชาติ(12) ชรามรณะ วิญญาณโดยความหมายไม่ได้แตกต่างจากวิญญาณในขันธ์ 5 คือรับรู้หรือรู้แจ้งทางอารมณ์ 6 มีจักขุวิญญาณเป็นต้น แต่ในอกุศลจิต 12 ฝ่ายอภิธรรมท่านอธิบายว่า หมายถึงจิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน[40] ดังปรากฏในธัมมสังคณีว่า “จิต มโน มานัส หทัย

---

[36]เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

[37]ที.ปา. (ไทย). 11/304-306/255.

[38]ม.มู. (ไทย). 12/306/338.

[39]ม.มู. (ไทย). 12/117/115.

[40]วัชระ งามจิตรเจริญ, *พุทธศาสนาเถรวาท*, หน้า 191-192.

ปัณฑระมนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกันในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า จิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”[41] ซึ่งแสดงว่า หมายถึงวิญญาณในความหมายที่กว้างหรือหมายถึงวิญญาณหรือจิตทุกประเภทนั่นเองไม่ได้หมายถึงเฉพาะวิญญาณ 6 แต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติและวิญญาณแบบชาติปัจจุบัน

- วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ

วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึงวิญญาณ 6 มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือวิปากวิญญาณที่เป็นโลกิยะ 32 ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ (คืออุปปาทขณะหรือขณะเกิดอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิต) และในปวัตติกาล (ช่วงเวลาหลังปฏิสนธิกาลคือตั้งแต่ฐิติขณะหรือขณะที่ดำรงอยู่ อันเป็นขณะที่สองของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไปจนถึงจุติกาลคือขณะจุติจิตเวลาตาย) จิตนับจากเวลาทำหน้าที่เกิดในภพใหม่จนถึงเวลาทำหน้าที่ตายไป (ปฏิสนธิจิต-จุติ) ระหว่างนี้เรียกว่ากายมนุษย์ วิญญาณที่ทำหน้าที่ในขณะนี้คือวิญญาณ 6 เพราะเป็นวิปากวิญญาณหรือวิปากจิตที่เกิดด้วยอำนาจกรรมคือสังขารที่ทำไว้ ตัวอย่างเช่น จักขุวิญญาณที่เป็นวิบากเกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมที่สั่งสมไว้ อย่างนี้เรียกว่า วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ เพราะวิญญาณในภพปัจจุบันเป็นผลของสังขารที่เป็นอดีต

- วิญญาณแบบชาติปัจจุบัน

วิญญาณแบบชาติปัจจุบัน คือวิญญาณ 6 ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญาณในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปวัตติวิญญาณที่เกิดขึ้นในปวัตติกาล คือ เวลาหลังปฏิสนธิไป ได้แก่ โลกิยวิปากจิต 32 หรือวิปากวิญญาณ และกรรมวิญญาณคือจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปด้วย ตัวอย่างเช่น เราเห็นหญิงสาวคนหนึ่งแล้ว อยากพบอีกครั้ง ด้วยความคิดถึงหญิงสาวคนนั้น จึงหาทางที่จะไปพบให้ได้ ในการไปพบนี้จะเกิดจักขุวิญญาณคือวิญญาณทางตาที่มารับรู้การเห็นภาพหญิงสาวคนนั้นและเกิดมโนวิญญาณที่คิดเกี่ยวกับหญิงสาวคนนั้นซึ่งในขณะแรกที่ที่เกิดการรับรู้เหตุการณ์นี้จะเป็นวิปากวิญญาณ แต่หลังจากนั้นจะเป็นกรรมวิญญาณเพราะเจตนาที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเห็นหญิงสาวคนนั้นถูกปรุงแต่งด้วยตัณหา ดังนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณแบบชาติปัจจุบัน เพราะรวมทั้งวิปากวิญญาณและกรรมวิญญาณอยู่ด้วยกัน

สรุปได้ว่า ประเภทความรู้ในระดับวิญญาณ เป็นความเข้าใจในส่วนของความรู้ ความคิดที่พิจารณาแยกแยะประเด็นตามลำดับไปสู่ความจริงหรือความคิดความรู้แจ้งในพระพุทธศาสนาของการปรุงแต่ง ได้แก่ 1) วิญญาณในขันธ์ 5 มีความเข้าใจในขันธ์ทั้ง 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ 2) วิญญาณในวิญญาณ 6 ประเด็นที่ว่า วิญญาณ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัส

---

[41]อภิ.สง. (ไทย). 34/6/28.

ทั้ง 5 และทางใจ หรือทางอายตนะ 6 คือความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชิวหาวิญญาณ) ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) และความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) 3) วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท 12 คือ (1) อวิชชา (2) สังขาร (3) วิญญาณ (4) นามรูป (5) สฬายตนะ (6) ผัสสะ (7) เวทนา (8) ตัณหา (9) อุปาทาน (10) ภพ (11) ชาติ(12) ชรามรณะ 4) วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึง วิญญาณ 6 มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือวิปากวิญญาณที่เป็นโลกิยะ 32 ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาล หรือในขณะปฏิสนธิ และในปวัตติกาล และ 5) วิญญาณแบบชาติปัจจุบัน คือวิญญาณ 6 ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญาณในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปวัตติวิญญาณที่เกิดขึ้นในปวัตติกาล

4.2.3 ความรู้โพธิญาณ

ประเภทของความรู้โพธิญาณ ตามความหมายมีความหมายหลายอย่าง คือ อริยมรรคบ้าง นิพพานบ้าง สัพพัญญูบ้าง แต่ผู้วิจัยจะใช้คำว่า นิพพาน เพื่อความเข้าใจการในศึกษาประเภทของความรู้โพธิญาณ

การใช้คำว่า ประเภทหรือระดับของนิพพาน หากตีความไปตามตัวพยัญชนะอักษรทำให้คิดไปได้ว่า นิพพานแบ่งออกเป็นหลายระดับ หรือการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์มีได้หลายครั้งในชีวิตหนึ่งการเข้าใจอย่างนี้ถือว่ายังไม่ถูกต้อง นิพพานเป็นสัจจะหนึ่งเดียวอันเป็นเอกอุดม แต่ถ้าว่าด้วยลักษณะหรือการแสดงกิริยาอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน หรือลักษณะของผู้ที่บรรลุถึงนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่อันนี้สามารถแบ่งแยกออกได้ ลักษณะการเห็นนิพพานของพระอนาคามีกับพระอรหันต-มีลักษณะแตกต่างกัน ท่านเปรียบเทียบการเห็นนิพพานของพระอนาคามีว่า เปรียบเสมือนกับการเห็นน้ำในบ่อน้ำเท่านั้น แต่ยังสัมผัสน้ำด้วยกายไม่ได้ คือไม่สามารถตักน้ำมาดื่มแก้กระหายได้เพียงแค่ยืนมองน้ำในบ่อที่กำลังสั่นไหวเป็นระลอกนี่เป็นลักษณะการเห็นนิพพานของพระอนาคามี ในสัพพาสวสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์พระพุทธองค์ตรัสว่า“อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยทัสสนะก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการสังวรก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการใช้สอยก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการอดกลั้นก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการเว้นก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการบรรเทาก็มี อาสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการเจริญก็มี”[42]คำว่าทัสสนะ ในที่นี้อรรถกถาอธิบายว่า โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทัสสนะ“เพราะเห็นพระนิพพานก่อน”[43] ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกมรรคข้อแรกว่าทัสสนสัจฉิกิริยา ส่วนมรรคที่เหลือทั้งสามนั้นเรียกว่าภาวนาสัจฉิกิริยา “การเห็นพระนิพพานในขณะ (บรรลุ) ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็นทัสสน-

[42]ม.ม. (ไทย). 12/16/18.

[43]ม.มู.อ. (ไทย). 1/21/120.

สัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือเป็นภาวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนี้แล”[44] ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายคำว่า ทัสสนะออกไปหลายนัยด้วยกันว่า “คำว่า ทัสสนะอธิบายว่าเนกขัมมะ ชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็น เพราะละกามฉันทะ อพยาบาท ชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็นเพราะละพยาบาท ฯลฯ อรหัตตมรรคชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็นเพราะละกิเลสทั้งปวง”[45]

ดังนั้น การเข้าถึงกระแสสู่นิพพานจึงเรียกว่า ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน ในจูฬวิยูหสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตพระพุทธองค์ตรัสว่า“สัจจะนั้นมีอย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีอย่างที่ 2”[46] ในคัมภีร์มหานิทเทสพระสารีบุตรอธิบายพุทธพจน์บทนี้ว่า“คำว่า สัจจะนั้นมีอย่างเดียวเท่านั้นไม่มีอย่างที่ 2 อธิบายว่า นิพพานคือความดับทุกข์ ได้แก่ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับกิเลส ความเย็นสนิทตรัสเรียกว่า สัจจะอย่างเดียว”[47] ส่วนอริยอัฏฐังคิกมรรคก็ตรัสเรียกว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียวด้วยเช่นกันดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายไว้บ้างแล้วในเนื้อหาที่ผ่านมา นิพพานมีอยู่อย่างเดียวแต่ชื่อนิพพานอาจจะมีมากกว่า หนึ่งชื่อก็ได้ เช่นเรียกว่า สันตบท นิโรธ วิมุตติ วิราคะ เป็นต้น อรรถกถาอธิบายว่า“พระนิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่ชื่อของพระนิพพานนั้นมีหลายอย่าง ด้วยอำนาจชื่อที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมทั้งปวง”[48]ชื่อเรียกก็เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับใช้สื่อสารถึงสิ่งที่พระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบ แต่ภาวะแห่งนิพพานจริง ๆ สื่อสารด้วยภาษาไม่ได้ ภาษาของมนุษย์บกพร่องเกินไปที่จะใช้บรรยายถึงภาวะที่แท้จริงของนิพพานผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งในภาวะแห่งนิพพานแล้วเท่านั้น จึงสามารถจะรู้และเข้าใจภาวะแห่งนิพพานได้อย่างแท้จริง ประเภทของนิพพานในคัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น 2ประการ ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ซึ่งแต่ละระดับคัมภีร์อิติวุตตกะมี คำอธิบายดังนี้

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เพราะอินทรีย์ 5 ที่ยังคงอยู่ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เสวยสุขและทุกข์อยู่ ภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นอย่างไร ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตขีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้ชอบ

---

[44]วิสุทฺธิ. 852/1146.

[45]ขุ.ป. (ไทย). 31/41/607.

[46]ขุ.สุ. (ไทย). 25/891/714.

[47]ขุ.ม. (ไทย). 29/119/346.

[48]ขุ.ป.อ. (ไทย). 1/35/224.

ภิกษุทั้งหลาย เวทนาทั้งปวงในอัตภาพนี้นั่นแลของภิกษุนั้นอันตัณหาเป็นต้นให้เพลิดเพลินไม่ได้ต่อไปแล้ว จักระงับดับสนิท ภิกษุทั้งหลายสภาวะดังกล่าวนี้ เราเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ... นิพพานธาตุประการหนึ่ง เป็นสภาวะมีให้เห็นในอัตภาพนี้ ชื่อว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาที่นำไปสู่ภพ ส่วนนิพพานธาตุอีกประการหนึ่งเป็นสภาวะมีในภายภาคหน้าชื่อว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายได้โดยสิ้นเชิง[49]

ในคัมภีร์อิติวุตตกะมีกล่าวถึงนิพพานธาตุไว้เพียงเท่านี้ ส่วนการที่คัมภีร์อิติวุตตกะได้แบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการก็ไม่ได้เป็นการสื่อความหมายว่า มีการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์จะมีอยู่สองช่วงสองตอนหรือสองระยะในชีวิตหนึ่ง นิพพานมีอยู่หนึ่งเดียวและการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่แบ่งออกเป็นสองระดับก็เพื่อแสดงกิริยาอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานหรือเป็นเพียงการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายเท่านั้น ในนาลกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตพระพุทธองค์ตรัสยืนยันถึงการบรรลุถึงนิพพานในอัตภาพนี้ว่า“มุนีผู้ปฏิบัติจะไปถึงฝั่งถึง 2 ครั้งหามิได้ ฝั่งนี้ผู้ปฏิบัติรู้ได้ครั้งเดียวก็หามิได้”[50]

นิพพานธาตุทั้งสองอรรถกถาอธิบายว่า“พระนิพพานนั้นไม่มีความต่างกันโดยปรมัตถ์แต่ก็ปรากฏโดยปริยาย เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงความต่างกันโดยปริยายนั้น จึงตรัสว่าภิกษุทั้งหลายนิพพานธาตุ 2 ประการนี้ เพื่อจะทรงแสดงความต่างกันตามที่ทรงประสงค์จึงตรัสพระดำรัสว่าสอุปาทิเสส เป็นต้น”[51] หรือคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานธาตุที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอีกว่า“ส่วนนิโรธเป็นอย่างเดียวโดยเป็นอสังขตธาตุแต่โดยปริยายเป็น 2 โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสสเป็น 3 โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ 3 เป็น 4 โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค 4 เป็น 5 โดยเป็นความหายไปแห่งความมุ่งยินดี 5 เป็น 6 โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองตัณหา 6”[52] การแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองระดับดังที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะบางครั้งก็มีนักวิชาการบางท่านแสดงความคิดเห็นเรื่องนี้ว่า ไม่ว่าข้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะจะมาจากพระพุทธองค์จริงหรือไม่ก็ตาม แต่ในอีกนัยหนึ่งก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจเรื่องนิพพานที่ขยายออกไปมากจากพระพุทธศาสนาในยุคแรกๆ ดังที่สมภาร พรมทาได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า“ไม่ว่าข้อความนี้จะมาจากพระพุทธองค์หรือไม่ก็ตาม ข้อความนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาในยุคหลังพุทธกาลมีความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานขยายออกไปมากกว่าที่ปรากฏในพุทธศาสนายุคแรก”[53] นี่ก็เป็นทัศนะจากนักวิชาการที่มีต่อเรื่องนิพพานธาตุ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานอกจากจะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น

---

[49]ขุ.อิติ. (ไทย). 25/44/392-394.

[50]ขุ.สุ. (ไทย). 25/720/670.

[51]ขุ.อิติ.อ. (ไทย). 44/239/360.

[52]วิสุทฺธิ. 568/833.

[53]สมภาร พรมทา, *พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก*, หน้า 269.

สองระดับแล้ว อรรถกถายังแบ่งปรินิพพานออกเป็น 3 ประการได้แก่ 1.ความดับกิเลส (กิเลสปรินิพพาน) 2.ความดับขันธ์ (ขันธปรินิพพาน) และ 3.ความดับธาตุ (ธาตุปรินิพพาน) ซึ่งแต่ละระดับต่างมีความหมายเฉพาะยิ่งโดยเฉพาะธาตุปรินิพพานด้วยแล้วอรรถกถาได้อธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างพิสดารมาก แต่อย่างไรก็ตามนิพพานทั้งสามระดับนี้ก็ยังเกี่ยวพันอยู่กับนิพพานธาตุอยู่นั่นเอง

สรุปได้ว่า ประเภทของความรู้โพธิญาณ คือ นิพพานคือการดับทุกข์เป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีสอง ส่วนการเข้าถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้แค่เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่คัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น 2 ประการ ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวกับนิพพานหรือเป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายคือนิพพานในความหมายบางแง่บางด้านเท่านั้น อรรถกถาอธิบายว่านิพพานไม่มีความแตกต่างโดยปรมัตถ์แต่ปรากฏโดยปริยาย นอกจากการแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะแล้ว

4.3 ด้านบ่อเกิดของความรู้

1. พุทธญาณ

บ่อเกิดของความรู้หรือเป็นเหตุเกิดแห่งญาณ คือ โพธิปักขิยธรรม (สามัคคีธรรม) เป็นธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เกื้อหนุนแก่อริยมรรค สติเป็นบาทฐานของวิปัสสนาเพราะว่าสติจัดเข้าอยู่ในฝักฝ่ายของสมาธิอันเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนา ในสติปัฏฐานสูตรเองก็ได้ระบุไว้แล้วทุกบรรพะว่า การเจริญสตินั้นก็เพียงเพื่อให้เกิดญาณ อาศัยการระลึกถึงกายเป็นต้น ก็เพื่อให้เกิดญาณ โพธิปักขิยธรรมมีจานวน 7 หมวด โดยแบ่งออกเป็นหัวข้อธรรมจานวน 37 บทธรรม คือ

1. สติปัฏฐาน 4
2. สัมมัปปธาน 4
3. อิทธิบาท 4
4. อินทรีย์ 5
5. พละ 5
6. โพชฌงค์ 7
7. อริยมรรคมีองค์ 8

โพธิปักขิยธรรม หรืออีกนัยหนึ่งคือสามัคคีธรรมมีจานวน 7 หมวด แบ่งออกเป็นจานวน 37 ประการ ดังมีเนื้อหาสาระดังต่อไปนี้ คือ

1. สติปัฏฐาน คือ ฐานหรือที่ตั้งอันเป็นที่กาหนดของสติ ความเจริญสติระลึกรู้ มี 4 ประการ คือ

1.1 กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกาหนดพิจารณาในกาย

1.2 เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกาหนดพิจารณาในเวทนา

1.3 จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกาหนดพิจารณาในจิต

1.4 ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกาหนดพิจารณาในธรรม

สติปัฏฐาน 4 ไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ ที่มีมรรคเป็นเหตุก็มี ที่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ที่จักเกิดขึ้นแน่นอนก็มี ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มีที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี

2. สัมมัปปธาน คือ หลักธรรมในการเพียรรักษากุศลธรรมไม่ให้ถึงความเสื่อม มี 4 ประการ คือ

2.1 สังวรปธาน ความพากเพียรพยายามระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในตน

2.2 ปหานปธาน ความพากเพียรพยายามละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว

2.3 ภาวนาปธาน ความพากเพียรพยายามสร้างกุศลให้เกิดขึ้นในตน

2.4 อนุรักขนปธาน ความพากเพียรพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไป

สัมมัปปธาน 4 ไม่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ไม่มีเหตุต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 สัมมัปปธาน 4 เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นของเสข-บุคคล เป็นอัปปมาณะ มีอัปปมาณะเป็นอารมณ์ เป็นชั้นประณีต มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ มีมรรคเป็นเหตุ ที่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี แต่กล่าวไม่ได้ว่า จักเกิดขึ้นแน่นอน ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มี ที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้

สัมมัปปธาน 4 ไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุ สัมปยุตด้วยเหตุ แต่กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและมีเหตุ หรือมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ หรือสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุสัมมัปปธาน 4 ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ไม่เป็นรูป เป็นโลกุตตระ จิตบางดวงรู้ได้ จิตบางดวงรู้ไม่ได้ ไม่เป็นอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิปปยุตจากอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ หรือสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะวิปปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ไม่เป็นสังโยชน์ ฯลฯ ไม่เป็นคันถะ ฯลฯ ไม่เป็นโอฆะฯลฯ ไม่เป็นโยคะ ฯลฯ ไม่เป็นนิวรณ์ ฯลฯ ไม่เป็นปรามาส ฯลฯ รับรู้อารมณ์ได้ สัมมัปปธาน 4 ไม่เป็นจิต เป็นเจตสิก สัมปยุตด้วยจิต ระคนกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดพร้อมกับจิต

เป็นไปตามจิต ระคนกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน ระคนกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดพร้อมกับจิต ระคนกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเป็นไปตามจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นอุปาทายรูป กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ไม่เป็นอุปาทาน ฯลฯ ไม่เป็นกิเลส ฯลฯ ไม่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ไม่มีเหตุต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ที่มีวิตกก็มี ที่ไม่มีวิตกก็มี ที่มีวิจารก็มี ที่ไม่มีวิจารก็มี ที่มีปีติก็มี ที่ไม่มีปีติก็มี ที่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี ไม่เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ เป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ ให้ผลแน่นอน ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้”

3. อิทธิบาท คือ เป้าหมายของความเจริญ มี 4 ประการคือ

3.1 ฉันทะ ความชอบใจทำ พอใจรักใครในสิ่งที่ทำนั้น

3.2 วิริยะ ความแข็งใจทำ เพียรหมั่นประกอบในสิ่งที่ทำนั้น

3.3 จิตตะ ความตั้งใจทำ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งที่ทำนั้น ไม่ทอดทิ้งธุระ

3.4 วิมังสา ความเข้าใจทำ การใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลในสิ่งที่ทำนั้น

การเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทา-ทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรรความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดินปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิ-ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสิทธิบาทสภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยวิมังสิทธิบาท”

4. อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ มี 5 ประการคือ

4.1 สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเชื่อเลื่อมใส

4.2 วีริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเพียร

4.3 สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความระลึกได้

4.4 สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความตั้งมั่น

4.5 ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรอบรู้

การเข้าถึงอินทรีย์ คือ สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเชื่อเลื่อมใส วีริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเพียร สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความระลึกได้

สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความตั้งมั่น และปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรอบรู้ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรอบรู้ ปัญญินทรีย์ ปัญญากิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้งความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้วความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์”

5. พละ คือ กำลัง 5 ประการคือ

5.1 สัทธาพละ กำลังความเชื่อเลื่อมใส

5.2 วีริยพละ กำลังความเพียร

5.3 สติพละ กำลังความระลึกได้

5.4 สมาธิพละ กำลังความตั้งมั่น

5.5 ปัญญาพละ กำลังความรอบรู้

สัทธาพละ เกิดจากสมาธิอันเป็นตัวแทนแห่งสมถะที่มีอารมณ์ให้เกิดศรัทธาในพระรัตนตรัย ในทาน ศีล ความดี นิพพานฯลฯได้ง่าย มีอารมณ์อันเป็นฝักฝ่ายให้เกิดราคะเช่นวรรณะกสิน และอารมณ์ให้เกิดโทสะเช่นอสุภะ กายคตาสติ และอารมณ์ต่าง ๆ เช่น มรณานุสสติ อัปปมัญญาเหล่านี้ มีกำลังมากกว่าสติอันเป็นตัวแทนแห่งวิปัสสนานั่นคือปัญญา เมื่อสมาธิมีกำลังมากกว่าสติ ศรัทธาพละจึงมีกำลังมากกว่าปัญญาพละ เป็นเหตุให้เกิดกามฉันทะนิวรณ์และพยาบาทนิวรณ์ได้ง่าย การที่สมาธิมีกำลังมากกว่าสติ เพราะสมาธิเกิดขึ้นได้ง่ายในการจดจ่อ ตั้งใจมั่น ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ย่อมทำให้สติที่เป็นสภาวะกำหนดครอบคลุมในอิริยาบถทั้งหลายในทุกประสาทสัมผัสทั้งหลาย อ่อนกำลังลง เพราะไม่สามารถกำหนดครอบคลุมได้

วิริยะพละ เกิดจากการกำหนดการเดินจงกรมและการกำหนดอิริยาบถย่อย ซึ่งถ้าทำมากไปจะทำให้จิตฟุ้งซ่าน สติพละ สตินั้นท่านกล่าวว่า ยิ่งมีมากยิ่งดี การเจริญวิปัสสนานั้น ท่านให้กำหนดสติรับรู้จากน้อยไปหามาก ยิ่งมีอารมณ์กำหนดน้อยก็จะเกิดสมาธิได้ง่าย ถ้ามีอารมณ์ให้กำหนดกว้างมาก สมาธิจะน้อยจนไม่เป็นอันปฏิบัติ เพราะสมาธิคือความตั้งใจของจิต ถ้าสมาธิมีมากเกินไปจิตจะดิ่งนิ่งไม่มีสติ อุบายคือเมื่อสมาธิมีมากเกินไป เพราะเริ่มชำนาญต่ออารมณ์กรรมฐานที่กำหนด ให้เพิ่มการรับรู้ของสติให้มากขึ้นกว้างขึ้นละเอียดขึ้นทีละน้อย ด้วยการเพิ่มอารมณ์ที่ต้องกำหนดคืออิริยาบถย่อยและอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 6 ให้มากขึ้นกว้างขึ้นละเอียดขึ้นทีละน้อย ถ้าเพิ่มมากเกินไปในทีเดียว จะสูญเสียสมาธิที่ใช้ในการกำหนดอารมณ์กรรมฐานกลายเป็นฟุ้งซ่านหรือขี้เกียจไป เพราะถ้าจิตรับรู้น้อยอย่างจะเกิดสมาธิได้ง่าย ถ้าจิตรับรู้มากอย่างในอิริยาบถและสัมผัสทั้ง 6 จะเกิดสติมาก

แต่จะอ่อนสมาธิจนอาจไม่สนใจเจริญสติ เพราะไม่มีสมาธิรักษาอารมณ์ที่จดจ่อในการกำหนด จึงต้องค่อยๆเพิ่มอารมณ์ที่ใช้กำหนดทีล่ะน้อย เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติชำนาญจนเคยชินจะกลายเป็นสมาธิมากขึ้นเอง จึงต้องค่อยๆเพิ่มการรับรู้ของสติไปเรื่อย ๆ ทีล่ะขั้น เพื่อลดกำลังของสมาธิด้วยสติ แต่แม้จะไม่เพิ่มการกำหนดของจิตให้มากขึ้นกว้างขึ้นละเอียดขึ้น เพื่อหวังให้สมาธิคงอยู่นาน แต่การกระทำเช่นนั้น ก็อาจทำให้สมาธิค่อยๆอ่อนกำลังได้เช่นกัน เหมือนการที่ทำอะไรจนเคยชินจนคล่องมากจะเริ่มไม่มีสมาธิต่อสิ่งนั้นจนสามารถ เริ่มทำสิ่งนั้นไปพร้อมกับสิ่งอื่นได้ง่าย ๆ ซึ่งการชำนาญมากไปอาจมีผลให้จิตเหม่อลอย ขี้เกียจจนเกิดถีนมิทธะได้ง่าย ดังนั้นการจะสร้างสมาธิเมื่อจิตเริ่มชำนาญต่ออารมณ์ที่มีอยู่ ก็คือการกำหนดสติให้มากขึ้นกว้างขึ้นละเอียดขึ้น จิตจึงจะกลับมีสมาธิต่ออารมณ์กรรมฐานได้ดีต่อไป การใช้สติลดกำลังสมาธิแบบนี้ สติจะกล้าแข็งกว่าสมาธิไปทีล่ะระดับขั้น

สมาธิพละ เกิดจากการกำหนดในอิริยาบถนั่ง ถ้ามากไปทำให้ขี้เกียจ ท้อแท้ ง่วง เบื่อ ได้ปัญญาพละ เกิดจากสติอันเป็นตัวแทนแห่งวิปัสสนาคือปัญญามีกำลังมากกว่าสมาธิอันเป็นตัวแทนแห่งสมถะที่มีอารมณ์ให้เกิดศรัทธาในองค์ธรรมต่าง ๆ เพราะเหตุแห่งจิตมีปัญญาในพระไตรลักษณ์มาก เมื่อสติมีกำลังมากกว่าสมาธิ ทำให้ปัญญาพละมีกำลังมากกว่าศรัทธาพละ เป็นเหตุให้เกิดวิจิกิจฉานิวรณ์ได้ง่าย การที่สติมีกำลังมากกว่าสมาธิ เพราะสติคือการกำหนดแบบครอบคลุมทุกอิริยาบถทุกการรับรู้ทางประสาทสัมผัสยิ่งมากสติยิ่งมีกำลัง แต่จะเป็นเหตุให้สมาธิที่ชอบกำหนดจดจ่อในอารมณ์น้อยอย่าง สูญเสียอารมณ์สมาธิได้ง่าย

6. โพชฌงค์ องค์แห่งความตรัสรู้ 7 ประการคือ

6.1 สติสัมโพชฌงค์ มีความระลึกได้

6.2 ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีความพิจารณาวินิจฉัยในธรรม

6.3 วีริยสัมโพชฌงค์ มีความพากเพียรพยายาม

6.4 ปีติสัมโพชฌงค์ มีความอิ่มเอิบใจ

6.5 ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความสงบสบายใจ

6.6 สมาธิสัมโพชฌงค์ มีความตั้งมั่น

6.7 อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีความวางเฉย

สติกำหนดรู้ในรูปนามจึงเกิดการจำแนกธรรมเกิดธัมมวิจยะว่า สิ่งนี้เป็นกุศล เป็นอกุศล ว่ากุศลควรเจริญ อกุศลควรละเว้น จึงเกิดวิริยะความเพียรในการสร้างและรักษากุศล เพียรในการทำลายอกุศลและป้องกันอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น ทำให้เกิดปีติอิ่มใจปลื้มใจในการทำดีละเว้นความชั่ว เพราะมีปีติ จึงทำให้ปฏิฆะความไม่พอใจอันเกิดจากความทุกข์กายทุกข์ใจเบาบางลง เมื่อความทุกข์เบาบางจิตจึงไม่ทุรนทุราย จึงเกิดปัสสัทธิความสงบกายสงบใจขึ้น เมื่อจิตใจสงบ วิตกวิจารการตรึกการตรองหรือการนึกคิดจึงสงบระงับลง เมื่อความนึกคิดสงบระงับลงนิวรณ์ที่ต้องอาศัยความนึกคิดจึงจะเกิดขึ้นมาได้ ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อนิวรณ์ไม่เกิดขึ้น สมาธิจึงเกิดขึ้น เมื่อสมาธิเกิดขึ้น จิตจึง

ละวางในความชอบใจและความไม่ชอบใจ ในอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากผัสสะในอายตนะทั้ง6ลงเสียได้ จึงเกิดอุเบกขาความวางเฉย เมื่ออุเบกขาเกิดขึ้นจึงวางเฉยต่อบัญญัติทั้งปวง ว่าสิ่งนี้ดีกว่ากัน เลวกว่ากัน หรือเสมอกัน ลงเสียได้

7. อริยมรรค หนทางแห่งความเป็นพระอริยะ มี 8 ประการคือ

7.1 “สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ คือ ความเห็นอริยสัจ กล่าวคือ ญาณ ได้แก่ ปัญญา อันหมายถึง กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความวิเคราะห์ ความเลือกสรร ความคัดสรร ความจาแนก ความแจกแจง ความกาหนดหมาย ความเข้าไปกาหนด ความเข้าไปทาการกาหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ภาวะที่ชาญฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ภาวะที่รู้ลึก ภาวะที่รู้กว้าง ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิดความวิเคราะห์ ความวิจารณ์ ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทาลายล้างกิเลสปัญญาเป็นเครื่องชี้นาทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัดแจ้ง ปัญญาเหมือนประตัก ปัญญินทรีย์ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา ความสว่างคือปัญญาปัญญาดุจประทีป ปัญญาประดุจดวงแก้ว ปัญญาประดุจดังอาวุธ ความไม่หลง ความวิจัยธรรมสัมมาทิฏฐิ เหล่าใดนี้ท่านเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ[54]

7.2 สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ กล่าวคือ ความดำริอันละเว้นในอกุศลวิตก

7.3 สัมมาวาจา ความเจรจาชอบ กล่าวคือ เว้นจากวจีทุจริต 4 ประการ ได้แก่ พูดปด พูดเพ้อเจ้อ พูดส่อเสียด พูดคาหยาบ

7.4 สัมมากัมมันตะ ความทำการงานชอบ กล่าวคือ เว้นเสียจากกายทุจริต 3 ประการ ได้แก่ ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม

7.5 สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพที่ชอบ กล่าวคือ เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด ได้แก่ เว้นเสียจากมิจฉาอาชีวะทั้งสิ้น

7.6 สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ กล่าวคือ ความเพียรในสัมมัปปธาน 4

7.7 สัมมาสติ ความระลึกชอบ กล่าวคือ ความระลึกในสติปัฏฐาน 4

7.8 สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ กล่าวคือ ความเจริญในฌานทั้ง 8 หรือ 9”

อริยมรรคมีองค์ 8 คือ หนทางสู่การดับทุกข์ ประกอบด้วย 1) สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ 2) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ 3) สัมมาวาจา คือ การเจรจาชอบ 4) สัมมากัมมันตะ คือ การกระทำชอบ 5) สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ 6) สัมมาวายามะ คือ ความ พยายามชอบ 7) สัมมาสติ คือ การระลึกชอบ 8) สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นชอบ

---

[54]อภิ.วิ.(ไทย). 35/176/101.

สรุปได้ว่า บ่อเกิดของความรู้พุทธญาณ ได้แก่ การปกิบัติเพื่อบรรลุผลหรือบรรลุธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาของหมวดธรรม คือ 1) สติปัฏฐาน 4 2) สัมมัปปธาน 4 3) อิทธิบาท 4 4) อินทรีย์ 5 5) พละ 5 และ 6) โพชฌงค์ 7

2. ความรู้ระดับวิญญาณ

บ่อเกิดความรู้ระดับวิญญาณ วิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ 6 มีดังนี้

1. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้รูปด้วยตา
2. โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู
3. ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก
4. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น
5. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัสทางกาย
6. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้แก่ รู้ความนึกคิด[55]

สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ คือ บุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้จะเป็นชนกกรรมทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เพราะในเวลาใกล้จะตาย สังขารนี้ก็จะมาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยกรรมนิมิตหรือคตินิมิตมาปรากฏในมโนทวาร จุติจิตก็จะเกิด เป็นชาติใหม่ โดยมีภวังควิสัย (สังขาร คือบุญและบาปที่ติดมากับภวังคจิต) เป็นอารมณ์ ปฏิสนธิวิญญาณ คือ วิญญาณที่ทำหน้าที่ไป

อายตนะ คือ การเชื่อมหรือการต่อ เช่น ตาต่อกับรูป มีหน้าที่ให้เห็นรูป เป็นต้น มีความเป็นวัตถุ คือ ที่ตั้งและทวารที่ผ่านของวิญญาณธาตุเป็นผล และมีนามรูปเป็นเหตุ สฬายตนะนี้เป็นเหตุหรือปัจจัยให้เกิดผัสสะ

ผัสสะ คือ ความกระทบ หรือความประจวบ ได้แก่ สัมผัส 6 คือ ความกระทบความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและวิญญาณ ได้แก่

จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา คือ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ
โสตสัมผัส ความกระทบทางหู คือ หู + เสียง + โสตวิญญาณ
ฆานสัมผัส ความกระทบทางจมูก คือ จมูก + กลิ่น + ฆาน-วิญญาณ
ชิวหาสัมผัส ความกระทบทางลิ้น คือ ลิ้น + รส + ชิวหา-วิญญาณ
กายสัมผัส ความกระทบทางกาย คือ กาย + โผฏฐัพพะ + กาย-วิญญาณ
มโนสัมผัส ความกระทบทางใจ คือ ใจ + ธรรมารมณ์ + มโน-วิญญาณ

---

[55]อภิ.วิ. (ไทย). 35/120/105.

ลักษณะของผัสสะ คือ การถูกต้องอารมณ์ภายนอกหรือสิ่งภายนอก มีหน้าที่ทำให้จิตกับอารมณ์กระทบกัน มีการกระทบกันขององค์ประกอบ 3 ประการ เช่น ทวารมีตาอารมณ์มีรูป เกิดวิญญาณมีจักษุวิญญาณเป็นผล เป็นต้น ซึ่งมีอายตนะทั้ง 6 เป็นเหตุให้เกิด และผัสสะก็เป็นเหตุของเวทนาต่อไป

สรุปได้ว่า บ่อเกิดความรู้ระดับวิญญาณ วิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็นได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ 6 มีดังนี้ 1. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้รูปด้วยตา 2. โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู 3. ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก 4. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น 5. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัสทางกาย และ 6. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ได้แก่ รู้ความนึกคิด

3. ความรู้โพธิญาณ

บ่อเกิดของความรู้ โดยเบื้องแรกสุดของบ่อเกิดแห่งญาณ ตลอดทั้งเกิดความรู้ที่เป็นมงคลอันยิ่งทั้งปวง พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมงคลสูตร แห่งขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ มีเนื้อความว่า

“เพื่อความฉลาดในการสะสมญาณความรู้ในมงคลนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้ โลกหน้า และโลกุตรสุขเหล่านั้น ละการคบคนพาลเสีย อาศัยแต่บัณฑิต บูชาผู้ที่ควรบูชา อันการอยู่ในปฏิรูปเทส และความเป็นผู้ทำบุญไว้ดีในกาลก่อนตักเตือนในการบาเพ็ญกุศล ตั้งตนไว้ชอบ มีอัตภาพอันประดับดีด้วยพาหุสัจจะ มีศิลปะและวินัย กล่าววาจาสุภาษิตอันเหมาะสมแก่วินัย ยังไม่ละเพศคฤหัสถ์อยู่ตราบใด ก็ชำระใช้มูลหนี้เก่าด้วยการบำรุงมารดาบิดา ประกอบมูลหนี้อันใหม่ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภรรยา ถึงความมั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคารและข้าวเปลือก ด้วยความเป็นผู้มีการงานที่ไม่อากูล ยึดเอาสาระแห่งโภคะด้วยทาน และสาระแห่งมงคลชีวิตด้วยการประพฤติธรรม กระทำประโยชน์อันเกื้อกูลแก่ชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ และประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนอื่นๆ ด้วยความเป็นผู้มีการงานสะอาดไม่มีโทษ งดเว้นการทำร้ายต่อผู้อื่นด้วยการเว้นบาป เว้นการทำร้ายตนเองด้วยการระมัดระวังในการดื่มกินของมึนเมา เพิ่มพูนฝ่ายกุศลดีงามด้วยความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ละเพศแห่งคฤหัสถ์ด้วยความเป็นผู้เพิ่มพูนบุญกุศล แม้คงอยู่ในภาวะแห่งบรรพชิต ก็ยังวัตรสัมปทาให้สำเร็จบริบูรณ์ด้วยความเคารพนบนอบในพระพุทธเจ้า ในสาวกของพระพุทธเจ้า ในอุปัชฌายาจารย์เป็นต้น และด้วยมีความถ่อมตน ละความละโมภโลภมากในปัจจัยด้วยสันโดษ ตั้งอยู่ในสัปปุริสภูมิมากด้วยความเป็นผู้มีกตัญญูคุณ ละความเป็นผู้มีจิตอันหดหู่ด้วยการฟังธรรม ครอบงำอันตรายทุกอย่างเสียด้วยขันติ ทำตนให้มีที่พึ่งอันดีด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย ดูการประกอบกับข้อปฏิบัติดีด้วยการเห็นสมณะ บรรเทาความสงสัยเสียสิ้นในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความกังขาสงสัยด้วยการสนทนาธรรม ถึงพร้อมศีลวิสุทธิด้วยตปะคืออินทรียสังวร ถึงพร้อมจิตตวิสุทธิด้วยพรหมจรรย์คือสมณ

ธรรม ยังวิสุทธิ 4 นอกจากนั้นให้ถึงพร้อม ถึงญาณทัสสนวิสุทธิเลิศอันเป็นปริยายแห่งการได้เห็นอริยสัจด้วยปฏิปทาอันให้ถึงพร้อม ถึงญาณทัสสนวิสุทธิเลิศอันเป็นปริยายแห่งการได้เห็นอริยสัจด้วยปฏิปทานี้ กระทาให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่นับว่า อรหัตผล ซึ่งครั้นกระทาให้แจ้งแล้วด้วยดี เป็นผู้มีจิตอันไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม 8 เหมือนกับสิเนรุบรรพต ไม่ไหวหวั่นไปด้วยลมและฝน ย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก ปราศจากมลทินละอองกิเลส มีความเกษมโล่งปลอดโปร่ง และความสุขเกษมอันปลอดโปร่งย่อมเป็นผู้แม้ถึงแต่ศัตรูผู้หนึ่งก็ให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ทั้งจักถึงซึ่งความสวัสดีมีชัยในที่ทุกสถาน เอตาทิสานิ กตฺวาน สพฺพตฺถมปราชิตา สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ ตนฺเตสํ มงคลมุตฺตมํ. สัตว์ทั้งหลายได้กระทำมงคลเช่นกับที่กล่าวมานี้แล้ว เป็นผู้อันมารจะให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดีมีชัยในที่ทุกสถาน นั้นเป็นมงคลอันอุดมของสัตว์เหล่านั้น”[56]

ยังมีทางอันเป็นที่มาแห่งญาณหรือที่เกิดแห่งญาณนั้น คือเกิดจากการกระทำด้วยความพากเพียรอย่างเด็ดเดี่ยว ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยน้ำพักน้ำแรงของบุรุษ ประกอบทั้งสติและปัญญาในการพิจารณาใคร่ครวญอย่างรอบคอบด้วยเหตุและผล ทั้งหลักวิชาอย่างแหลมคม มิใช่ความบังเอิญ มิใช่โชคช่วย หรือใครบันดาล ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในโสปปสูตร/กุสลสูตร สารณียวรรค แห่งอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้เราเองก็ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ยินมาเลยนะว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้เอาแต่ประกอบความสุขความสบายในการเอนการนอน ประกอบความสุขความสบายในการเอกเขนกเอียงข้าง ประกอบความสุขความสบายในการหลับอยู่ตามความประสงค์ ไม่ทำการคุ้มครองซึ่งทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ไม่รู้จักซึ่งการประมาณในการบริโภค ไม่หมั่นประกอบในความพากเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่ ไม่เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่หมั่นประกอบความพากเพียรวีริยะในการเจริญ โพธิปักขิยธรรมทั้งในเบื้องต้นทั้งในเบื้องปลายแห่งราตรีแล้ว จักทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นได้ไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันเพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงจำใส่ใจและสำเหนียกไว้อย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักประกอบความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย จักเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค จักเป็นผู้หมั่นขยันวีริยะประกอบความพากเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่เสมอ จักเป็นผู้เห็นแจ้งซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย จักเป็นผู้หมั่นประกอบความพากเพียรวีริยะในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งในเบื้องต้นทั้งในเบื้องปลายแห่งราตรีทั้งหลายอยู่ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจึงพึงจดจำสำเหนียกไว้อย่างนี้”[57]

---

[56]ขุ.ป. (ไทย). 25/6/213.

[57]องฺ. ฉกฺก. (ไทย). 22/288/441

1) สติปัฏฐาน 4

การปฏิบัติให้เกิดความรู้ คือ สติปัฏฐาน 4 “สติปัฏฐานธรรม[58]ในสภาวธรรมเหล่านั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทา-ทันธาภิญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติปัฏฐาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน

สติปัฏฐาน 4 กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ และไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส

สติปัฏฐาน 4 ที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มีที่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี

สติปัฏฐาน 4 ไม่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ไม่มีเหตุต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3

สติปัฏฐาน 4 ที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานก็มี ที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จุติ และนิพพานก็มี ที่เป็นของเสขบุคคลก็มี ที่เป็นของอเสขบุคคลก็มี เป็นอัปปมาณะ มีอัปปมาณะเป็นอารมณ์

สติปัฏฐาน 4 เป็นชั้นประณีต ที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนก็มี ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

สติปัฏฐาน 4 ไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ ที่มีมรรคเป็นเหตุก็มี ที่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ที่จักเกิดขึ้นแน่นอน ก็มี ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มีที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี

สติปัฏฐาน 4 มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ สัมปยุตด้วยเหตุ

สติปัฏฐาน 4 กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและมีเหตุ หรือมีเหตุ แต่ไม่เป็นเหตุ เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ หรือสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ

สติปัฏฐาน 4 ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

สติปัฏฐาน 4 เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ไม่เป็นรูป เป็นโลกุตตระ

---

[58]อภิ.วิ. (ไทย). 35/460/321.

สติปัฏฐาน 4 จิตบางดวงรู้ได้ จิตบางดวงรู้ไม่ได้

สติปัฏฐาน 4 ไม่เป็นอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิปปยุตจากอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือเป็นอารมณ์ของอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ

สติปัฏฐาน 4 กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ หรือสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ

สติปัฏฐาน 4 รับรู้อารมณ์ได้ ไม่เป็นจิต เป็นเจตสิก สัมปยุตด้วยจิต ระคนกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดพร้อมกับจิต เป็นไปตามจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นอุปาทายรูป สติปัฏฐาน 4 กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ จิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดพร้อมกับจิต

สติปัฏฐาน 4 ที่มีวิตกก็มี ที่ไม่มีวิตกก็มี สติปัฏฐาน 4 ที่มีวิจารก็มี ที่ไม่มีวิจารก็มี ที่มีปีติก็มีที่ไม่มีปีติก็มี สติปัฏฐาน 4 ที่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี สติปัฏฐาน 4 ไม่เป็นกามาวจร

สติปัฏฐาน 4 ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร

สติปัฏฐาน 4 ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ ที่เป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ก็มี ที่ไม่เป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ก็มี สติปัฏฐาน 4 ที่ให้ผลแน่นอนก็มี ที่ให้ผลไม่แน่นอนก็มี

สติปัฏฐาน ๔ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้”

2) สัมมัปปธาน 4

“สัมมัปปธาน[59] คือ หลักธรรมในการเพียรรักษากุศลธรรมไม่ให้ถึงเสื่อม มี ๔ ประการ คือ

1. สังวรปธาน ความพากเพียรพยายามระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในตน สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความพอใจในธรรมนี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะเพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ

[59]อภิ.วิ. (ไทย). 35/465/328.

วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึง เรียกว่า พยายาม การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดีเสพ เจริญ ทาให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรารภความเพียร จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้าชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายามการปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่นภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความมุ่งมั่นนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มุ่งมั่น (สาตัจจกิริยาหมายถึงการกระทาอย่างต่อเนื่อง)[60]

อกุศลมูล 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะและกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ได้แก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรมมโนกรรมที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านี้เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้วเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้ ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความพอใจ ในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สร้างฉันทะ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว

[60]อภิ.วิ.อ. (ไทย). 2/390/310.

เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า พยายามเพียรป้องกันสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด[61]

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิดมิให้เกิด ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ ความพอใจ การทาความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดเฉพาะเพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ ในคำว่า พยายาม นั้น ความพยายาม การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้นความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระด้วยดี วีริยะวีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความพยายามภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า พยายาม ในคำว่า ปรารภความเพียร นั้น ความเพียร การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะวีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิตภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้าชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัปปธาน (ความมุ่งมั่นโดยชอบ) การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็งความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระวีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยสัมมัปปธาน”

---

[61]อภิ.วิ. (ไทย). 35/483/333.

2. ปหานปธาน ความพากเพียรพยายามละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว สร้างฉันทะพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้วการปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุ ประคอง ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประคองจิต ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น ความมุ่งมั่น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่นภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้ด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่นเพียรละสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว ภิกษุ สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว[62]

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียรประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละสภาวธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดแล้ว ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรารภความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัปปธาน การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธานสภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสัมมัปปธาน

3. ภาวนาปธาน ความพากเพียรพยายามสร้างกุศลให้เกิดขึ้นในตน สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดเพียรสร้างกุศล

---

[62]อภิ.วิ. (ไทย). 35/490/335.

ธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียรประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด บรรดาธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดกุศลมูล 3 คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐานธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทากุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดด้วยประการฉะนี้ ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรารภความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น ความมุ่งมั่น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่นเพียรสร้างสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด[63]

ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมซึ่งยังไม่เกิดให้เกิด ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรารภความเพียร ฯลฯ ในคำว่าประคองจิต ฯลฯ ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยสัมมัปปธาน

4. อนุรักขนปธาน ความพากเพียรพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ให้เสื่อมไป สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายภิยโยภาพไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้วเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดแล้วไม่ให้เสื่อม ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียรประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ได้แก่ เวทนา

---

[63]อภิ.วิ. (ไทย). 35/492/336.

ขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น และกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐานธรรมเหล่านี้เรียกว่า กุศลธรรมที่เกิดแล้ว ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้วด้วยประการฉะนี้ คำว่า เพื่อความดำรงอยู่ อธิบายว่า ความดำรงอยู่อันใด นั้นเป็นความไม่เลือนหาย ความไม่เลือนหายอันใด นั้นเป็นความภิยโยภาพ ความภิยโยภาพอันใด นั้นเป็นความไพบูลย์ ความไพบูลย์อันใด นั้นเป็นความเจริญ ความเจริญอันใด นั้นเป็นความบริบูรณ์ ในคำว่า สร้างฉันทะ ฯลฯ ในคำว่า พยายาม ฯลฯ ในคำว่า ปรารภความเพียร ฯลฯ ในคำว่า ประคองจิต ฯลฯ ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละสัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความมุ่งมั่น ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยการตั้งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มุ่งมั่นเพียรรักษาสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้วไม่ให้เสื่อม[64] ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้ว

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายบรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทา- ทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าสร้างฉันทะพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดแล้ว คำว่า เพื่อความดำรงอยู่ อธิบายว่า ความดำรงอยู่อันใด นั้น เป็นความไม่เลอะเลือน ความไม่เลอะเลือนอันใด นั้นเป็นความภิยโยภาพ ความภิยโยภาพอันใด นั้นเป็นความไพบูลย์ ความไพบูลย์อันใด นั้นเป็นความเจริญ ความเจริญอันใด นั้นเป็นความบริบูรณ์ ในคำว่า สร้างฉันทะ นั้น ฉันทะ เป็นไฉน ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาดความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุทำฉันทะให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิดให้บังเกิดเฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สร้างฉันทะ

ในคำว่า พยายาม นั้น ความพยายาม การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้นความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ

---

[64]อภิ.วิ. (ไทย). 35/492/336.

วีริยะวีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่าความพยายาม

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วเข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พยายาม

ในคำว่า ปรารภความเพียร นั้น ความเพียร การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะวีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทาให้มากซึ่งความเพียรนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ปรารภความเพียร

ในคำว่า ประคองจิต นั้น จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณวิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิต ภิกษุประคอง ประคองด้วยดี อุปถัมภ์ค้าชูจิตนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าประคองจิต

ในคำว่า มุ่งมั่น นั้น สัมมัปปธาน การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่นความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริย พละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธานสภาวธรรมที่เหลือชื่อว่า สัมปยุตด้วยสัมมัปปธาน

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมัปปธาน สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสัมมัปปธาน

สัมมัปปธาน 4 เป็นกุศลอย่างเดียว

สัมมัปปธาน 4 ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี ที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา ก็มี

สัมมัปปธาน 4 เป็นเหตุให้เกิดวิบาก

สัมมัปปธาน 4 กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

สัมมัปปธาน 4 กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส สัมมัปปธาน 4 ที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มีสัมมัปปธาน 4 ไม่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ไม่มีเหตุต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 สัมมัปปธาน 4 เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นของเสขบุคคล เป็นอัปปมาณะ มีอัปปมาณะเป็นอารมณ์ เป็นชั้นประณีต มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอนไม่ใช่มีมรรคเป็นอารมณ์ มีมรรคเป็นเหตุ ที่มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีมรรคเป็นอธิบดีก็มี ที่เกิดขึ้นก็มี ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มี แต่กล่าวไม่ได้ว่า จักเกิดขึ้นแน่นอน ที่เป็นอดีตก็มี ที่เป็นอนาคตก็มี ที่เป็นปัจจุบันก็มี ที่กล่าวไม่ได้ว่า มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ก็มี ที่เป็นภายในตนก็มี ที่เป็นภายนอกตนก็มี ที่เป็นภายในตนและภายนอกตนก็มี มีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้

สัมมัปปธาน 4 ไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุ สัมปยุตด้วยเหตุ แต่กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและมีเหตุหรือมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ หรือสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ

สัมมัปปธาน 4 ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ไม่เป็นรูป เป็นโลกุตตระ จิตบางดวงรู้ได้ จิตบางดวงรู้ไม่ได้ ไม่เป็นอาสวะ ไม่เป็นอารมณ์ของ อาสวะ วิปปยุต

จากอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและเป็นอารมณ์ของอาสวะ หรือเป็นอารมณ์ของ อาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวะและสัมปยุตด้วยอาสวะ หรือสัมปยุตด้วยอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะวิปปยุตจากอาสวะและไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ไม่เป็นสังโยชน์ ฯลฯ ไม่เป็นคันถะ ฯลฯ ไม่เป็นโอฆะฯลฯ ไม่เป็นโยคะ ฯลฯ ไม่เป็นนิวรณ์ ฯลฯ ไม่เป็นปรามาส ฯลฯ รับรู้อารมณ์ได้ สัมมัปปธาน 4 ไม่เป็น จิต เป็นเจตสิก สัมปยุตด้วยจิต ระคนกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดพร้อมกับจิต เป็นไปตามจิต ระคนกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน ระคนกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเกิดพร้อมกับจิต ระคนกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและเป็นไปตามจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นอุปาทายรูป กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ไม่เป็นอุปาทาน ฯลฯ ไม่เป็นกิเลส ฯลฯ ไม่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ไม่มีเหตุต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน 3 ที่มีวิตกก็มี ที่ไม่มีวิตกก็มี ที่มีวิจารก็มี ที่ไม่มีวิจารก็มี ที่มีปีติก็มี ที่ไม่มีปีติก็มี ที่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยปีติก็มี ที่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยสุขก็มี ที่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี ที่ไม่สหรคตด้วยอุเบกขาก็มี ไม่เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ เป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ ให้ผลแน่นอน ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้”

3. อิทธิบาท 4

"อิทธิบาท[65] คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จความเจริญ หรือเป้าหมายสู่ความสำเร็จความเจริญ มี 4 ประการ คือ

ฉันทิทธิบาท[66] ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ ฉันทะ ความชอบใจทำ พอใจรักใครในสิ่งที่ทำนั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายภิยโยภาพไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขารความพอใจ การทาความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรมนี้เรียกว่า ฉันทะ
ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิการปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร
ประมวลย่อฉันทสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า ฉันทสมาธิและปธานสังขารด้วยประการฉะนี้

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร
คำว่า อิทธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดีความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้นคำว่า อิทธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ผู้เป็นโดยอาการนั้น คือผู้ได้ธรรมที่มีฉันทะเป็นต้น

คำว่า เจริญอิทธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนาออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขา

---

[65]อภิ.วิ. (ไทย). 35/505/342.

[66]อภิ.วิ. (ไทย). 35/505/342

ปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า ฉันทิทธิบาท สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยฉันทิทธิบาท”

“วีริยิทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ วีริยะ ความแข็งใจทำความเพียรหมั่นประกอบในสิ่งที่ทำนั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวีริยสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทาวีริยะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วีริยสมาธิ ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ภิกษุนั้นสร้างฉันทะพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขารประมวลย่อวีริยสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า วีริยสมาธิและปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้

คำว่า อิทธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น

คำว่า อิทธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณ ขันธ์ของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ผู้เป็นโดยอาการนั้น คือผู้ได้ธรรมที่มีฉันทะเป็นต้น

คำว่า เจริญอิทธิบาท มีอธิบายว่า ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรมเหล่านั้นเพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วีริยะ

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธิ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวีริยสมาธิและปธานสังขารนี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ประกอบด้วยวีริยสมาธิและปธานสังขาร”

“จิตติทธิบาท[67] ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ จิตตะ ความตั้งใจทำ เอาใฝ่ฝักใฝ่ในสิ่งที่ทานั้น ไม่ทอดทิ้งธุระ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุทาจิตให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ

ภิกษุนั้นสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด เพื่อละบาปอกุศลธรรมอันเกิดแล้ว เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร

ประมวลย่อจิตตสมาธิและปธานสังขารเข้าเป็นอย่างเดียวกัน จึงนับได้ว่า จิตตสมาธิและปธานสังขาร

ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญฌานที่เป็นโลกุตตระ ซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้นสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใดในสมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขารบรรดาสภาวธรรมเหล่านั้น จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้เรียกว่า จิตสมาธิ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ ปธานสังขาร การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ปธานสังขาร

“วีมังสิทธิบาท ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ คือ วีมังสา ความเข้าใจทำ การใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลในสิ่งที่ทานั้น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวีมังสาสมาธิและปธานสังขาร[68]

---

[67]อภิ.วิ. (ไทย). 35/512/345.

[68]อภิ.วิ. (ไทย). 35/512/345.

คำว่า อิทธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรม เหล่านั้น

วีมังสา คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วีมังสา

4. อินทรีย์ 5

อินทรีย์[69] คือ ความเป็นใหญ่ มี 5 ประการคือ

“สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเชื่อ สัทธินทรีย์ ศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละ นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์”

“วีริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความเพียร วีริยินทรีย์ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วีริยินทรีย์”

“สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความระลึกได้ สตินทรีย์ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทรีย์”

“สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความตั้งมั่น สมาธินทรีย์ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงมั่น ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สมาธินทรีย์”

“ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในการให้เกิดความรอบรู้ ปัญญินทรีย์ ปัญญากิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือน

---

[69]อภิ.วิ. (ไทย) 35/240/200.

ปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์”

5. พละ 5

“พละ คือ กำลัง 5 ประการคือ สัทธาพละ กำลังความเชื่อ วิริยพละ กำลังความเพียร สติพละ กำลังความระลึกได้ สมาธิพละ กำลังความตั้งมั่น ปัญญาพละ กำลังความรอบรู้

6. โพชฌงค์ 7

“สติสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสติ กล่าวคือภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติและปัญญาอันยิ่ง เป็นผู้ระลึกได้ ระลึกถึงกิจที่ทาไว้นานๆ หรือวาจาที่กล่าวไว้นานๆ ได้ นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สติในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี สติในธรรมภายในตน ก็คือ สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน ถึงสติในธรรมภายนอกตน ก็คือสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ ธัมมวิจยะกล่าวคือ ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจัย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ความเลือกสรรธรรมในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี ความเลือกสรรธรรมในธรรมภายในตน ก็คือ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเลือกสรรธรรมในธรรมภายนอกตน ก็คือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“วิริยสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะกล่าวคือ ความเพียร ความไม่ย่อท้อ อันภิกษุนั้นผู้วิจัย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภแล้ว นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ความเพียรทางกายก็มี ทางใจก็มี ความเพียรทางกาย ก็คือ วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเพียรทางใจ ก็คือ วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“ปีติสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปีติ กล่าวคือปีติที่ปราศจากอามิสย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียร นี้เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ปีติที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ปีติที่มีทั้งวิตกและวิจารก็คือ ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงปีติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร ก็คือ ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานปีติที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มีปีติที่มีทั้งวิตกและวิจารก็คือ ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงปีติ

ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร ก็คือ ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญปีติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิกล่าวคือกายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจเอิบอิ่ม ย่อมสงบระงับ นี้เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ได้แก่กายปัสสัทธิก็มี จิตตปัสสัทธิก็มี กายปัสสัทธิ ก็คือ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงจิตตปัสสัทธิ ก็คือ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิกล่าวคือ จิตของภิกษุผู้มีกายสงบ ผู้มีความสุข ย่อมตั้งมั่น นี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ ได้แก่ สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี ที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจาร ก็คือ สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร ก็คือ สมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวกอาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”

“อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขากล่าวคือ ภิกษุนั้นเป็นผู้วางเฉยด้วยดีซึ่งจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่า อุเปกขาสัมโพชฌงค์ได้แก่ อุเบกขาในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี อุเบกขาในธรรมภายในตน ก็คืออุเปกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงอุเบกขาในธรรมภายนอกตน ก็คืออุเปกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เจริญอุเปกขาสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง”[70]

อนึ่ง โพธิปักขิยธรรม ในบางแห่งตรัสหมายถึงโพชฌงค์ ๗ เช่น ภิกษุทั้งหลาย ก็โพธิปักขิยธรรมเป็นไฉน? คือ สัทธินทรีย์ เป็นโพธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ วิริยินทรีย์ ... สตินทรีย์ ... สมาธินทรีย์ ...ปัญญินทรีย์ เป็นโพธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสัตว์ดิรัจฉานทุกจาพวก สีหมฤคราช โลกกล่าวว่า เป็นยอดของสัตว์เหล่านั้น เพราะมีกาลัง มีฝีเท้า มีความกล้า ฉันใด บรรดาโพธิปักขิยธรรม ทุกอย่าง ปัญญินทรีย์ เรากล่าวว่า เป็นยอดแห่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉันนั้นเหมือนกัน

7. อริยมรรค 8

“สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นอริยสัจ กล่าวคือ ญาณ ได้แก่ ปัญญา อันหมายถึง

---

[70]อภิ.วิ. (ไทย). 35/542/358.

กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความคัดสรร ความจำแนก ความแจกแจง ความกำหนดหมายความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ชาญฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ภาวะที่รู้ลึก ภาวะที่รู้กว้าง ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความวิเคราะห์ ความวิจารณ์ ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัดปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาทแสงสว่างคือปัญญา ความสว่างคือปัญญา ปัญญาประดุจประทีป ปัญญาประดุจดวงแก้ว ปัญญาประดุจดังอาวุธ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม สัมมาทิฏฐิ เหล่าใดนี้ท่านเรียกว่า สัมมาทิฏฐิ”[71]

“สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่างๆฯลฯ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความดำริละเว้นในอกุศลวิตก”

“สัมมาวาจา ความเจรจาชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากวจีทุจริต 4 การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ(แห่งวจีทุจริต 4) สัมมาวาจา อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากวจีทุจริต 4 ประการ ได้แก่พูดปดพูดเพ้อเจ้อ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ”

“สัมมากัมมันตะ ความทำการงานชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาดเจตนาเป็นเหตุเว้นจากกายทุจริต 3 การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ(แห่งกายทุจริต 3) สัมมากัมมันตะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากกายทุจริต 3 ประการ ได้แก่ ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม”

“สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพชอบ คือ ความงด ความเว้น ความเว้นขาดเจตนาเป็นเหตุเว้นจากมิจฉาชีพ การไม่ทำ การเลิกทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ (แห่งมิจฉาชีพ) สัมมาอาชีวะ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด ได้แก่ เว้นจากมิจฉาอาชีวะทั้งสิ้น”

“สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็งความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระวีริยะ วีริยินทรีย์ วีริยพละ สัมมาวายามะ วีริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความเพียรในสัมมัปปธาน 4”

“สัมมาสติ ความระลึกชอบ คือ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติกิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติสติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความระลึกในสติปัฏฐาน 4”

---

[71]อภิ.วิ. (ไทย). 35/176/101.

"สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯสัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ความเจริญในฌานทั้ง 8 หรือ 9"

สรุปได้ว่า บ่อเกิดของความรู้ของโพธิญาณ โดยเบื้องแรกสุดของบ่อเกิดแห่งญาณ ตลอดทั้งเกิดความรู้ที่เป็นมงคลอันยิ่งทั้งปวง และการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ โพธิปักขิยธรรม คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และอริยมรรค 8

4.4 ด้านเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินความรู้

พุทธศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยความประพฤติปฏิบัติที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเน้นทางด้านวิธีการที่จะนำไปสู่ปัญญา คือการรู้แจ้งแทงตลอดในด้านเหตุผล จัดเป็น จริยศาสตร์ศาสนา เพราะมีหลักความประพฤติที่ดีงามของศาสนาอยู่ในตัวด้วยเหตุผลที่ว่า พุทธจริยศาสตร์ มีรากฐานจากคำสอนในทางพระพุทธศาสนาและมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างออกไป เมื่อเทียบกับจริยศาสตร์ศาสนาอื่น ๆ และให้ความหมายสำคัญที่น่าสนใจ

พุทธจริยศาสตร์นั้นเป็นหลักเกณฑ์ทางจริยธรรม ซึ่งท่านผู้รู้มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นได้ทรงวางไว้ เพื่อเป็นมาตรฐานความประพฤติของมนุษย์ ตั้งแต่พื้นฐานเบื้องต้น ท่ามกลางและระดับสูง เพื่อให้มนุษย์ได้ดำเนินชีวิตอันดีงามตามอุดมคติเท่าที่มนุษย์จะขึ้นให้ถึงได้ ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีสติปัญญา มีความสุขอันสมบูรณ์ที่สุด[72]

1. พุทธญาณ

เกณฑ์การตัดสินความดีชั่วความรู้ในระดับสูงเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ข้ามพ้นจากอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นทุกข์ อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาเถรวาท หลักปฏิบัติในจริยศาสตร์ระดับสูงนี้เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่หนทางอันประเสริฐ ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ [73]

นอกจากนั้น อริยมรรคยังหมายถึง "มัชฌิมาปฏิปทา"[74] กล่าวคือข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง หรือที่นิยมแปลกันว่า "ทางสายกลาง" ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยไม่สุดโต่งเอนเอียงไปในด้านกามสุขัลลิกานุโยคคือพัวพันหาความสุขในกาม และอัตตกิลมถานุโยค คือการทำตนหรือทรมานตนให้ลำบากเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุหรือบรรลุเป้าหมายที่ตนเองประสงค์

---

[72]วศิน อินทสระ, *พุทธจริยศาสตร์,* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทองกวาว, 2541), หน้า 11–12.

[73]วิ.ม. (ไทย). 4/14/19.

[74]วิ.ม. (ไทย). 4/14/19.

1.1 สัมมาทิฏฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ พระบาลีพุทธพจน์ชี้ไปที่ความรู้ในอริยสัจสี่ว่า ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ[75]

นอกจากนี้ ท่านยังแบ่งสัมมาทิฏฐิเป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่ยังมีอาสวะ และระดับโลกุตตระ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

> ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฐิเป็นไฉน เรากล่าวสัมมาทิฏฐิเป็น 2 อย่าง คือ สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์ อย่างหนึ่ง สัมมาทิฐิของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระเป็นองค์มรรค อย่างหนึ่ง
>
> ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์เป็นไฉน คือ ความเห็นดังนี้ว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล สังเวยที่บวงสรวงแล้วมีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำดี ทำชั่วแล้วมีอยู่ โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามี บิดามี สัตว์ที่เป็นอุปปาติกะมี สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้โลกหน้าให้แจ่มแจ้งเพราะรู้ยิ่งด้วยตนเอง ในโลกมีอยู่ นี้สัมมาทิฏฐิที่ยังเป็นสาสวะเป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์
>
> ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตระ เป็นองค์มรรคเป็นไฉน ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความเห็นชอบ องค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็น โลกุตตระ เป็นองค์มรรค [76]

สัมมาทิฏฐิประเภทที่ยังมีอาสวะนั้นเป็นโลกียะ หมายความถึงความเห็นชอบที่ยังเกี่ยวเนื่องด้วยโลก เกี่ยวข้องหรือขึ้นต่อโลก ได้แก่ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้อง ที่อยู่บนพื้นฐานแห่งหลักความดีหลักศีลธรรม เป็นไปตามทำนองคลองธรรม ซึ่งเกิดจากการฟังหรือได้ยินได้ฟังมาจากผู้อื่นซึ่งก็เป็นปัจจัยภายนอก เช่น เกิดจากการอบรมสั่งสอนทางด้านศีลธรรมมารยาท เป็นต้น แม้จะอิงอาศัยกับโยนิโสมนสิการบ้าง แต่ก็เป็นระดับตัวกุศลเป็นเหตุกระตุ้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า ดังเช่น ความดี ชั่ว ถูก ผิด อะไรดีกว่า เลวกว่า เป็นต้น

ส่วนสัมมาทิฏฐิประเภทที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ กล่าวคือ ความเห็นชอบที่เหนือโลก ไม่ถูกโลกครอบงำ ได้แก่ ความเห็น ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องตามที่เป็นจริง เข้าใจกฎธรรมดาของสภาวะธรรมชาติ หรือจะกล่าวว่า ความเข้าใจธรรมธรรมชาตินั่นเอง สัมมาทิฏฐิประเภทนี้ เกิดจากมีโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบหรือเป็นปัจจัยอยู่ภายใน การได้เห็นได้ยินได้ฟังมาดี หรือกัลยาณมิตรคือเพื่อนดีอาจจะช่วยได้บ้าง เป็นเพียงแต่การกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้

---

[75]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

[76]ม.อุ. (ไทย). 14/256/181.

โยนิโสมนสิการแล้วเห็นได้ประจักษ์แก่ตนเอง สัมมาทิฏฐิระดับนี้ ต้องเอาธรรมชาติมาเป็นสิ่งที่จะต้องพิจารณาโดยตรง ดังนั้น จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือ ที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติซ้อนเพิ่มขึ้นมา เป็นอิสระจากทุกอย่าง ไม่ขึ้นกับอิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เกี่ยวข้องกับธรรมชาติแท้ๆ มีสภาพและกฎธรรมดาเหมือนกันในที่ทุกกาลสมัย ทุกสถานที่ ตามนัยนี้ จึงมีลักษณะเป็น โลกุตตระ

1.2 สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ ดังพระดำรัสที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในอันไม่เบียดเบียน อันนี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ[77]

นอกจากนี้สัมมาสังกัปปะ ยังแบ่งเป็น 2 อย่างคือเป็นทั้งโลกียะและโลกกุตตระ ดังพระดำรัสที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะเป็นไฉน เรากล่าวสัมมาสังกัปปะเป็น 2 อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะเป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์อย่าง 1 สัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรคอย่าง 1

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์เป็นไฉน ความดำริในเนกขัมมะ ดำริในความไม่พยาบาท ดำริในความไม่เบียดเบียน นี้สัมมาสังกัปปะที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระเป็นองค์มรรคเป็นไฉน ความตรึก ความวิตก ความดำริ ความแน่ว ความแน่ ความปักใจ วจีสังขาร ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึกมีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรคเจริญอริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค [78]

จากที่ยกมาข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่า สัมมาสังกัปปะ นั้น แยกออกเป็น 3 ประการ ได้แก่ 1) เนกขัมมสังกัปปะ คือความดำริหรือความตรึกนึกคิดที่จะออกจากกาม 2) อพยาปาทสังกัปปะ คือความดำริความตรึกนึกคิดในเรื่องที่จะไม่พยาบาท และ 3) อวิหิงสาสังกัปปะ คือความดำริความตรึกตรองนึกคิดในเรื่องที่จะไม่เบียดเบียน

1.3 สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ ดังพระดำรัสที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “สัมมาวาจาเป็นไฉน การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ อันนี้เรียกว่า สัมมาวาจา”[79] สัมมาวาจานั้นจัดเป็น 2 ระดับคือเป็นโลกียะอย่างหนึ่ง และโลกุตตระอย่างหนึ่ง ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

---

[77]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

[78]ม.อุ. (ไทย). 14/261/182.

[79]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาเป็นไฉน เรากล่าวสัมมาวาจาเป็น 2 อย่าง คือสัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์ อย่าง 1 สัมมาวาจาของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระเป็นองค์มรรค อย่าง 1

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์เป็นไฉน คือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบ งดเว้นจากการเจรจาเพ้อเจ้อ นี้สัมมาวาจาที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลแก่ขันธ์

ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาของพระอริยะที่เป็นอนาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรคเป็นไฉน ความงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง 4 ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล สัมมาวาจาของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค”[80]

เจรจาชอบในที่นี้ ท่านมุ่งถึงลักษณะการพูด 4 อย่าง คือ 1) การงดเว้นจากการพูดเท็จ ก็คือ ให้พูดเฉพาะคำจริง เรื่องจริง เรื่องที่เชื่อถือได้ 2) การงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ให้ร้ายผู้อื่น ทำคนอื่นให้ขัดเคือง ก็คือ ให้พูดตรงไปตรงมา ไม่เป็นคนชนิดที่ต่อหน้าว่าดีพอลับหลังกลับนินทา หรือพูดให้ผู้อื่นเสียหาย 3) การงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ก็คือ ให้เจรจาปราศรัยกันด้วยถ้อยคำที่สุภาพ ไพเราะ นุ่มนวล อ่อนหวาน ชาบซึ้งประทับใจ และ 4) การงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ โดยความก็คือ ให้พูดเฉพาะคำหรือเรื่องที่มีประโยชน์ มีสาระเป็นการพูดที่ประกอบด้วยอรรถด้วยธรรม

1.4 สัมมากัมมันตะ แปลว่าการกระทำชอบหรือการงานชอบ ดังพระดำรัสที่ปรากฏตามพระไตรปิฎกว่า “สัมมากัมมันตะเป็นไฉน การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม อันนี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ”[81]

จากพระบาลีที่ยกมานี้ชี้ให้เห็นว่า สัมมากัมมันตะ มีประเด็นสำคัญ 3 ประเด็น คือ

1. เว้นจากปาณาติบาต กล่าวคือ ไม่ทำลายชีวิตของคนหรือสัตว์อื่น
2. เว้นจากอทินนาทานกล่าวคือไม่ถือเอาสิ่งของที่มีเจ้าของหวงแหนซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้
3. เว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร กล่าวคือ ไม่ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย

1.5 สัมมาอาชีวะ แปลว่า อาชีพชอบหรือเลี้ยงชีพชอบ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีใจความว่า “สัมมาอาชีวะเป็นไฉน อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ อันนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ”[82]

---

[80]ม.อุ. (ไทย). 14/266/183.

[81]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

[82]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

การเลี้ยงชีพชอบ คือการประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ผิดจากทำนองคลองธรรมทำให้คนอื่นต้องเดือดร้อนด้วยวิธีต่าง ๆ หาเลี้ยงชีวิตโดยความขยันหมั่นเพียรไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน สัมมาอาชีวะก็แยกเป็นระดับ ได้แก่ ระดับที่เป็นโลกียะ และระดับที่เป็นโลกุตตระ กล่าวคือ สัมมากัมมันตะของบุคคลผู้ยังมีอาสวะ และสัมมากัมมันตะของพระอริยบุคคล

กล่าวโดยสรุปก็คือ สัมมาอาชีวะนั้นมี 2 อย่าง ได้แก่ สัมมาอาชีวะของคฤหัสถ์และของบรรพชิต สัมมาอาชีวะนี้แม้จะเป็นเพียงระดับโลกียะ หากบุคคลในสังคมพากันตั้งใจปฏิบัติตามในการประกอบอาชีพหาเลี้ยงชีวิตก็ทำไปโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้องชอบธรรมก็จะได้รับความสุข จะไม่มีความเดือดร้อนทั้งกายและใจทั้งแก่ตนและคนอื่น เพราะว่าบุคคลไม่มีการเบียดเบียนกันและกัน เมื่อมีหรือแสวงหาวัตถุได้เพียงพอแก่การสนองความต้องการของตนในระดับหนึ่งแล้ว จากนั้นก็หันมาแสวงหาหรือพัฒนาตนเองให้ได้รับความสุขอันประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีกระดับจนถึงความสุขอันประณีตที่สุด

1.6 สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบหรือพยายามชอบ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีใจความว่า สัมมาวายามะเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เกิดฉันทะพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้เพื่อมิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่งไพบูลย์ มีขึ้นเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว อันนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ[83]

สัมมาวายามะที่ว่า ได้แก่ ความเพียรชอบ ๆ นั้น ได้แก่ ลักษณะของความเพียรชอบ 4 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ความเพียรเพื่อจะระมัดระวังป้องกันอกุศลธรรมกล่าวคือสิ่งไม่ดีทั้งหลาย เรียกว่า สังวรปธาน

2. ความเพียรเพื่อจะละหรือกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมด หรือเบาบางไป เรียกว่า ปหานปธาน

3. ความเพียรเพื่อจะเจริญกุศลธรรม กล่าวคือ สิ่งดีงามทั้งหลาย ทำให้กุศลธรรมเหล่านั้น ที่ยังไม่เกิดให้เกิดมีขึ้นภายในจิตใจของตน เรียกว่า ภาวนาปธาน

4. ความเพียรเพื่อจะรักษาส่งเสริมกุศลธรรมที่เกิดมีขึ้นภายในจิตแล้ว ให้ตั้งอยู่ได้นาน ไม่ให้สาบสูญ ให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น เรียกว่า อนุรักขนาปธาน

ความเพียรพยายามนี้เป็นหลักธรรมที่สำคัญมากในพุทธปรัชญา เพราะพุทธปรัชญาต้องการจะเน้นในเรื่องการลงมือทำความเพียรเป็นสำคัญ เพื่อจะได้พบกับความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระศาสดาก็ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างยิ่งยวดเริ่มจากทรงกระทำทุกกร

---

[83]ที.ม. (ไทย). 14/299/348.

กิริยาจนถึงเปลี่ยนมาเป็นการบำเพ็ญเพียรทางจิตใจ ด้วยความความเพียรอันประกอบด้วยองค์ 4 ทรงเริ่มตั้งความเพียรว่า “หนัง เอ็นและกระดูกจงเหลืออยู่ เนื้อเลือดในร่างกายของเราจงเหือดแห้งไปก็ตามที ยังไม่บรรลุผลที่จะพึงบรรลุ ด้วยเรี่ยวแรง ความเพียร ความบากบั่นของบุรุษ จักไม่หยุดความเพียร”[84] จนได้พบหลักความจริงของธรรมชาติแล้วทรงนำมาประกาศเปิดเผยแก่ผู้อื่น

1.7 สัมมาสติ แปลว่า ตั้งสติชอบ ระลึกชอบ คือตั้งสติในทางที่ถูกต้องตรงต่อการบรรลุมรรคผล ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกใจความว่า

สัมมาสติ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่...พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่...พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ อันนี้ เรียกว่า สัมมาสติ[85]

กล่าวโดยสรุปแล้ว สัมมาสติ ก็คือสติเป็นเครื่องพิจารณาพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม แล้วสามารถกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ของภิกษุผู้มีความเพียรมีสติ มีการตื่นตัวอยู่เสมอ ท่านประสงค์เอาสติปัฏฐานทั้ง 4 กล่าวคือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสนา

1.8 สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ หมายถึงการทำสมาธิให้ใจสงบระงับจนได้ฌานบริบูรณ์ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้น เพราะวิตกวิจารสงบไป ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระอริยทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอบรรลุจตุตถฌานไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ อันนี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ[86]

อริยมรรคมีองค์ 8 นี้ โดยย่อแล้ว สามารถสรุปลงในไตรสิกขา 3 ประการ ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขา หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้ 1) อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ 2) อธิจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ และ 3) อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มี

---

[84]สำ.นิ. (ไทย). 16/66/34.

[85]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

[86]ที.ม. (ไทย). 10/299/348.

จิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฏฐิ และสัมมา-สังกัปปะ[87]

สรุปได้ว่า เกณฑ์การตัดสินความดีชั่วความรู้ในระดับสูงเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ข้ามพ้นจากอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นทุกข์ อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาเถรวาท หลักปฏิบัติในจริยศาสตร์ระดับสูงนี้เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่หนทางอันประเสริฐ ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

2. ความรู้ระดับวิญญาณ

ความรู้ระดับวิญญาณการตัดสินทางจริยศาสตร์ของพุทธปรัชญากล่าวว่า การกระทำอย่างไรดี การกระทำอย่างไรไม่ดี ถูกหรือผิด เหมาะสมหรือขัดแย้ง มีอะไรเป็นเครื่องตัดสินว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ต้องเป็นไปอย่างถูกต้องที่สุด ในเมื่อความดี ความชั่ว ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเห็นของบุคคล ๆ ใด บุคคลหนึ่ง แต่ทั้งหมดขึ้นอยู่กับวิธีการการเข้าถึงซึ่งเป้าหมายสูงสุด นั่นก็คือความหลุดพ้นแห่งใจ เมื่อบุคคลเข้าถึงความหลุดพ้นแล้ว ดีหรือชั่ว ก็ไม่สำคัญอีกต่อไป

การกระทำที่เรียกว่าดี หรือชั่วนั้น พุทธปรัชญามองที่เจตนาเป็นหลัก ในเมื่อเจตนาดี การกระทำที่เป็นผลแสดงออกมาภายนอกย่อมดีตามไปด้วย ดังนั้น พุทธปรัชญาจึงเน้นที่จะกล่าวว่าเจตนาเป็นเครื่องที่จะตัดสินความดี ความชั่วที่บุคคลกระทำ เพราะการกระทำต่าง ๆ จะดี หรือชั่ว จิตใจย่อมเป็นผู้ชี้นำให้กระทำ ดังพุทธดำรัสในพระไตรปิฎกว่า

> ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกข์ย่อมตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต 3 อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า...สุขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะสุจริต 3 อย่างเหมือนเงา มีปรกติไปตาม ฉะนั้น[88]

คำว่า เจตนา ได้แก่ ความนึกคิดโดยความจงใจที่จะประกอบหรือกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ 2 ประการด้วยกัน คือ

1. กุศลเจตนา ได้แก่ เจตนาที่ประกอบด้วยกุศล มีความฉลาดในการกระทำ เป็นมูลเหตุแห่งความดีทั้งหลาย เป็นเจตนาที่ดี ซึ่งมีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) อโลภะ ไม่โลภอยากได้ 2) อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย และ 3) อโมหะ ไม่หลงงมงาย[89]

---

[87]ม.มู. (ไทย). 12/508/549.

[88]ขุ.ธ. (ไทย). 25/11/15.

[89]องฺ.ติก. (ไทย). 20/509/260.

2. อกุศลเจตนา ได้แก่ เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศล เป็นมูลเหตุแห่งความไม่ดีทั้งหลาย เป็นเจตนาที่ไม่ดี มีลักษณะสำคัญ 3 ประการ คือ1) โลภะ โลภอยากได้ 2) โทสะ คิดประทุษร้าย และ 3) โมหะ หลงงมงาย[90]

อีกนัยหนึ่ง เกณฑ์การตัดสินความดี ความชั่ว ตามทรรศนะของพุทธจริยศาสตร์นั้น พิจารณาจากลักษณะที่สำคัญ 4 ประการ คือ

1) พิจารณาจากมูลเหตุ กล่าวคือ สิ่งที่กระทำนั้นมีมูลเหตุมาจากสิ่งที่เป็นพื้นฐานแห่งความดี หรือความชั่ว หากกระทำโดยมีมูลเหตุมาจากกุศลมูล อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ พุทธจริยศาสตร์ย่อมตัดสินว่าเป็นการกระทำที่ดี เพราะกระทำตามทางที่เป็นกุศล โดยนัยตรงกันข้าม หากการกระทำนั้น มีมูลเหตุมาจาก โลภะ โทสะ และโมหะ การกระทำนั้นย่อมเป็นการกระทำที่ไม่ดี หรือเรียกว่าการกระทำชั่วนั่นเอง

2) พิจารณาตามสภาพ กล่าวคือ การกระทำดังกล่าวนั้นมีผลต่อสภาพจิตใจของผู้กระทำหรือไม่อย่างไร เมื่อกระทำแล้วเป็นการส่งเสริมคุณความดีให้เกิดขึ้นหรือเป็นการบั่นทอนความดีที่มีอยู่แล้ว หากเมื่อกระทำแล้วกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงาม ก็ถือได้เป็นเป็นความดี หากกระทำแล้วอกุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น ก็เรียกได้ว่าเป็นความชั่ว

3) พิจารณาจากการยอมรับของนักปราชญ์หรือวิญญูชน กล่าวคือ การกระทำใดที่บัณฑิตผู้เป็นปราชญ์ยกย่องสรรเสริญ การกระทำนั้นย่อมเป็นความดี

4) พิจารณาจากผลของการกระทำ กล่าวคือ มีลักษณะที่เบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่นหรือไม่ หากการกระทำที่ทำไปแล้วไม่เดือดร้อนตนเองและผู้อื่น แล้วก็ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตัวเองและผู้อื่นการกระทำนั้นกล่าวได้ว่าเป็นความดี

สรุปได้ว่า คนที่มีเจตนาดีมีจุดมุ่งหมายที่ดี อาจจะใช้วิธีที่ผิดก็ได้ การกระทำของคนที่จะจัดว่าถูกต้องนั้น ต้องมีเจตนาดี มีวิธีการถูกต้องด้วยเพราะฉะนั้น การกระทำที่ควรจัดว่าถูกต้องตามหลักพุทธจริยศาสตร์นั้น จะต้องมีความกลมกลืนในระหว่างเจตนา วิธีการ และผลแห่งการกระทำ กล่าวสั้น ๆ ก็คือ ต้องทำความดีด้วยปัญญา ดังนั้น ในกรณีที่เจตนาและผลเกิดขัดแย้งกัน เราถือเอาเจตนาเป็นเครื่องตัดสินความผิดถูกทางพุทธจริยศาสตร์

3. ความรู้โพธิญาณ

การเข้าถึงความรู้โพธิญาณตามทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น มีหลักปฏิบัติที่เป็นคำสอนของพุทธปรัชญาเป็นขั้นตอนตามลำดับความยากง่าย ซึ่งเมื่อปฏิบัติตามหลักที่พุทธปรัชญาได้วางไว้ ก็จะสามารถเข้าถึงอุดมคติที่สูงสุดในพุทธปรัชญาได้ โดยแนวทางที่พุทธปรัชญาได้วางเอาไว้นั้น มีอยู่ 3

---

[90]องฺ.ติก. (ไทย). 20/509/258.

ระดับด้วยกัน ได้แก่ ระดับที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบัน ระดับที่วางไว้เพื่อประโยชน์อนาคต หรือสัมปรายภพ และระดับสูงสุด คือความหมดกิเลสอย่างสิ้นเชิง เรียกว่า พระนิพพาน

1. ประโยชน์ปัจจุบัน หรือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ คือ คุณธรรมที่สามารถจะอำนวยประโยชน์สุขให้ในปัจจุบัน เป็นหลักคุณธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ความสมบูรณ์แห่งโภคทรัพย์ มี 4 ประการ ได้แก่

1.1 อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ประกอบด้วยความขยันหมั่นเพียรในการทำงาน เช่น งานราชการ รัฐวิสาหกิจ งานเอกชน การศึกษา หรืออาชีพอิสระทุกอย่าง เป็นคนขยันไม่เกียจคร้านในการทำงานนั้น

1.2 อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักวิธีการเก็บรักษา คุ้มครองโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรมไว้สำหรับใช้จ่ายซื้อหาเครื่องบริโภคอุปโภคที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต

1.3 กัลยาณมิตตตา คบคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักการเลือกคบเพื่อน ควรละเว้นคนชั่ว คนที่ชักชวนไปในทางฉิบหาย เลือกคบแต่คนดีมีศีลธรรม ความรู้ ความสามารถ ที่คอยให้คำแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์และเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน[91]

บุคคลควรคบหาสมาคม เพราะมีคุณ ก่อประโยชน์ให้แก่คนที่คบด้วยในพระไตรปิฎกกล่าวไว้ 4 ประเภท ได้แก่

1. อุปการโก มิตรมีอุปการะ
2. สมานสุขทุกฺโข มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์
3. อตฺถกฺขายี มิตรแนะประโยชน์
4. อนุปกมฺปโก มิตรมีความรักใคร่[92]

1.4 สมชีวิตา เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ คือ รู้จักเหตุแห่งความเจริญไพบูลย์และความเสื่อมของโภคทรัพย์ แล้วเลี้ยงชีพให้พอดีกับรายได้ รู้จักการจับจ่ายใช้สอยซื้อหาเครื่องอุปโภคบริโภคแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยใช้จ่ายเกินตัวเกินกว่ารายได้ อันจะเป็นเหตุให้ต้องหยิบยืมเป็นหนี้คนอื่น เมื่อมีทรัพย์แล้วต้องมีวิธีจัดการที่ดี ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงวิธีจัดการกับทรัพย์โดยให้แบ่งทรัพย์นั้นออกเป็น 4 ส่วน คือ 1) เอเกน โภเคน ภุญฺเชยฺย. ส่วนที่หนึ่งใช้จ่ายเพื่อเลี้ยงตน บริวาร คนที่ควรบำรุง เช่น บิดามารดา สมณะ พราหมณ์ เป็นต้น และใช้ทำสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ 2) ส่วนที่ 2-3 ทฺวีหิ กมฺมํ ปโยชเย. อีกสองส่วน ใช้เป็นทุนในการประกอบอาชีพ เช่น เงินลงทุน ค่าวัสดุอุปกรณ์ ค่าแรงงาน ค่าน้ำค่าไฟ ค่าภาษีอากร เป็นต้น

---

[91]องฺ.อฏฺฐก. (ไทย). 23/144/289.

[92] ที.ปา. 11/192/201.

และ ส่วนที่ 4 จตุตถญจ นิธาเปยย. ส่วนที่สี่ เก็บเอาไว้ใช้เมื่อคราวจำเป็น เช่น เวลาเจ็บป่วย เกิดภัยอันตราย ยามแก่ชราหรือประสพอุบัติเหตุทำให้ทุพพลภาพ[93] เป็นต้น

และกล่าวถึงวิธีใช้จ่ายโภคทรัพย์เพื่อให้ได้รับประโยชน์ 5 ประการ ดังพระบาลีว่า “อุบาสกผู้ฉลาดพึงถือเอาโภคะด้วยเหตุ 5 ประการ คือ

1. เลี้ยงตนเอง บิดามารดา บุตรภรรยา และคนที่อยู่ในการปกครองดูแลให้เป็นสุข

2. เลี้ยงมิตรสหายและเพื่อนร่วมงานให้เป็นสุข

3. ใช้ป้องกันและแก้ไขภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น รักษาตนให้ปลอดภัย

4. ทำพลีกรรม คือ สละทรัพย์เพื่อบำรุงและบูชา 5 อย่าง กล่าวคือ 1) ญาติพลี คือ การช่วยเหลือญาติพี่น้องที่ประสบความทุกข์เนื่องด้วยเหตุต่าง ๆ ที่มาขอความช่วยเหลือ 2) อติถิพลี คือ การต้อนรับแขกผู้มาเยี่ยมเยือน 3) ปุพพเปตพลี คือ การบำเพ็ญบุญกุศลอุทิศให้แด่บุคคลผู้เคยมีอุปการคุณแก่ตนที่ล่วงลับไป 4) ราชพลี คือ การบำรุงราชการด้วยการเสียภาษีเป็นต้น และ 5) เทวตาพลี คือ การทำบุญอุทิศสิ่งที่ตนเคารพบูชาตามความ เชื่อหรือตามประเพณี

5. อุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์และบรรพชิตผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ

2. ประโยชน์อนาคตหรือสัมปรายิกัตถะ[94] ได้แก่ ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป คือ การมีจิตใจเจริญงอกงามในคุณธรรม ทำให้ชีวิตมีค่า และเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า ประกอบด้วยคุณธรรม 4 ประการ คือ

1) สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อ คือเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เมื่อทำอะไร พูดอะไร และคิดอะไร ก็ประกอบด้วยศรัทธา ได้แก่ เชื่อเหตุเชื่อผล เชื่อมั่นตนเองในทางที่ถูกต้อง เชื่อในหลักคำสอนที่เป็นจริงว่า ทำดีต้องได้ดี ทำชั่วต้องได้ชั่ว ดังพุทธดำรัสที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “...บุรุษทำกรรมเหล่าใดไว้ เขาย่อมเห็นกรรมเหล่านั้นในตน ผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น...”[95]

2) สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือรักษากาย วาจาให้เรียบร้อย เป็นคนมีระเบียบวินัยในตนเอง ทำอย่างมีระเบียบวินัย พูดอย่างมีระเบียบวินัย เว้นทุจริตทั้งปวง ดังนั้น ศีลจึงเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต บุคคลจะได้รับการสรรเสริญ หรือโภคทรัพย์ ก็เพราะศีล ดังพุทธ

---

[93]ที.ปา. (ไทย). 11/197/202.

[94]อง.อฏฐก. (ไทย). 23/114/292–293.

[95]ขุ.ชา. (ไทย). 27/713/163.

ภาษิตว่า ผู้มีปัญญาเมื่อปรารถนาความสุข 3 ประการคือ ความสรรเสริญ 1 การได้ทรัพย์ ที่ถูกใจ 1 ตายไปรื่นเริงในสวรรค์ 1 ก็พึงรักษาศีล[96]

3) จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยจาคะ คือการเสียสละเมื่อถึงเวลาที่ควรเสียสละ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีใจโอบอ้อมอารีต่อผู้อื่น ไม่เป็นคนใจแคบ ไม่เห็นแก่ตัว การเสียสละที่เป็นประโยชน์สูงสุดนั้น มีนัยดังพุทธสุภาษิตว่า “นรชนพึงสละทรัพย์ เพื่อรักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะ เพื่อรักษาชีวิต เมื่อนึกถึงคุณธรรม พึงสละทุกอย่างทั้งทรัพย์ อวัยวะ แม้กระทั่งชีวิต”[97]

4) ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือความรู้แจ้งเห็นจริง ได้แก่ การรู้จักใช้ปัญญาในการพิจารณาวินิจฉัยปัญหาที่เกิด รู้จักตัดสินปัญหา รู้จักแก้ไขปัญหาด้วยกำลังแห่งปัญญาของตน ดังพุทธภาษิตว่า “อันพลังแห่งปัญญานั้นจัดว่าประเสริฐเยี่ยมยอดกว่าพลังทั้งหลาย บัณฑิตมีพลังปัญญาสนับสนุนจึงประสบความสำเร็จ”[98]

3. ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือ ปรมัตถะ ได้แก่ ประโยชน์สูงสุดด้วยการเป็นอิสระจากกิเลสและกองทุกข์ ได้รับความสุขอย่างสูงสุด ไม่ต้องเสวยผลกรรมในภพอื่น ๆ อีกต่อไป เป็นเป้าหมายสูงสุดในหลักคำสอนของพุทธปรัชญาซึ่งปรมัตถะหรือประโยชน์อย่างยิ่งนี้ ได้แก่ พระนิพพาน นั่นเอง ผู้ที่เข้าถึงประโยชน์สูงสุดนี้ เรียกว่า อริยบุคคล เป็นบุคคลผู้ประเสริฐ การที่จะเข้าถึงในปรมัตถะได้นั้นต้องดำเนินตามหลักการ 3 อย่าง ได้แก่

1) ศีล ความประพฤติดีงาม หมายถึง ความปกติ คือ ปกติกาย วาจา และจิตใจ กาย วาจาและจิตใจที่เป็นปกติไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมจะระงับความโลภได้ไม่ตกไปตามกระแสของความโลภที่เป็นการแสวงหาในทางที่ไม่ถูก

2) สมาธิ การทำจิตให้มั่นคง หมายถึง ความตั้งใจมั่น ความเด็ดเดี่ยวในทางที่ชอบ สมาธินี้เหมาะสมกับทุกคน เมื่อมีจิตใจเป็นสมาธิย่อมจะเห็นทุกสิ่งได้ตามความเป็นจริง

3) ปัญญา ความรอบรู้ฉลาด หมายถึง ความรอบรู้ คือ รู้ทุกสิ่งที่ควรรู้ รู้ดีแล้วทำดี รู้ชั่วแล้ว งดเว้นจากความชั่ว รู้จักความโลภแล้วละความโลภเสีย ปัญญาเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดในการกำจัดความโลภ เพราะปัญญานั้นสามารถรู้ทันความโลภ ความโลภนี้ไม่มีที่สิ้นสุด หากไม่ได้อาศัยปัญญาแล้วก็จะโลภอยากได้ทุกสิ่งทุกอย่างไปเรื่อย ๆ นอกจากนั้นปัญญายังทำให้รู้จักสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ ประโยชน์ปัจจุบัน อนาคต และประโยชน์สูงสุด

หลักไตรสิกขานี้ ผู้ปฏิบัติ เมื่อมีความรู้ความเข้าใจแล้ว เบื้องต้นเริ่มที่ศีล คือการฝึกกาย วาจา ให้เรียบร้อยเสียก่อน ขั้นที่สองคือระดับสมาธิ มุ่งไปที่การอบรมจิตให้สงบ ขั้นสุดท้ายคือการ

---

[96]พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. 9, ราชบัณฑิต) และคณะ, *คลังธรรม เล่ม 1,* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, 2546), หน้า 95.

[97]เรื่องเดียวกัน.

[98]เรื่องเดียวกัน.

อบรมปัญญาให้เกิดญาณรู้แจ้งเห็นจริง อันเป็นขั้นสุดท้าย จนในที่สุดสามารถทำลายอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แล้วบรรลุถึงความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน ในที่สุด

สรุปได้ว่า การเข้าถึงความรู้โพธิญาณตามทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีหลักปฏิบัติที่เป็นคำสอนของพุทธปรัชญาเป็นขั้นตอนตามลำดับความยากง่าย ซึ่งเมื่อปฏิบัติตามหลักที่พุทธปรัชญาได้วางไว้ ก็จะสามารถเข้าถึงอุดมคติที่สูงสุดในพุทธปรัชญาได้ โดยแนวทางที่พุทธปรัชญาได้วางเอาไว้นั้นมีอยู่ 3 ระดับด้วยกัน ได้แก่ ระดับที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบัน ระดับที่วางไว้เพื่อประโยชน์อนาคต หรือสัมปรายภพ และระดับสูงสุด คือความหมดกิเลสอย่างสิ้นเชิง

4.5 ด้านระดับความรู้

ความรู้ในคัมภีร์มิลินทปัญหา อาศัยความรู้ที่เป็นแบบพื้นฐาน 2 ระดับ คือ ความรู้ระดับโลกิยะ ซึ่งเป็นความรู้ระดับต่ำที่อยู่ในวิสัยของปุถุชน ส่วนความรู้ระดับโลกุตระ เป็นความรู้ระดับสูงเป็นของพระอรหันต์ซึ่งพ้นจากอำนาจกิเลส หรือสังสารวัฏ ในฎีกาปรมัตถมัญชุสา ได้ให้ความหมายว่า “ปัญญาชื่อโลกิยะ เพราะอรรถว่า ประกอบอยู่ในโลก เพราะเป็นธรรมนับเนื่องอยู่ ในโลก หรือด้วยอรรถว่า ปรากฏอยู่ในโลกนั้น ปัญญาชื่อว่า โลกุตระ ด้วยอรรถว่า ข้ามขึ้น คือ ข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะไม่เป็นธรรมนับเนื่องอยู่ในโลก”[99] ซึ่งระดับความรู้หรือการบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนาจะต้องใช้ปัญญาคือการรู้แจ้ง เห็นจริง การเห็นด้วยญาณ การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ ครบ 3 รอบ เป็นอาการ ของพระพุทธเจ้า 3 มีความหมายไว้ ประการ คือ การเห็นด้วยญาณ หมายถึง การเห็นและการมีความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งซึ่งคุณลักษณะ 3 ประการ คือ (1) อนิจจตา ความไม่เที่ยง (2) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (3) อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ที่รวมเรียกว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วยญาน วิปัสสนา มรรคและผล การเห็นหรือความรู้ หมายถึง การเห็นและความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปริวัฏ 3 หมายความว่าสัจจะแต่ละข้อนั้นมีญาณเกิดขึ้น 3 รอบ รอบที่ เรียกว่า สัจจญาณ คือ รู้อริยสัจ ว่าเป็นของจริงไม่แปรผัน รอบที่ เรียกว่า กิจจญาณ คือรู้ว่ากิจที่ต้องทำให้สัจจะแต่ละข้อกระจ่าง รู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ นิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง มรรคเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดขึ้น และรอบที่ 3 เรียกว่า กตญาณ คือความรู้ถึงหน้าที่ที่ทำแล้วในสัจจะแต่ละข้อ โดยรู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่รู้แล้ว สมุทัยเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว นิโรธเป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งได้แล้ว มรรคเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดมีขึ้นได้ และอาการหมายความว่าญาณที่เกิดขึ้น 3 รอบในอริยสัจ นั้น พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายการเข้าใจอย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลายผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้ใดเห็นเหตุแห่งทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งข้อ

---

[99]วิสุทฺธิ.มหาฏีกา. (ไทย). 5/17/98.

ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์[100]

1. พุทธญาณ

การจัดประเภทความรู้ญาณตามระดับชั้น[101] ในพระพุทธศาสนาแบ่งเป็น 3 ประการ คือ **(1) ญาณระดับต้น** ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่ว ๆ ไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจาวัน ปัญญาในการเข้าสังคม ดารงตนให้อยู่ในสังคมได้เป็นปกติสุขตามสมควรแก่ฐานะ กล่าวคือปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดาเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติสุขตามสมควรปัญญาในการบริหารครอบครัวให้อบอุ่น ปัญญาในการประกอบสัมมาชีพ เป็นต้น" **(2) ญาณระดับกลาง** ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการวิชาชีพแขนงต่างๆ คือปัญญาในการแสวงหาความรู้วิทยาการให้ทันกับยุคสมัยต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป ปัญญาในการวิจัยค้นคว้าเทคโนโลยีและศาสตร์ชั้นสูงต่างๆ ตลอดจนปัญญาในการคิดค้นสร้างสรรค์ความเจริญแก่โลก เป็นต้น" **(3) ญาณระดับสูง** ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับ ญาณ คือเป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้ เป็นอริยญาณ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ ปัญญาที่เห็นแจ้งสภาวธรรมนามและรูปตามความที่เป็นจริงโดยประจักษ์ชัด เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณขึ้นไปจนถึงปัจจเวกขณญาณ และวิปัสสนาญาณความเป็นไปบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัสสนะ" ญาณในระดับที่ 3 คือญาณในระดับสูงสุดเท่านั้น จึงเป็นญาณที่แท้จริง กล่าวคือเป็นอริยญาณ หรืออริยปัญญา อริยญาณนี้มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ส่วนที่เหลือข้างต้น 2 ญาณนั้นสามารถมีได้ทั่ว ๆ ไปทั้งหมด

สรุปได้ว่า ระดับความรู้พุทธญาณแบ่งเป็น 3 ประการ คือ 1) ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่ว ๆ ไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวัน ปัญญาในการเข้าสังคม ดำรงตนให้อยู่ในสังคมได้เป็นปกติสุขตามสมควรแก่ฐานะ กล่าวคือ ปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดำเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติ 2) ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการวิชาชีพแขนงต่างๆ คือปัญญาในการแสวงหาความรู้วิทยาการให้ทันกับยุคสมัยต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป และ 3) ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับ ญาณ คือเป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้ เป็นอริยญาณ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ ปัญญาที่เห็นแจ้งสภาวธรรมนามและรูปตามความที่เป็นจริงโดยประจักษ์ชัด เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณขึ้นไปจนถึงปัจจเวกขณญาณ และวิปัสสนาญาณ

---

[100]สำ.ม. (ไทย). 19/1110/36.

[101]อภิ.วิ. (ไทย). 35/804/503.

2. ความรู้ระดับวิญญาณ

ความรู้ระดับวิญญาณเป็นธรรมชาติคิดนึก หรือการรู้แจ้งอารมณ์ในทางทวารต่างๆ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้สึกรส การรู้สึกสัมผัส และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ สิ่งเหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ของวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ วิญญาณที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นจากเหตุจากปัจจัย ถ้าปราศจากเหตุปัจจัย วิญญาณก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อวิญญาณเกิดเพราะเหตุปัจจัยใดๆ ก็เรียกชื่อวิญญาณตามเหตุปัจจัยนั้นๆ เช่น วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์ ก็เรียกว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโสตะและสัททารมณ์ ก็เรียกว่า โสตวิญญาณ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยฆานะและคันธารมณ์ ก็เรียกว่า ฆานวิญญาณ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชิวหาและรสารมณ์ ก็เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพารมณ์ ก็เรียกว่า กายวิญญาณ และวิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ ก็เรียกว่า มโนวิญญาณ แต่ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยแล้ว วิญญาณก็จะไม่เกิด

คำว่า "ความรู้" คำนี้ในภาษาบาลีมีอยู่มากและแบ่งออกเป็นระดับต่างๆ คือ

ระดับที่ 1 ความรู้ระดับวิญญาณ ระดับที่ 2 ความรู้ระดับสัญญา ระดับที่ 3 ความรู้ระดับทิฐิ ระดับที่ 4 ความรู้ระดับญาณ ความรู้ในระดับนี้ยังแบ่งออกเป็นระดับต้นและระดับสูง ระดับต้นเรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ความรู้ตามความจริง ระดับสูงเรียกว่าสัมมาสัมโพธิญาณ หรืออาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ หรือหมายถึงความตรัสรู้ และยังมีชื่อเรียกหลายอย่าง

ความรู้ ระดับแรกนั้นเป็นจุดเปิดของการรับรู้ภายนอก รับรู้ข้อมูลต่างๆ คำว่า วิญญาณ หมายถึง การรับรู้ผ่านประสาทสัมผัส คือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การรับรู้ผ่านประสาทสัมผัสทั้ง 6 นี้แหละรวมเรียกว่า วิญญาณ ซึ่งได้แก่ จักขุวิญญาณ (วิญญาณทางตา) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตามันเกิดขึ้นเร็วมาก การรับในสิ่งที่ตาเห็นหรือ "การเห็น" นั้นแหละ คือ วิญญาณ

โสตวิญญาณ (วิญญาณทางหู) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู หรือ "การได้ยิน"

ฆานวิญญาณ (วิญญาณทางจมูก) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกลิ่นกระทบจมูก หรือ "การสูดกลิ่น"

ชิวหาวิญญาณ(วิญญาณทางลิ้น) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรสกระทบลิ้น หรือ "การลิ้มรส"

กายวิญญาณ (วิญญาณทางกาย) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะโผฏฐัพพะ หรือ สัมผัสกระทบกาย หรือ "การสัมผัส"

มโนวิญญาณ (วิญญาณทางใจ) ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะธรรมารมณ์กับใจ หรือ"การคิดคำนึง"

วิญญาณ เป็นความรู้ระดับ การรับรู้ ส่วนขั้นที่รู้ว่ามันเป็นอะไร เป็นขั้นที่ 2 (ขั้นสัญญา) มันมีความต่อเนื่องกันมาก เช่น ผู้หญิงเดินมา เมื่อเห็นเป็นวิญญาณ เรารู้ว่าเป็นผู้หญิงรูปร่างอย่างไร ใส่เสื้อสีอะไร เป็นต้น เป็นขั้น แยกแยะให้เห็นความแตกต่างได้ จำได้ ขั้นนี้เป็นสัญญา ความรู้ระดับนี้คือความรู้ที่ได้จากข้อมูล จากการอ่านหนังสือหรือจากการศึกษาเล่าเรียนความรู้ขั้นทิฐิ เป็นเรื่อง

ความเห็น คือรวบรวมข้อมูลได้มากๆ แล้วนำมาจัดเป็นความเห็นเป็นทฤษฎี คือเทียบได้กับขั้นที่ 5 ของหลักพหูสูต คือสามารถสรุปรวบยอดได้เป็นความคิดเห็นของตัวเอง แล้วนำมาประยุกต์ใช้ได้ ถ้าหากเกิดความรู้ถึงขั้นนี้แล้ว จัดเป็น ทิฏฐิยา สุปฏิวิทธา ขั้นสูงสุดเรียกว่า ขั้นญาณ แปลว่า การหยั่งรู้ ไม่ใช่ความเรียนรู้ระดับธรรมดา แต่เป็นขั้นสูงสุดฝรั่งเรียกว่า Realization บ้าง Insight Enlightenment บ้าง พระปัญจวัคคีย์ 5 องค์ ได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจสี่ จากพระพุทธเจ้า เมื่อฟังเทศน์จบ ท่านอัญญาโกณทัญญะ เกิดดวงตาเห็นธรรม (จกฺขุ อุทปาทิ) คือเกิดตาในสว่างวาบขึ้นมา ท่านอธิบายความรู้แบบนั้นว่า วิชฺชา อุทปาทิ (เกิดความรู้แจ้ง) ปญฺญา อุทปาทิ (เกิดความรู้ทั่วถึง) อาโลโก อุทปาทิ (เกิดความสว่าง) แสงสว่างวาบขึ้นในใจเป็นการหยั่งรู้ เป็นประสบการณ์ตรง ญาณอันนี้เป็นญาณขั้นต้นเรียกว่า "ยถาภูตญาณ" หรือ "ธรรมจักษุ"

ธรรมจักษุ คือ ญาณขั้นต้น เป็นความรู้ของโสดาบัน เป็นยถาภูตญาณ คือรู้ความเป็นจริงรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

ส่วนโพธิญาณ คือ ญาณขั้นสูงสุด อาจจะขึ้นอยู่กับความรู้ที่เรียนมาหรือไม่ก็ได้ เพราะฉะนั้นคนที่เรียนมาน้อยก็อาจจะเกิดญาณแบบนี้ได้

การเกิดความรู้ขั้นญาณนี้ยากมาก บางครั้งความรู้ที่ได้เรียนมาอาจจะเป็นอุปสรรคต่อการตรัสรู้ได้ หรือบางทีถ้านำมาใช้ถูกก็จะเสริมในตัวโดยไม่เกี่ยวข้องโดยตรง เช่น ชาวนาอยู่อย่างง่ายๆ อยู่อย่างพื้น ๆ อาจจะได้ญาณง่ายกว่าผู้ที่ร่ำเรียนมาสูง ๆ ในทางโลก เพราะอาจเป็นผู้เต็มไปด้วยความสงสัย เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ได้มาแบบพหูสูต อาจจะเป็นไปในลักษณะเส้นผมบังภูเขาได้

สรุปได้ว่า ระดับความรู้ของวิญญาณ ได้แก่ ระดับที่ 1 ความรู้ระดับวิญญาณ ระดับที่ 2 ความรู้ระดับสัญญา ระดับที่ 3 ความรู้ระดับทิฐิ ระดับที่ 4 ความรู้ระดับญาณ ความรู้ในระดับนี้ยังแบ่งออกเป็นระดับต้นและระดับสูง ระดับต้นเรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ความรู้ตามความจริง ระดับสูงเรียกว่าสัมมาสัมโพธิญาณ หรืออาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ หรือหมายถึงความตรัสรู้

3. ความรู้โพธิญาณ

ญาณ เป็นความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งรูปธรรมและนามธรรม ญาณในพระพุทธศาสนาที่แท้จริงหมายเอาความหยั่งรู้ทางธรรมเท่านั้น และนับตั้งแต่ปรีชาหยั่งรู้ในทิฏฐิวิสุทธิ คือ สภาวะที่สามารถแยกนามและแยกรูปได้ กล่าวคือนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นขึ้นไป อันนับว่าเป็นอริยปัญญา คือสภาวะญาณ[102] ดังนั้น เพื่อความชัดเจนสะดวก จึงจัดประเภทและระดับความรู้ของญาณให้เข้าเป็นระบบ ๆ กันดังนี้ คือ

---

[102]อภิ.วิ. (ไทย). 35/797/484.

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามความสัมพันธ์[103] ในพระพุทธศาสนา โดย 3 ประการ คือ

(1) สุตมยญาณ สุตมยญาณ คือญาณในการทรงจาธรรมซึ่งได้สดับมา คือจากการเสวนา-ปุจฉา กล่าวคือญาณอันเกิดขึ้นจากการที่ได้ฟัง จากการศึกษาเล่าเรียน การไต่ถาม การสนทนา การเสวนาปุจฉา จากการวิจัย การค้นคว้าสืบค้น ในการงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในกิจทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในวิชาทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลเมื่อได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจานุโลมิกญาณว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ได้ความสามารถความคิดอ่าน ได้ความพึงพอใจ ความกระจ่างแจ้ง ได้ความเพ่งพินิจพิจารณา และได้ปัญญาที่สามารถในการไตร่ตรองพิเคราะห์สภาวธรรมอันเหมาะสม

(2) จินตามยญาณ จินตามยญาณ คือญาณในการคิดพินิจพิจารณาวิเคราะห์ใคร่ครวญธรรมที่ได้สดับมา คือโยนิโสมนสิการ กล่าวคือญาณที่เกิดขึ้นมาจากการใช้ความคิดใคร่ครวญพินิจพิจารณาหาเหตุหาผลกล่าวคือการโยนิโสมนสิการ ในการงานทั้งปวงที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งปวงซึ่งต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องให้จัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตญาณกล่าวคือญาณที่รู้ว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือได้สัจจานุโลมิกญาณคือวิปัสสนาญาณ ที่ท่านเรียกว่าสัจจานุโลมิกญาณ ก็เพราะอนุโลมตามสัจจะ 4 ประการ มีรูปไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนาก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิญญาณก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ได้ความคิดอ่าน ความพึงพอใจ ได้ความกระจ่างแจ้ง ความเพ่งพินิจพิจารณา และได้ปัญญาซึ่งสามารถพิจารณาไตร่ตรองซึ่งสภาวธรรมอันเหมาะสม

(3) ภาวนามยญาณ ภาวนามยญาณ คือญาณในการสารวมจิตให้ตั้งมั่นเจริญสติภาวนา คือวิมังสา กล่าวคือญาณอันเกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่ได้ ด้วยความบากบั่นพากเพียรพยายามในการปฏิบัติ ลงมือกระทำเอง ทดลองทดสอบ ค้นคว้ามาเอง กระทั่งญาณของท่านผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมดเป็นต้นก็ชื่อว่าภาวนามยญาณด้วย

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามอาการวนรอบ[104]

(1) สัจจญาณ สัจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้อริยสัจ การรู้ตามความเป็นจริงในสัจจะ 4 อย่างนี้ว่า นี้ทุกขอริยสัจ นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ จึงได้ชื่อว่าสัจจญาณ

---

[103]ที.ปา. (ไทย). 11/43/271., ขุ.ป. 31/3/1.

[104]ขุ.ป. (ไทย). 31/264/168.

(2) กิจจญาณ กิจจญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจซึ่งอันควรกระทาในสัจจญาณเหล่านั้น ญาณ คือ ความรู้ในกิจอัน ควรทำอย่างนี้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทาให้แจ้ง มรรคควรเจริญ นี้ชื่อว่ากิจจญาณ

(3) กตญาณ กตญาณ ปรีชาหยั่งรู้กิจอันได้ทาแล้ว ญาณคือความรู้ถึงซึ่งความที่กิจนั้นได้ทา แล้วอย่างนี้ว่า ทุกข์ได้กาหนดรู้แล้ว สมุทัยได้ละไปแล้ว นิโรธทาให้แจ้งแล้ว มรรคได้เจริญแล้ว นี้ชื่อว่า กตญาณ

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามการบรรลุ[105]

(1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ระลึกชาติได้ กล่าวคือญาณ ในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งปวงที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งธรรมที่มีสภาวะต่างๆ และ สภาวะเดียว

(2) จุตูปปาตญาณ จุตูปปาตญาณ ญาณเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและ ชั้นสูง งามและไม่งามเกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์ที่บริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดเจนถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไป ตามกรรมว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นทำกรรมตามความที่เห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วก็จะไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์พวกที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มี ความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วย่อมจะไป บังเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กาลังจุติ กำลังเกิด หรือทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่ งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือตามนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้ที่เป็นไป ตามกรรมอย่างนี้

(3) อาสวักขยญาณ อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป คือญาณที่มีความชำนาญ ในอินทรีย์ 3 ประการโดยอาการ 64

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามแนววิสุทธิ 7

ในแนวทางของญาณ 16 นั้น มีการดำเนินกระบวนการไปตามลาดับเป็น 16 ขั้น ให้บริสุทธิ์ไป ตามลำดับขั้นในภายใต้แนวทางของวิสุทธิทั้ง 7 ขั้น ดังนี้ ว่าด้วยวิสุทธิ[106] ความบริบูรณ์ หมดจด สมบูรณ์

“สีลสมฺปทา จ ความสมบูรณ์แห่งศีล
ทิฏฐิสมฺปทา จ ความสมบูรณ์แห่งทิฏฐิ
สีลวิสุทฺธิ จ ความหมดจดแห่งศีล

---

[105]ขุ.ป. (ไทย). 31/256/163.

[106]อภิ.สงฺ. (ไทย). 34/135-42/24-5.

ทิฏฐิวิสุทฺธิ จ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ

ทิฏฐิวิสุทฺธิ โข ปน ความหมดจดแห่งทิฏฐิ

ยถาทิฏฐิสฺส จ ปธานำ ความเพียรของบุคคลผู้มีความเห็นหมดจด

วิชฺชา จ ความรู้แจ้ง

วิมุตฺติ จ ความหลุดพ้น

ขเย ญาณำ ญาณในอริยมรรค

อนุปฺปาเท ญาณำ ญาณในอริยผล”

“กระบวนการของญาณ มีวนรอบ 3 คือวน 3 รอบ มีอาการ 12 ด้วยอำนาจการวนรอบ 3 คือด้วยอำนาจอาการสัจจะละ 3 คือ สัจญาณ กิจญาณ และกตญาณก็ในการวนรอบ 3 นี้ ญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ในสัจจะ 4 อย่างนี้ว่า นี้ทุกขอริยสัจจะ นี้ทุกขสมุทัย ชื่อว่า สัจญาณญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณที่เป็นเครื่องรู้แจ้งกิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง ควรดำเนินไปในสัจจะเหล่านั้นเทียว ดังนี้ชื่อว่า กิจญาณญาณเป็นเครื่องแทงตลอด ญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง ญาณเป็นเครื่องแสดง ญาณเป็นเครื่องรู้แจ้งภาวะแห่งกิจนั้นที่ทำแล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ดำเนินไปแล้วนี้ชื่อว่า กตญาณ”[107]

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามแนววิชชา 8

(1) วิปัสสนาญาณ[108] “เมื่อจิตเป็นสมาธิมีความบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน (องฺคณำ กิเลสเพียงดังเนิน มีราคะ เป็นต้น เพราะยังให้จิตลาดต่ำ โน้มเอียงลงไปสู่ที่ต่ำ เช่น ต้องย้อนกลับคืนไปสู่จตุตถฌานอีก เป็นต้น) ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะควรแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้วภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ (คือความรู้และความเห็นที่ตรงตามความเป็นจริง รวมทั้งมัคคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ วิปัสสนาญาณ) รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาภูตรูป 4 เกิดมาจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบ ต้องนวดเฟ้น มีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้”

เปรียบเสมือนแก้วไพฑูรย์อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียระไนดีแล้ว มีความสุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดง ขาว หรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน คนที่ตาถึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้นเอาวางไว้ในมือแล้วพิจารณา รู้ว่า ‘แก้วไพฑูรย์อันสวยสดงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่ได้เจียระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกาย ได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลือง แดงขาว หรือสี

---

[107]ส.ม.อ. (ไทย). 13/2/457/2/426.

[108]ที.สี. (ไทย). 9/131/77.

นวลร้อยอยู่ข้างใน’ ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ ย่อมรู้ชัดได้อย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นมาจากมหาภูตรูป 4 เกิดมาจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ต้องอบ ต้องนวดเฟ้นมีอันจะแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ ฉันนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(2) มโนมยิทธิญาณ[109] “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อจะเนรมิตกายที่เกิดแต่ใจคือ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะที่ครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่องเปรียบเสหมือนคนชักไส้ออกมาจากหญ้าปล้อง เขาเห็นว่า ‘นี้คือหญ้าปล้อง นี้คือไส้ หญ้าปล้องนั้นเป็นอย่างหนึ่ง ไส้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไส้ถูกชักออกมาจากตัวหญ้าปล้องนั่นเอง’ เปรียบเหมือนคนที่ชักดาบออกจากฝัก เขาเห็นว่า ‘นี้คือดาบ นี้คือฝัก ดาบก็เป็นอย่างหนึ่ง ฝักก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ดาบนั้นถูกชักออกมาจากฝักนั่นเอง’ หรือเปรียบเหมือนคนดึงเอางูออกจากคราบ เขาเห็นว่า‘นี้คืองู นี้คือคราบงู งูก็เป็นอย่างหนึ่ง คราบก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่งูถูกดึงเอาออกจากคราบนั่นเอง’ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อเนรมิตกายที่เกิดมาแต่ใจ คือเนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดมาแต่ใจ มีอวัยวะอันครบถ้วน มีอินทรีย์อันไม่บกพร่อง ฉันนั้น ข้อนี้จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(3) อิทธิวิธญาณ[110] “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปอยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดำลงไปในแผ่นดินเหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินอยู่บนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนว่าเดินอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปก็ได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

---

[109]ที.สี. (ไทย). 9/132/78.

[110]ที.สี. (ไทย). 9/133/79.

เปรียบเหมือนช่างหม้อหรือลูกมือของช่างหม้อผู้ชำนาญ เมื่อนวดดินเหนียวได้ดีแล้ว พึงทำภาชนะที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างงาหรือลูกมือของช่างงาผู้ชำนาญ เมื่อแต่งงาให้ดีแล้ว พึงทำเครื่องงาชนิดใดที่ต้องการให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองผู้ชานาญ เมื่อหลอมทองได้ดีแล้ว พึงทาทองรูปพรรณชนิดใดๆ ที่ต้องการให้สำเร็จได้ ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายๆ อย่าง คือ คนเดียวแสดงให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงให้เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือจะให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาเข้าไปได้ ไม่ติดขัด เหมือนไปอยู่ในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดำลงไปในแผ่นดินเหมือนการไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แตกแยกเหมือนเดินไปอยู่บนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนอย่างนกบินไปก็ได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายให้ไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ ฉันนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ”

(4) ทิพพโสตธาตุญาณ[111] “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อทิพพโสตธาตุญาณได้ยินเสียง 2 ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์

เปรียบเหมือนคนเดินทางไกล มีประสบการณ์มามาก ได้ยินเสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเปิงมาง ก็เข้าใจได้ว่า นั่นเสียงกลอง นั่นเสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ เสียงเปิงมาง ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อทิพพโสตธาตุญาณ ได้ยินเสียง 2 ชนิดคือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องใสเหนือมนุษย์ ฉันนั้น ข้อนี้ก็จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัด ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ชัดในข้อก่อนๆ”

(5) เจโตปริยญาณ[112] “ เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใสดี ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอยู่อย่างนี้ ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กำหนดรู้วาระจิตของสัตว์และของคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่า

---

[111]ที.สี. (ไทย). 9/134/80.

[112]ที.สี. (ไทย). 9/135/80.

ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่าหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่าเป็นมหัคคตะ (มหัคคตะ หมายความว่า การถึงความเป็นใหญ่ มหัคคตจิต หมายความว่า จิตที่ถึงความเป็นฌานสมาบัติ) หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่ามีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่าเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้นเปรียบเสมือนชายหนุ่มหญิงสาวที่ชอบการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนที่ในกระจกใสสะอาดหรือในภาชนะน้ำใส หน้ามีไฝฝ้าก็รู้ว่ามีไฝฝ้า หรือหน้าไม่มีไฝฝ้าก็รู้ว่าไม่มีไฝฝ้า ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ กาหนดรู้วาระจิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ว่ามีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่ามีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าปราศจากโมหะ จิตหดหู่ก็รู้ว่าหดหู่ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะก็รู้ว่าเป็นมหัคคตะ หรือจิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ว่าไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่ามีจิตอื่นยิ่งกว่าหรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่าเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าไม่หลุดพ้น ฉันนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งข้อก่อนๆ”

(6) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ[113] “ เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกชาติก่อนได้จานวนหลายชาติ คือ 1 ชาติบ้าง 2 ชาติบ้าง 3 ชาติบ้าง 4 ชาติบ้าง 5 ชาติบ้าง 10 ชาติบ้าง 20 ชาติบ้าง 30 ชาติบ้าง 40 ชาติบ้าง 50 ชาติบ้าง 100 ชาติบ้าง 1,000 ชาติบ้าง 100,000 ชาติบ้าง ตลอดทั้งสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างตลอดสังวัฏฏกัปทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ว่า ‘ในภพโน้นเราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะมีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุติมาจากภพนั้นก็ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่อว่าอย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเช่นอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้’ เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้

เปรียบเหมือนคนที่จากบ้านของตนไปสู่บ้านอื่นแล้วจากบ้านนั้นไปยังบ้านอื่นอีก เขาจากบ้านนั้นแล้วกลับมายังบ้านเดิมของตน ระลึกได้อย่างนี้ว่า ‘เราได้จากบ้านของตนไปยังบ้านโน้น ใน

---

[113]ที.สี. (ไทย). 9/136/81.

บ้านนั้นเราได้ยืน นั่ง ได้พูด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ เราได้ไปจากแม้บ้านนั้นไปยังบ้านโน้น แม้ในบ้านนั้นเราก็ได้ยืน ได้นั่ง พูด นิ่งเฉยอย่างนั้นๆ แล้วก็กลับมาจากบ้านนั้นมายังบ้านเดิมของตน' ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ 1 ชาติบ้าง 2 ชาติบ้าง ฯลฯ ตลอดสังวัฏฏกัปทั้งวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า 'ในภพโน้นเราได้มีชื่ออย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหาร ได้เสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุติมาจากภพนั้นก็ได้ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่อว่าอย่างนั้น มีวงศ์ตระกูล มีวรรณะ ได้มีอาหารเสวยสุขทุกข์ และมีอายุเป็นอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้' เธอระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปทั้งชีวประวัติเป็นอย่างนี้ ฉันนั้น ข้อนี้ก็จัดเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์ในข้อก่อนๆ"

(7) ทิพพจักขุญาณ[114] " เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ เห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า 'หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายทุจริตวจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดนั้น พวกเขาหลังจากตายแล้วจะต้องไปบังเกิดอยู่ในอบายทุคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์' เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

เปรียบเหมือนปราสาทอันตั้งอยู่ที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง คนตาดี เมื่อยืนบนปราสาทนั้นย่อมเห็นหมู่ชนกำลังเข้าไปสู่เรือนบ้าง ออกไปจากเรือนบ้าง สัญจรอยู่ตามถนนหนทางบ้าง นั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวงบ้าง ก็รู้ว่า 'คนเหล่านี้เข้าได้ไปสู่เรือน คนเหล่านี้มาออกจากเรือน คนเหล่านี้สัญจรอยู่ตามถนนหนทาง คนเหล่านี้นั่งอยู่ในที่ทางสามแพร่งกลางเมืองหลวง' ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องใส ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ ย่อมเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่

[114]ที.สี. (ไทย). 9/137/82.

กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้กระทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายไปแล้วจะต้องไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ได้ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายต่อพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้กระทำกรรมตามความเห็นชอบนั้น พวกเขาหลังจากที่ตายแล้วจะได้ไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้ที่กำลังจุติ ที่กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม ที่เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วเหนือมนุษย์ รู้ชัดดีถึงหมู่สัตว์ผู้ที่เป็นไปตามกรรมอย่างนี้ ฉันนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้ง ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์แจ้งข้อก่อนๆ”

(8) อาสวักขยญาณ[115] “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่น อันไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความที่เป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ๆ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นอย่างนี้แล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว (กิจที่ควรทำ หมายถึง กิจในอริยสัจ 4 คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละซึ่งเหตุเกิดแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งในความดับทุกข์ การอบรมมรรคมีองค์ 8 ให้เจริญ) ไม่มีกิจอย่างอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ต่อไปอีก’ คือไม่มีหน้าที่ในการจะบำเพ็ญมัคคญาณเพื่อความให้หมดสิ้นไปแห่งกิเลสอีกต่อไป

เปรียบเสมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนอยู่ที่ขอบสระนั้น ย่อมเห็นหอยโข่งและหอยกาบ ทั้งก้อนกรวดและก้อนหิน กระทั่งฝูงปลากำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้างในสระนั้น ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘สระน้ำนี้ใสสะอาดดีไม่ขุ่นมัว หอยโข่งและหอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหินทั้งฝูงปลาเหล่านี้ที่กำลังแหวกว่ายอยู่ก็มี ที่หยุดอยู่ก็มี ในสระนั้น’ ฉันใด เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากซึ่งความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะสมแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ภิกษุน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความที่เป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอได้รู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า ‘หลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว

[115]ที.สี. (ไทย). 9/138/84.

ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ ฉันนั้น ข้อนี้จัดว่าเป็นผลแห่งความเป็นสมณะอันเห็นประจักษ์ ซึ่งดีกว่าและประณีตกว่าผลแห่งความเป็นซึ่งสมณะที่เห็นประจักษ์ข้อก่อน ๆ ไม่มีผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์อย่างอื่น จักยอดเยี่ยมกว่าหรือประณีตกว่าผลแห่งความเป็นสมณะที่ได้เห็นประจักษ์นี้เลย

- การจัดประเภทความรู้ญาณตามแนวปฏิสัมภิทามรรค[116]

(1) สุตมยญาณ ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา กล่าวคือ ญาณทรงจำธรรมที่ได้สดับมาไม่ลืมเลือน

(2) สีลมยญาณ ญาณในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ญาณในการสดับธรรมแล้วนำมาสำรวมในศีล

(3) สมาธิภาวนามยญาณ ญาณในการสำรวมจิตเจริญสมาธิ ตั้งมั่นในสมาธิ ญาณในการสำรวมจิตตั้งมั่น

(4) ธัมมัฏฐิติญาณ ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม ญาณในการกำหนดปัจจัย

(5) สัมมสนญาณ ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม ญาณในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้

(6) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ญาณในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน

(7) วิปัสสนาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ ญาณในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ

(8) ญาณในการ อาทีนวญาณ ญาณคำนึงเห็นโทษ เห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย

(9) สังขารุเปกขาญาณ ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร ญาณที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่

(10) โคตรภูญาณ ญาณครอบโคตร ญาณในการออกและหลีกไปจากนิมิตภายนอก

(11) มัคคญาณ ญาณในอริยมรรคนิมิต ญาณในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสขันธ์และจากภายนอก

(12) ผลญาณ ญาณในอริยผล ญาณที่หยุดความพยายาม

(13) วิมุตติญาณ ญาณในวิมุตติ ญาณที่พิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว

(14) ปัจจเวกขณญาณ ญาณในการพิจารณาทบทวน ญาณในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น

(15) วัตถุนานัตตญาณ ญาณในวัตถุต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็นภายใน

---

[116]ขุ.ป. (ไทย). 31/1/1.

(16) โคจรนานัตตญาณ ญาณในอารมณ์ต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรมต่างๆ ที่เป็นภายนอก

(17) จริยานานัตตญาณ ญาณในจริยาต่าง ๆ ญาณในการกำหนดจริยา

(18) ภูมินานัตตญาณ ญาณในภูมิต่าง ๆ ญาณในการกำหนดธรรม 4 ประการ

(19) ธัมมนานัตตญาณ ญาณในธรรมต่างๆ ญาณในการกำหนดธรรม 9 ประการ

(20) ญาตัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะรู้ ญาณเครื่องรู้ยิ่ง

(21) ตีรณัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะพิจารณา ญาณเครื่องกำหนดรู้

(22) ปริจจาคัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะสละ ญาณเครื่องละ

(23) เอกรสัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว ญาณเครื่องเจริญ

(24) ผัสสนัฏฐญาณ ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง ญาณเครื่องทำให้แจ้ง

(25) อัตถปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในอรรถ ญาณในอรรถต่างๆ

(26) ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในธรรม ญาณในธรรมต่างๆ

(27) นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในนิรุตติ ญาณในนิรุตติต่างๆ

(28) ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ ญาณในปฏิภาณต่างๆ

(29) วิหารัฏฐญาณ ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม ญาณในวิหารธรรมต่างๆ

(30) สมาปัตตัฏฐญาณ ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ ญาณในสมาบัติต่างๆ

(31) วิหารสมาปัตตัฏฐญาณ ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ ญาณในวิหารสมาบัติต่างๆ

(32) อานันตริกสมาธิญาณ ญาณในสมาธิตามลำดับ ญาณในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน

(33) อรณวิหารญาณ ญาณในอรณวิหาร ทัสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณีตาธิมุตตตาญาณ

(34) นิโรธสมาปัตติญาณ ญาณในนิโรธสมาบัติ ญาณที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร3 ด้วยญาณจริยา 16 และด้วยสมาธิจริยา 9 เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ 2 อย่าง

(35) ปรินิพพานญาณ ญาณในปรินิพพาน ญาณในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ

(36) สมสีสัฏฐญาณ ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน ญาณในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป

(37) สัลเลขัฏฐญาณ ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา ญาณในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่างๆ สภาวะเดียว

(38) วีริยารัมภญาณ ญาณในการปรารภความเพียร ญาณในการประคองจิตที่ไม่หดหู่และจิตที่ส่งไป

(39) อัตถสันทัสสนญาณ ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม ญาณในการประกาศธรรมต่างๆ

(40) ทัสสนวิสุทธิญาณ ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ ญาณในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว

(41) ขันติญาณ ญาณในธรรมที่พอใจ ญาณที่รู้ชัด

(42) ปริโยคาหนญาณ ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม ญาณที่ถูกต้องธรรม

(43) ปเทสวิหารญาณ ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง ญาณในการรวมปัจจัย

(44) สัญญาวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา ญาณที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่

(45) เจโตวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล ญาณในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่างๆ

(46) จิตตวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน ญาณในการอธิษฐาน

(47) ญาณวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้ ญาณในธรรมที่ว่าง

(48) วิโมกขวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ ญาณในความสละ

(49) สัจจวิวัฏฏญาณ ญาณในการหลีกออกจากภาวะที่ไม่แท้ด้วยภาวะที่แท้ ญาณในสภาวะแท้

(50) อิทธิวิธญาณ ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ญาณในสภาวะที่สำเร็จ ด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา

(51) โสตธาตุวิสุทธิญาณ ญาณในความหมดจดแห่งโสตธาตุ ญาณในการหยั่งลงสู่สัททนิมิตที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป

(52) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้ ญาณในการหยั่งลงสู่วิญญาณจริยาที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจความผ่องใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต3 ประเภท

(53) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว

(54) ทิพพจักขุญาณ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ ญาณในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจแสงสว่าง

(55) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ ญาณที่มีความชำนาญในอินทรีย์ 3 ประการ โดยอาการ 64

(56) ทุกขญาณ ญาณในทุกข์ ญาณในสภาวะที่ควรกำหนดรู้

(57) สมุทยญาณ ญาณในสมุทัย ญาณในสภาวะที่ควรละ

(58) นิโรธญาณ ญาณในนิโรธ ญาณในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง

(59) มัคคญาณ ญาณในมรรค ญาณในสภาวะที่ควรเจริญ

(60) ทุกขญาณ ญาณในทุกข์

(61) ทุกขสมุทยญาณ ญาณในเหตุเกิดทุกข์

(62) ทุกขนิโรธญาณ ญาณในความดับทุกข์

(63) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์

(64) อัตถปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในอรรถ

(65) ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในธรรม

(66) นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในนิรุตติ

(67) ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ญาณแตกฉานในปฏิภาณ

(68) อินทริยปโรปริยัตตญาณ ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย

(69) อาสยานุสยญาณ ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย

(70) ยมกปฏิหาริยญาณ ญาณในยมกปาฏิหาริย์

(71) มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณในมหากรุณาสมาบัติ

(72) สัพพัญญุตญาณ ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง

(73) อนาวรณญาณ ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น

ในญาณ 73 ประการนี้ เฉพาะญาณ 67 ประการเบื้องต้น เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ 6 ประการเบื้องปลาย เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก เป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น

สรุปได้ว่า ระดับความรู้โพธิญาณ เป็นความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขาร มองเห็นตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งรูปธรรมและนามธรรม ญาณในพระพุทธศาสนาที่แท้จริง หมายเอาความหยั่งรู้ทางธรรมเท่านั้น และนับตั้งแต่ปรีชาหยั่งรู้ในทิฏฐิวิสุทธิ คือ สภาวะที่สามารถแยกนามและแยกรูปได้ กล่าวคือนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นขึ้นไป อันนับว่าเป็นอริยปัญญา คือ สภาวะญาณ

4.6 ด้านความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5

ในมิลินทปัญหาได้กล่าวถึงความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5 ดังในนามปัญหาปัญหาข้อนี้ที่ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ 1 ปัญหาที่ 1 ดังนี้ว่า พระยามิลินท์ได้เข้าไปหาพระนาคเสนและได้ถามถึงนามของท่านว่าชื่อว่าอะไร ท่านนาคเสนก็ตอบว่าเพื่อนสหธรรมิกทั้งหลายเรียกท่านว่า นาคเสน แต่โยมตั้งชื่อท่านว่า นาคเสนบ้าง วีรเสน บ้าง สูรเสนบ้างแต่นาคเสนนี้เป็นแต่เพียงชื่อเรียก ไม่มีตัวบุคคลที่จะหาได้ในชื่อนั้น ทำให้พระยามิลินท์ซักไซ้ท่านต่อไปว่า เมื่อไม่มีตัวบุคคลในชื่อนั้นแล้วใครอุ้มบาตร ห่มจีวร ใครทำดี ทำชั่ว ใครเป็นครับผลดี ผลชั่วตลอดจนถามถึงว่า อุปัชฌาย์ อาจารย์ของท่านก็ไม่มีละซิ ซึ่งท่านก็บอกว่า เพื่อนพรหมจารีเรียกท่านว่า นาคเสน พระยามิลินท์จึงไล่เลียงถามท่านเกี่ยวกับอาการ 32 เริ่มตั้งแต่ผมไปจนถึงมันในสมองแต่ละอย่างว่า เป็นนาคเสนใช่ไหม ท่านก็ตอบว่าไม่ใช่ พระยามิลินท์ยังไล่เลียงท่านต่อไปว่า ขันธ์ 5 แต่ละอย่าง คือ รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือที่เรียกว่า นาคเสน ท่านก็ตอบปฏิเสธว่าไม่ใช่ เมื่อเป็นดังนั้น พระยามิลินท์ก็ยังซักไซ้ไล่เลียงท่านต่อไปว่า หรือว่านาคเสนนี้อยู่นอกเหนือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ท่านก็ตอบไม่ใช่ จนทำให้พระยามิลินท์กล่าวว่า ท่านเป็นโกหก และขอให้ท่านชี้แจงเพื่อความกระจ่างต่อปัญหานี้ ลำดับนั้นท่านพระนาคเสนได้นำประเด็นเรื่องรถที่พระยามิลินท์เสด็จมาถามพระองค์ว่า อะไรที่เรียกว่ารถ เพลา หรือ หรือ ว่า ล้อ เป็นต้นทีละอย่างหรือที่เรียกว่า รถ ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่าไม่ใช่ ท่านก็ยังไล่เลียงต่อไปถึงว่า สัมภาระทั้งหมดเป็นรถหรือ หรือว่า รถอยู่ นอกเหนือจากสัมภาระทั้งหมด ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่า ไม่ใช่ คำสนทนาถามตอบกับพระยามิลินท์พระนาคเสน สรุปได้ว่า อาตมาไม่ได้โกหกถึงอาตมาถามพระองค์ว่าอะไรเป็นรถ พระองค์ก็ไม่สามารถตอบได้ว่าชิ้นส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นล้อ เพลา แอก คัน หรือ สัมภาระต่าง ๆ ว่าเป็นรถเช่นเดียวกัน ด้วยองค์ประกอบของ อาการ 32 ขันธ์ 5 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณต่างหากเหล่านี้รวมกันจึงถูกว่าเรียกว่านาคเสน[117]

4.7 สรุป

การวิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้ปรากฏความรู้ทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความรู้หรือญาณวิทยาว่าด้วยพุทธญาณ มีความรู้ระดับวิญญาณ และความรู้โพธิญาณ เป็นที่สุด ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ในประเด็น ดังนี้

[117]มิลินทปัญหา 1/1/31-35.

1. ด้านธรรมชาติของความรู้

1.1 พุทธญาณ เป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติแล้วจึงพัฒนาจากระดับต้นจนเป็นความรู้ในระดับสูงสุดแต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือความต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

1.2 ความรู้วิญญาณ ธรรมชาติของความรู้ในระดับวิญญาณในพระพุทธศาสนา มี 6 ลักษณะ กล่าวคือ (1) ความรู้ระดับวิญญาณ (2) ความรู้ระดับสัญญา (3) ความรู้ระดับทิฐิหรือมโนภาพ (4) ความรู้ระดับอภิญญา (5) ความรู้ระดับญาณ และ (6) ความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ

1.3 ความรู้โพธิญาณ เป็นการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ มรรค ผล นิพพาน เพื่อความรู้ที่เป็นไปด้วยความหมดจดแห่งสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ ตามลำดับของความรู้นั้น ๆ

2. ด้านประเภทของความรู้

2.1 พุทธญาณ ประภทของความรู้ของพุทธญาณ เป็นลำดับหรือแต่ละภาวะของการเข้าถึงหรือการปฏิบัติถึงความรู้ชั้นสูงและเข้าใจเกี่ยวกับเครื่องที่ติดขัดหรือรัดเอาไว้ 10 ประการคือ สังโยชน์ที่เป็นเครื่องป้องกันมิให้ข้ามพ้นไปสู่ความจริงหรือความรู้แจ้งในแต่ละประเภท แต่หากเข้าใจและปฏิบัติได้แล้วจะเกิดผลคือ โสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์ไปจนสู่พระนิพพานที่สุดในทางพระพุทธศาสนา

2.2 ความรู้ระดับวิญญาณ เป็นความเข้าใจในส่วนของความรู้ ความคิดที่พิจารณาแยกแยะประเด็นตามลำดับไปสู่ความจริงหรือความคิดความรู้แจ้งในพระพุทธศาสนาของการปรุงแต่ง ได้แก่ 1) วิญญาณในขันธ์ 5 มีความเข้าใจในขันธ์ทั้ง 5 2) วิญญาณในวิญญาณ 6 ประเด็นที่ว่าวิญญาณ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 และทางใจ หรือทางอายตนะ 3) วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท 4) วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึงวิญญาณ 6 มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือวิปากวิญญาณที่เป็นโลกิยะ 32 ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ และในปวัตติกาล และ 5) วิญญาณแบบชาติปัจจุบัน คือวิญญาณ 6 ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญาณในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปวัตติวิญญาณที่เกิดขึ้นในปวัตติกาล

2.3 ความรู้โพธิญาณ ประเภทของความรู้โพธิญาณ คือ นิพพานคือการดับทุกข์เป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีสอง ส่วนการเข้าถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้แค่เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่คัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น 2 ประการ ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวกับนิพพานหรือเป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายคือนิพพานในความหมายบางแง่บาง

ด้านเท่านั้น อรรถกถาอธิบายว่านิพพานไม่มีความแตกต่างโดยปรมัตถ์แต่ปรากฏโดยปริยาย นอกจากการแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะแล้ว

3. ด้านบ่อเกิดของความรู้

3.1 พุทธญาณ บ่อเกิดของความรู้พุทธญาณ ได้แก่ การปฏิบัติเพื่อบรรลุผลหรือบรรลุธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาของหมวดธรรม คือ 1) สติปัฏฐาน 4 2) สัมมัปปธาน 4 3) อิทธิบาท 4 4) อินทรีย์ 5 5) พละ 5 และ 6) โพชฌงค์ 7

3.2 ความรู้วิญญาณ บ่อเกิดความรู้ของวิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ 6 มีดังนี้ 1. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้รูปด้วยตา 2. โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู 3. ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก 4. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น 5. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัสทางกาย และ 6. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้แก่ รู้ความนึกคิด

3.3 ความรู้โพธิญาณ บ่อเกิดของความรู้ของโพธิญาณ โดยเบื้องแรกสุดของบ่อเกิดแห่งญาณ ตลอดทั้งเกิดความรู้ที่เป็นมงคลอันยิ่งทั้งปวง และการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ โพธิปักขิยธรรม คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และอริยมรรค 8

4. ด้านเกณฑ์ตัดสินความรู้

4.1 พุทธญาณ เกณฑ์การตัดสินความดีชั่วความรู้ในระดับสูงเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ข้ามพ้นจากอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นทุกข์ เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ หนทางอันประเสริฐ ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมา-สังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

4.2 ความรู้วิญญาณ คนที่มีเจตนาดีมีจุดมุ่งหมายที่ดี อาจจะใช้วิธีที่ผิดก็ได้ การกระทำของคนที่จะจัดว่าถูกต้องนั้น ต้องมีเจตนาดี มีวิธีการถูกต้องด้วยเพราะฉะนั้น การกระทำที่ควรจัดว่าถูกต้องตามหลักพุทธจริยศาสตร์นั้น จะต้องมีความกลมกลืนในระหว่างเจตนา วิธีการ และผลแห่งการกระทำ กล่าวสั้น ๆ ก็คือ ต้องทำความดีด้วยปัญญา ดังนั้น ในกรณีที่เจตนาและผลเกิดขัดแย้งกัน เราถือเอาเจตนาเป็นเครื่องตัดสินความผิดถูกทางพุทธจริยศาสตร์

4.3 ความรู้โพธิญาณ การเข้าถึงความรู้โพธิญาณตามทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีหลักปฏิบัติที่เป็นคำสอนของพุทธปรัชญาเป็นขั้นตอนตามลำดับความยากง่าย ซึ่งเมื่อปฏิบัติตามหลักที่พุทธปรัชญาได้วางไว้ ก็จะสามารถเข้าถึงอุดมคติที่สูงสุดในพุทธปรัชญาได้ โดยแนวทางที่พุทธปรัชญา

ได้วางเอาไว้นั้น มีอยู่ 3 ระดับด้วยกัน ได้แก่ ระดับที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบัน ระดับที่วางไว้เพื่อประโยชน์อนาคต หรือสัมปรายภพ และระดับสูงสุด คือความหมดกิเลสอย่างสิ้นเชิง

5. ด้านระดับความรู้

5.1 พุทธญาณ ได้แก่ 1) ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่ว ๆ ไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจำวัน ปัญญาในการเข้าสังคม หรือปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดำเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติ 2) ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการวิชาชีพแขนงต่างๆ คือ ปัญญาในการแสวงหาความรู้วิทยาการให้ทันกับยุคสมัยต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป และ 3) ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับ ญาณ คือเป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้

5.2 ความรู้วิญญาณ ระดับที่ 1 ความรู้ระดับวิญญาณ ระดับที่ 2 ความรู้ระดับสัญญา ระดับที่ 3 ความรู้ระดับทิฐิ ระดับที่ 4 ความรู้ระดับญาณ ความรู้ในระดับนี้ยังแบ่งออกเป็นระดับต้นและระดับสูง ระดับต้นเรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ความรู้ตามความจริง ระดับสูงเรียกว่า สัมมาสัมโพธิญาณ หรืออาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ หรือหมายถึงความตรัสรู้

5.3 ความรู้โพธิญาณ ระดับความรู้โพธิญาณ เป็นความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์เป็นต้น

6. ด้านความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5

ความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5 ที่พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนบ่งบอกถึงความรู้อย่างแท้จริงที่ปรากฏในสภาวธรรมของสรรพสัตว์ที่เป็นปุถุชนทั่วไป ถ้ามองในเชิงปรมัตถธรรมก็หมายถึงสภาวะของรูปนามของสิ่งมีชีวิตหนึ่งซึ่งประกอบไปด้วยการทางานของนาม คือ จิต และเจตสิก และรูปในภพภูมิหนึ่งว่า นามและรูปในภพภูมินี้ใช่ไหมจะปฏิสนธิ ซึ่งคำตอบที่พระนาคเสนได้เปิดเผยหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ว่า นามรูปในภพภูมินี้หาปฏิสนธิไม่ แต่นามรูปอื่นจะปฏิสนธิในภพภูมิอื่น หากว่านามรูปในภพภูมินี้ ได้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วไว้ นั่นก็หมายว่า เมื่อนามรูป กล่าวคือ การทำงานของขันธ์ 5 คือ รูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ ในภพภูมินี้ดับ นามรูปอื่น ซึ่งเกิดต่อเนื่องกันไปด้วยกรรมที่ทำไว้ในภพภูมินี้จะเกิดขึ้น นามรูปที่ปฏิสนธิใหม่ไม่สามารถบอกได้ว่า เป็นอันเดียวกันกับนามรูปเดิม แต่เป็นนามรูปซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากนามรูปในภาพนี้เป็นสาเหตุ แต่ที่สำคัญในพระพุทธศาสนาได้อธิบายกับนามรูป คือ จิต เจตสิก และ รูป ของสิ่งมีชีวิตหนึ่งยังไม่สามารถจะพัฒนาไปจนขั้นโลกุตตรภาพหรือโลกุตตรจิตได้ นามรูปนั้นก็ยังต้องปฏิสนธิต่อ เขาก็จะไม่พ้นจากบาปกรรมที่ทาไว้ในภพภูมินี้ ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการของหลักวัฏฏะ 3 คือ กิเลส กรรม วิบาก อย่างแท้จริง

บทที่ 5
สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร สืบค้น ค้นหว้าและหาข้อมูล ในเชิงสังเคราะห์และวิเคราะห์เอกสาร มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา 2) เพื่อศึกษาความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา และ 3) วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งสามารถสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

5.1.1 ประวัติความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

มิลินทปัญหามีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ 500 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้วโดยมีโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาประกอบด้วยเนื้อหาแบ่งออกเป็น 6 ส่วน ดังนี้ (1) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (2) มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว (3) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน (4) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน (5) ลักขณปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ (6) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาดังที่กล่าวแล้ว ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหานั้น ผู้วิจัยจะนำเสนอในการวิเคราะห์ข้อมูลในบทที่ 4 ต่อไป

5.1.2 ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

โครงสร้างและเนื้อหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาทำให้รู้ว่า มิลินทปัญหามีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ 500 ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้วโดยมีโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาประกอบด้วยเนื้อหาแบ่งออกเป็น 6 ส่วน ดังนี้ (1) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (2) มิลินทปัญหา ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว (3) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน (4) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน (5) ลักขณปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ (6) อุปมากถา

ปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหาดังที่กล่าวแล้ว

5.1.3 วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

1.ด้านธรรมชาติของความรู้ 1.1 พุทธญาณ เป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติแล้วจึงพัฒนาจากระดับต้นจนเป็นความรู้ในระดับสูงสุดแต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือความต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง 1.2 ความรู้วิญญาณ ธรรมชาติของความรู้ในระดับวิญญาณในพระพุทธศาสนา มี 6 ลักษณะ กล่าวคือ (1) ความรู้ระดับวิญญาณ (2) ความรู้ระดับสัญญา (3) ความรู้ระดับทิฐิหรือมโนภาพ (4) ความรู้ระดับอภิญญา (5) ความรู้ระดับญาณ และ (6) ความรู้ระดับตรัสรู้หรือสัมโพธิ และ 1.3 ความรู้โพธิญาณ เป็นการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ มรรค ผล นิพพาน เพื่อความรู้ที่เป็นไปด้วยความหมดจดแห่งสีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ ตามลำดับของความรู้นั้น ๆ

2.ด้านประเภทของความรู้ 2.1 พุทธญาณ ประภทของความรู้ของพุทธญาณ เป้นลำดับหรือแต่ละภาวะของการเข้าถึงหรือการปฏิบัติถึงความรู้ชั้นสูงและเข้าใจเกี่ยวกับเครื่องที่ติดขัดหรือรัดเอาไว้ 10 ประการคือสังโยชน์ที่เป้นเครื่องป้องกันมิให้ข้ามพ้นไปสู่ความจริงหรือความรู้แจ้งในแต่ละประเภท แต่หากเข้าใจและปฏิบัติได้แล้วจะเกิดผลคือ โสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหันต์ไปจนสู่พระนิพพานที่สุดในทางพระพุทธศาสนา 2.2 ความรู้ระดับวิญญาณ เป็นความเข้าใจในส่วนของความรู้ ความคิดที่พิจารณาแยกแยะประเด็นตามลำดับไปสู่ความจริงหรือความคิดความรู้แจ้งในพระพุทธศาสนาของการปรุงแต่ง ได้แก่ 1) วิญญาณในขันธ์ 5 มีความเข้าใจในขันธ์ทั้ง 5 2) วิญญาณในวิญญาณ 6 ประเด็นที่ว่า วิญญาณ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 และทางใจหรือทางอายตนะ 3) วิญญาณในปฏิจจสมุปบาท 4) วิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ หมายถึงวิญญาณ 6 มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือวิปากวิญญาณที่เป็นโลกิยะ 32 ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาลหรือในขณะปฏิสนธิ และในปวัตติกาล และ 5) วิญญาณแบบชาติปัจจุบัน คือวิญญาณ 6 ที่เกิดมารับรู้อารมณ์ทางประสาทสัมผัสต่าง ๆ ในแต่ละขณะหรือแต่ละเหตุการณ์ในปัจจุบัน ไม่ใช่วิญญาณในปฏิสนธิกาลแต่เป็นปวัตติวิญญาณที่เกิดขึ้นในปวัตติกาล และ 2.3 ความรู้โพธิญาณ ประเภทของความรู้โพธิญาณคือ นิพพานคือการดับทุกข์เป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีสอง ส่วนการเข้าถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้แค่เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่คัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น 2 ประการก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวกับนิพพานหรือเป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายคือนิพพานในความหมายบางแง่บางด้านเท่านั้น อรรถกถาอธิบายว่านิพพานไม่มีความแตกต่างโดยปรมัตถ์แต่ปรากฏโดยปริยาย นอกจากการแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะแล้ว

3. ด้านบ่อเกิดของความรู้ 3.1 พุทธญาณ บ่อเกิดของความรู้พุทธญาณ ได้แก่ การปกิบัติเพื่อบรรลุผลหรือบรรลุธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาของหมวดธรรม คือ 1) สติปัฏฐาน 4 2) สัมมัปปธาน 4 3) อิทธิบาท 4 4) อินทรีย์ 5 5) พละ 5 และ 6) โพชฌงค์ 7 3.2 ความรู้วิญญาณ บ่อเกิดความรู้ของวิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ 6 มี ดังนี้ 1. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รู้รูปด้วยตา 2. โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู 3. ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก 4. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น 5. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัสทางกาย และ 6. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้แก่ รู้ความนึกคิด และ 3.3 ความรู้โพธิญาณ บ่อเกิดของความรู้ของโพธิญาณ โดยเบื้องแรกสุดของบ่อเกิดแห่งญาณตลอดทั้งเกิดความรู้ที่เป็นมงคลอันยิ่งทั้งปวง และการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ โพธิปักขิยธรรม คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และ อริยมรรค 8

4. ด้านเกณฑ์ตัดสินความรู้ 4.1 พุทธญาณ เกณฑ์การตัดสินความดีชั่วความรู้ในระดับสูงเป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ข้ามพ้นจากอาสวะทั้งหลายหมดสิ้นทุกข์ เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ หนทางอันประเสริฐ ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ 4.2 ความรู้วิญญาณ คนที่มีเจตนาดีมีจุดมุ่งหมายที่ดี อาจจะใช้วิธีที่ผิดก็ได้ การกระทำของคนที่จะจัดว่าถูกต้องนั้น ต้องมีเจตนาดี มีวิธีการถูกต้องด้วยเพราะฉะนั้น การกระทำที่ควรจัดว่าถูกต้องตามหลักพุทธจริยศาสตร์นั้น จะต้องมีความกลมกลืนในระหว่างเจตนา วิธีการ และผลแห่งการกระทำ กล่าวสั้น ๆ ก็คือ ต้องทำความดีด้วยปัญญา ดังนั้น ในกรณีที่เจตนาและผลเกิดขัดแย้งกัน เราถือเอาเจตนาเป็นเครื่องตัดสินความผิดถูกทางพุทธจริยศาสตร์ และ 4.3 ความรู้โพธิญาณ การเข้าถึงความรู้โพธิญาณตามทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีหลักปฏิบัติที่เป็นคำสอนของพุทธปรัชญาเป็นขั้นตอนตามลำดับความยากง่าย ซึ่งเมื่อปฏิบัติตามหลักที่พุทธปรัชญาได้วางไว้ ก็จะสามารถเข้าถึงอุดมคติที่สูงสุดในพุทธปรัชญาได้ โดยแนวทางที่พุทธปรัชญาได้วางเอาไว้นั้น มีอยู่ 3 ระดับด้วยกัน ได้แก่ ระดับที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบัน ระดับที่วางไว้เพื่อประโยชน์อนาคต หรือสัมปรายภพ และระดับสูงสุด คือความหมดกิเลสอย่างสิ้นเชิง

5. ด้านระดับความรู้ 5.1 พุทธญาณ ได้แก่ 1) ญาณระดับต้น เป็นปัญญาทั่ว ๆ ไป ได้แก่ ปัญญาในการดำเนินชีวิตประจาวัน ปัญญาในการเข้าสังคม หรือปัญญาในการครองตน ตลอดจนปัญญาในดำเนินกิจการงานอาชีพ หรือในหน้าที่การงานให้เป็นปกติ 2) ญาณระดับกลาง ได้แก่ ปัญญาในการศึกษาหาความรู้วิชาการและศาสตร์สาขาต่าง ๆ ปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาการ

วิชาชีพแขนงต่างๆ คือปัญญาในการแสวงหาความรู้วิทยาการให้ทันกับยุคสมัยต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงไป และ 3) ญาณระดับสูง เป็นปัญญาในระดับ ญาณ คือเป็นอริยปัญญา ญาณในระดับนี้เป็นญาณแท้ 5.2 ความรู้วิญญาณ ระดับที่ 1 ความรู้ระดับวิญญาณ ระดับที่ 2 ความรู้ระดับสัญญา ระดับที่ 3 ความรู้ระดับทิฐิ ระดับที่ 4 ความรู้ระดับญาณ ความรู้ในระดับนี้ยังแบ่งออกเป็นระดับต้นและระดับสูง ระดับต้นเรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ความรู้ตามความจริง ระดับสูงเรียกว่าสัมมาสัมโพธิญาณ หรืออาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ หรือหมายถึงความตรัสรู้ และ 5.3 ความรู้โพธิญาณ ระดับความรู้โพธิญาณ เป็นความรู้ ความปรีชาหยั่งรู้ ความปรีชากำหนดรู้ ความรู้ความเข้าใจอันชัดเจนแจ่มชัด ความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุและผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์เป็นต้น

6. ความรู้เกี่ยวกับขันธ์ 5 ในมิลินทปัญหาบ่งบอกถึงความรู้ที่แท้จริงที่ปรากฏในสภาวธรรมของสรรพสัตว์ที่เป็นปุถุชนทั่วไป ถ้ามองในเชิงปรมัตถธรรมก็หมายถึงสภาวะของรูปนามของสิ่งมีชีวิตหนึ่งซึ่งประกอบไปด้วยการทำงานของนาม คือ จิต และเจตสิก และรูปในภพภูมิหนึ่งว่านามและรูปในภพภูมินี้ใช่ไหมจะปฏิสนธิ ซึ่งคำตอบที่พระนาคเสนได้เปิดเผยหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ว่า นามรูปในภพภูมินี้หาปฏิสนธิไม่ แต่นามรูปอื่นจะปฏิสนธิในภพภูมิอื่น หากว่านามรูปในภพภูมินี้ ได้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วไว้ นั่นก็หมายว่า เมื่อนามรูป กล่าวคือ การทำงานของขันธ์ 5 คือ รูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ ในภพภูมินี้ดับ นามรูปอื่น ซึ่งเกิดต่อเนื่องกันไปด้วยกรรมที่ทำไว้ในภพภูมินี้จะเกิดขึ้น นามรูปที่ปฏิสนธิใหม่ไม่สามารถบอกได้ว่า เป็นอันเดียวกันกับนามรูปเดิม แต่เป็นนามรูปซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากนามรูปในภาพนี้เป็นสาเหตุ แต่ที่สำคัญในพระพุทธศาสนาได้อธิบายกับนามรูป คือ จิต เจตสิก และ รูป ของสิ่งมีชีวิตหนึ่งยังไม่สามารถจะพัฒนาไปจนขั้นโลกุตตร-จิตได้ นามรูปนั้นก็ยังต้องปฏิสนธิต่อ เขาก็จะไม่พ้นจากบาปกรรมที่ทาไว้ในภพภูมินี้ ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการของหลักวัฏฏะ 3 คือ กิเลส กรรม วิบาก อย่างแท้จริง

5.2 อภิปรายผลการวิจัย

การอภิปรายผลการวิจัย มีดังนี้

1. พุทธญาณ เป็นความรู้ในขอบข่ายทางพระพุทธศาสนา โดยพุทธญาณอันหมายถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจาก 2500 ปีมาแล้ว ความรู้ในทางพระพุทธศาสนาเป็นความรู้ที่เกิดประจักษ์ด้วยตนเองความรู้ในพุทธปรัชญาอาศัยระบบการรับรู้แบบธรรมชาติแล้วจึงพัฒนาจากระดับต้นจนเป็นความรู้ในระดับสูงสุดแต่มีระบบความรู้เป็นอันเดียวกันคือความต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงแล้วนำความรู้นั้นมาปฏิบัติตามลำดับ โดยการแยกแยะสภาวะที่เกิดขึ้นด้วยตัวของตนเอง พร้อมทั้งมีหลักปฏิบัติตาม รู้เหตุรู้ปัจจัยในการแสวงหาความรู้ ซึ่งทางธรรมชาตินั้นได้มีอยู่ก่อนแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์เป็นผู้ค้นพบสัจธรรมความจริง 4 ประการได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ซึ่งเป็นหลัก

ความจริงหรือหลักสากลของทางโลกและทางธรรม และเป็นบทบัญญัติที่เที่ยงแท้และแน่นอน เมื่อเข้าใจความรู้ของสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมดาแล้วจะเข้าใจในส่วนของปลีกย่อยลงไปเกี่ยวกับองค์ความรู้ที่ประกอบกันเป็นสายใยหรือ เหตุและผล แล้วเข้าใจอย่างถ่องแท้จนเกิดการปฏิบัติตามไปสู่ความจริงที่ประเสริฐนั้น และดำเนินตามข้อปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์แห่งศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นทางรู้แจ้งแห่งสัจธรรม จนไปสู่จุดหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน

2. ความรู้วิญญาณ วิญญาณ คือการรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่เกดขึ้นในขณะปัจจุบัน ด้วยอายตนะทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฐัพผะ ธัมมารมณ์ ที่เกิดขึ้น ทั้งนี้บุคคลที่จะรับรู้ได้จะต้องเกิดขึ้นกับผู้พิจารณาเท่านั้น เพื่อสกัดอวิชชาที่จะเกิดขึ้น เช่น อุปาทาน ยึดหมั่นที่ถือมั่น ความโลภ ความดรกธ ความหลง เป็นต้น เพื่อมิให้กิเลสหรืออุปาทานเกิดขึ้น เป็นการดข้าใจความรู้ของสภาวะที่ทรงพลังอันภายนอกอันเกิดจากสิ่งที่ยั่วยุ ชอบใจ ไม่ชอบใจ ชอบ หรือรังเกียจก็ตามแต่ที่เกิดนั้น โดยพิจารณาเพียงแต่เห็นสักแต่ว่าเห็น หอมสักแต่ว่าหอม เหม็น สักแต่ว่าเหม็น และเพิ่มกำลังในการพิจารณาให้เท่าทันของอารมณ์ปัจจุบัน เพื่อป้องกันความเสียหายที่จะเกิดขึ้น หากลืมพิจารณาหรือพิจารณาไม่เท่าทัน หากปฏิบัติด้วยความตั้งใจ หรือมีจิตระลึกถึง และใช้สติสัมปชัญญะ เข้ามีกำหนดหรือควบคุมสภาวะทางวิญญาณ ก็จะป้องกันได้เพื่อความเท่าทันถ่วงที เพราะสติจะเป็นตัวระลึกอยู่เสมอ และสัมปชัญญะจะเข้าควบคุม เพื่อการพิจารณาตรวจสอบว่าอะไรควรหรือไม่ควร อะไรดีหรือไม่ดี อะไรชั่วหรือไม่ชั่ว แยกแยะโดยกำกับด้วยหลักธรรม คือโยนิโสมาสิการ การแยกแยะพิจารณาโดยแยบคาย ไตร่ตรองอย่างถี่ท้วน ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ต้องใช้พละกำลังทางจิตและทางใจอย่างแรงกล้าในการกำหนดความรู้ทางวิญญาณเพื่อให้เข้ากับสถานการณ์หรืออารมณ์ปัจจุบัน

3 ความรู้โพธิญาณ เป็นความรู้สูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ซึ่ง โพธิญาณ จะมีความหมายหรือตรงกันหลายคำ เช่น นิพพาน ตรัสรู้ สัมมาสัมโพธิญาณ หรือสิ้นอาสวะกิเลส เป็นต้น ความรู้โพธิญาณนี้จะแยกออกเป็นความรู้ทางโลกและทางธรรม หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ความรู้ระดับโลกียะ และความรู้ระดับโลกุตตระ แต่อย่างไรก็ตามความรู้จะเกิดขึ้นได้นั้นย่อมเกิดจากการค้นคว้า เรียนรู้ ปฏิบัติตามคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนา อย่างถูกต้องตามลำดับ การเข้าถึงโพธิญาณนั้น จะต้องเป็นผู้ที่บารมีหรือเคยสร้างบารมีมาก่อน ถึงจะส่งผลให้เกิดความสำเร็จทั้งนี้ต้องเพิ่มความรู้และเพิ่มเติมของการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ถูกวิธี เริ่มจากการักษาศีล เพื่อให้จิตในนั่นบริสุทธิ์ การทำสมาธิ เพื่อการตั้งมั่นในการกระทำนั้น ๆ และปัญญา เพื่อความรอบรู้หรือรู้แจ้งเห็นจริงหรือเรียอีกอย่างว่า การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา นั่นเอง หลักไตรสิกขา คือ อธิสีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ทำให้ความประพฤติทางกายและจิตใจได้ผ่านหลักวิธีปฏิบัติที่เรียกว่าอริยมรรคไปด้วย คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ สัมมากัมมันตะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ซึ่งรวมลงในไตรสิกขา หลักไตรสิกขานี้ยังเป็นการดำเนินสู่เป้าหมายแห่งความเป็นอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

สำหรับตัวชี้วัดการศึกษานั้นใช้หลักภาวิต 4 ด้าน คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา หากปฏิบัติครบบริบูรณ์จึงชื่อว่าผู้จบการศึกษาที่เรียกว่า พระอเสขบุคคล

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงอธิบายสรุปเกี่ยวกับไตรสิกขาไว้ว่า “ไตรสิกขา ได้แก่ สีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา หรือ ศึกษาศีล ศึกษาจิต ศึกษาปัญญา ซึ่งนับว่าเป็นปฐมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษาในพระพุทธศาสนาโดยลำดับ ธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติทุกประการรวมลงในหลักไตรสิกขานี้ สีลสิกขาเกี่ยวกับความประพฤติทั้งปวง จิตตสิกขาเกี่ยวกับภาวะทางจิตใจทุกอย่าง ปัญญาสิกขา เกี่ยวกับความรู้ความเห็นทุกประการคนเราทุกคนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ต้องมีความประพฤติของตน ต้องมีจิตใจของตน ต้องมีความรู้ความเห็นของตน จึงมีหน้าที่หรือมีความสมควรที่จะพึงศึกษาเรื่องเหล่านี้ ซึ่งเป็นการศึกษาเรื่องตนแท้ๆ และต้องศึกษาอยู่เรื่อยไปจึงจะมีความเฉลียวฉลาดต่อตนเองอยู่เสมอ ไม่เช่นนั่นก็จะโง่เขลาต่อตนเอง ฉะนั้นไตรสิกขาของพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นแก่ชีวิต เหมือนอย่างลมหายใจที่จำเป็นแก่ชีวิตร่างกาย หยุดหายใจเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น หยุดการศึกษาเมื่อใดร่างกายก็ตายจากความดีและความรู้เมื่อนั้น คนตายย่อมไม่มีความรู้สึกตัว คนที่ไม่รู้จักตนเองจึงเหมือนคนตายโดยแท้”[1]

5.3 ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา” มีข้อเสนอแนะไว้ดังนี้

5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) ควรสนับสนุมหาวิทยาลัยสงฆ์ควรนำคัมภีร์มิลินทปัญหามาบรรจุไว้ในหลักสูตรเพื่อเป็นรายวิชาให้นิสิตได้ศึกษาเพื่อเป็นคัมภีร์ที่สำคัญ

2) ควรสนับสนุนหน่วยงานที่เกี่ยวข้องสร้างแหล่งเรียรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เพื่อการศึกษาค้นคว้าได้งาน เช่น วัด ชุมชน การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย

3) ควรสนับสนุนมีการสร้างผลงานวิชาการทางคัมภีร์มิลินทปัญหาเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ที่กระจายไปสู่เยาวชน หรือบุคคลที่มีความสนใจ เช่น ปราชญ์ชาวบ้านทางวรรณคดี เป็นต้น

4) ควรสนับสนุนจัดตั้งกองทุนเพื่อส่งเสริมปัจจัยต่าง ๆ อุปกรณ์ สื่อการเรียนรู้ เป็นต้น เพื่อเป็นการสร้างความรู้จากเทคโนโลยีให้เกิดขึ้นเพื่อการศึกษาค้นคว้าได้ง่ายและยังสร้างผลงานวิชาการทางการศึกษาได้โดเด่นยิ่งขึ้น

---

[1]สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปรินายก , *หลักการศึกษาของพระพุทธเจ้า*, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 45-49.

5.3.2 ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติการ

1) ควรส่งเสริมมีการศึกษากิจกรรมแหล่งเรียนรู้พระพุทธศาสนาในชุมชน เช่น วัด หมู่บ้าน หรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

2) ควรส่งเสริมการศึกษาการปฏิบัติตามหลักธรรมในคัมภีร์มิลินทปัญหาและในพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด

3) ควรส่งเสริมการศึกษาหลักธรรมเพื่อส่งผลงานทางวิชาการให้เกิดความก้าวหน้าในชุมชนที่อาศัยอยู่ หรือใกล้เคียง

4) ควรส่งเสริมพระสงฆ์ สามเณร เข้าศึกษาต่อในส่วนของคัมภีร์พระพุทธศาสนาเพื่อเป็นการหรือสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยาวนานสืบไป

5.3.3 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) การศึกษาวิเคราะห์มิลินทปัญหาในประเด็นความรู้ที่เจาะหลักธรรมแล้วนำมาปฏิบัติในสถานการปัจจุบันในสังคมไทย

2) การศึกษาวิเคราะห์มิลินทปัญหาในประเด็นความรู้ที่เจาะหลักธรรมแล้วนำมาปฏิบัติในสถานการปัจจุบันในสังคมไทย แบบสอบถาม สัมภาษณ์บางพื้นที่โดยกำกำหนดพื้นที่วิจัย

3) การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์มิลินทปัญหากับการยุกต์ใช้ในศาสตร์ปัจจุบันในสังคมไทย

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

1) หนังสือ

กรมศิลปากร. (2516). *มิลินทปัญหาฉบับพิสดาร (เล่มเดียวจบ)* (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

คณะศิษยานุศิษย์วันล้ออายุ. (2539). *อินเดียน้อย คู่มือการจาริกแสวงบุญในอินเดีย.* กรุงเทพฯ: ที.พี. พรินท์.

เดือน คำดี. (2534). *พุทธปรัชญา.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2535). *ปรัชญาอินเดีย.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

นวพร เรืองสกุล (ผู้แปล). (2559). *มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ปัญญาพลัส.

นิยดา เหล่าสุนทร. (2528). *ไตรภูมิพระร่วง: การศึกษาที่มา.* กรุงเทพฯ: แม่คำผาง.

บุญมี แท่นแก้ว. (2543). *ญาณวิทยา (ทฤษฎีความรู้)* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ลักษณวัต ปาละรัตน์. (2554). *พุทธญาณวิทยา* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: หจก. เม็ดทราย พริ้นติ้ง.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2543). *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.

_____. (2543). *รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.

_____. (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก.

_____. (2558). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ 43). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ผลิธัมม์ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด.

_____. (2539). *การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. 9, ราชบัณฑิต) และคณะ. (2546). *คลังธรรม เล่ม 1,* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) บรรณาธิการ. (2539). *มิลินทปัญหา อฏฺฐกถา-ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: วิญญาณ.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) *บรรณาธิการ.* (2530). *มิลินฺทปัญฺหาอฏฺฐกถาฎีกา.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาณ.

พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). (2534). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.* กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2533). *พระไตรปิฎก: ประวัติและความสำคัญ.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วศิน อินทสระ. (2528). *อธิบายมิลินทปัญหา.* กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2541). *พุทธจริยศาสตร์.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ทองกวาว.

วัชระ งามจิตรเจริญ. (2552). *พุทธศาสนาเถรวาท* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: บริษัท โฟร์วัน พริ้นท์ติ้ง จำกัด.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปรินายก. (2541). *หลักการศึกษาของพระพุทธเจ้า* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมัคร บุราวาส. (2537). *ปรีชาญาณของสิทธัตถะ.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.

สุภาพรรณณบางช้าง. (2526). *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุจิตรา อ่อนค้อม. (2545). *ปรัชญาเบื้องต้น.* (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: อักษราพิพัฒน์.

สุนทร ณ รังสี. (2552). *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เสถียร นุตยางกูร. (2495). *พระเจ้ามิลินท์ เล่ม 1.* กรุงเทพฯ: คณะช่าง.

เสถียร โพธินันทะ. (2543). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.* กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

เอื้อน เล่งเจริญ. (2537). *โลกทรรศน์ในพระพุทธศาสนา.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

2) ดุษฎีนิพนธ์ วิทยานิพนธ์และ/หรือสารนิพนธ์

นันทพล โรจนโกศล. (2548). *การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ์ 5 กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสายเพชร วชิรเวที (หงส์แพงจิตร). (2550). *การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ.* วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิต-วิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาวิสิษฐ์ ปญฺญาวฑฺฒโน (กฤษวี). (2545). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมากถาในมิลินทปัญหา..* วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิ, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสมปอง จนฺทวโส (ยุงรัมย์). (2554). *การศึกษาเปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล.* วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิต-วิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ธีรโชติ เกิดแก้ว. (2557). *มิลินทปัญหาฎีกา: การตรวจชาระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.* วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

คีรินทร์ หินคง. (2551). *การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาฉบับล้านนา.* วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ธนิดา ปัทมพรพงศ์. (2522). *วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหา.* วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์. (2551). *วรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปรัชญา.* วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

พระมหาระวี ติกฺขปญฺโญ (ไกรยะพันธ์). (2544). *การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีความรู้ของพุทธปรัชญาเถรวาทกับเบอร์ทรันด์ รัสเซลล์.* วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหามานพ กฺวิวโส (นักการเรียน). (2535). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องญาณวิทยาในพุทธปรัชญา.* วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย.

3) หนังสือแปล

พระพุทธโฆสะ. (2546). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บริษัทประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด.

พระอุปติสสเถระ. (2538). *วิมุตติมรรคแปล โดยพระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 1* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระวินัยและอรรถกถาแปลมหาวิภังค์เล่ม 1 ภาค 1* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระวินัยและอรรถกถาแปลมหาวิภังค์ เล่ม1 ภาค 3* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลมัชฌิมนิกายมัชฌิมปัณณาสก์ เล่ม 2 ภาค 2* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลขุททกนิกายสุตตนิบาตเล่ม 1 ภาค 6* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ เล่ม 1 ภาค 3* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลสังยุตตนิกายนิทานวรรค เล่ม 2* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระสูตรและอรรถกถาแปลเอกนิบาต-ทุกนิบาตเล่ม 1 ภาค 2* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2543). *พระอภิธรรมและอรรถกถาแปลวิภังค์เล่ม 2 ภาค 2* (พิมพ์ครั้งที่4). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2547). *มิลินท์ปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย.* กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2540). *วิสุทธิมรรค แปล ภาค 3 ตอน 1* (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราช-วิทยาลัย.

4) สิ่งพิมพ์ต่อเนื่อง

4.1) บทความในวารสาร

แสง จันทร์งาม. (2552). *วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย, 4(2)*, 70-74.

5) เอกสารสารสนเทศอิเล็กทรอนิกส์

ศรัณย์ เลิศรักษ์มงคล. การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก. สืบค้นเมื่อ 23 ธันวาคม 2563, จาก https://www.vcharkarn.com/vblog/88417

แสง จันทร์งาม (ศ. เกียรติคุณ). ธรรมในมิลินทปัญหา. สืบค้นเมื่อ 20 ธันวาคม 2563, จาก https://www.saddhadhamma.org

2. ภาษาอังกฤษ

Harold H. Titus. *Living Issues in Philosophy.* New Delhi: Eurasia Publishing HouseLtd, 1968.

John Hospers. *An Introduction to Philosophical Analysis*. London: Rout ledge, 1990.

W. V. O. Quine. *Epistemology Naturalized.* edby Linda Matin Alcoff. Massachusetts: Blackwell, 1998.

G.E.Moore. *Philosophical Studies*. London: Arthur Barker Ltd, 1969.

Jidunath Sinha. *Introduction to Philosophy*. Calcutta: Sinha Publishing House, 1968.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ สกุล : พระประมาณ วชิรญาโณ (สุทธิประภา)

วัน เดือน ปีเกิด : 11 มีนาคม 2502

ชาติภูมิ : เลขที่ 33 หมู่ที่ 10 บ. หนองสิม-หนองแดง ต.ท่าม่วง อ.เสลภูมิ
จ. ร้อยเอ็ด 45120

ที่อยู่ปัจจุบัน : 102/1 วัดป่าประชาสงเคราะห์ บ.โคกสูง อ. อุบลรัตน์
จ. ขอนแก่น 40250

การศึกษา : พ.ศ. 2562 พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.)
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด

หน้าที่การงานปัจจุบัน : รก.เจ้าอาวาสวัดป่าประชาสงเคราะห์ ต.โคกสูง อ. อุบลรัตน์
จ. ขอนแก่น 40250